एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि ।

१ पाणिनीयव्याकरणम् २
२ धातुरूपादर्श १॥०
३ शब्दस्तोममहानिधि ८
४ सिद्धान्तकौमुदी सरलासहिता- १०
५ सिद्धान्तबिन्दुसार (वेदान्त) ॥०
६ तुलादानादिपद्धति (बङ्गाक्षरे) ४
७ गयाश्राद्धादिपद्धति १
८ शब्दार्थरत्नम् ॥
९ धातुमञ्जरी (बङ्गाक्षरे) ।०
१० सटीक छन्दोमञ्जरी वृत्तरत्नाकर ।०
११ वेणीसंहारनाटक सटीक ॥०
१२ मुद्राराक्षसनाटक सटीक १
१३ रत्नावलीनाटिका सटीक ॥०
१४ मालविकाग्निमित्रनाटक सटीक १
१५ धनञ्जयविजयनाटक सटीक ।०
१६ महावीरचरितनाटक सटीक १।०
१७ महावीरचरितनाटक मूलमात्र ।०
१८ वैयाकरणभूषणसार ॥०
१९ लीलावती भास्कराचार्यरचित ॥०
२० वीजगणित भास्कराचार्यरचित ॥०
२१ शिशुपालवधकाव्य सटीक (माघ २
२२ किरातार्जुनीयकाव्य सटीक १।०
२३ कुमारसम्भवकाव्यपूर्वखण्ड सटीक ।०
२४ कुमारसम्भवकाव्य उत्तरखण्ड सटीक ॥
२५ अष्टकम् पाणिनीयम् ॥०
२६ वाचस्पत्यम् (बृहदभिधान) १००
२७ कादम्बरीविस्तृतव्याख्यासहिता ३
२८ राजप्रश्नानि सटीक ।
२९ अनुमानचिन्तामणि तथा
अनुमानदीधिति न्यायशास्त्र ३॥
३० सर्वदर्शनसंग्रह दर्शनशास्त्र १

३१ भामिनीविलासकाव्य सटीक ।
३२ हितोपदेश सटीक ॥
३३ भाषापरिच्छेदमुक्तावलीदिनकरी
३४ धर्मविवाहनाटक ।
३५ दशकुमारचरितगद्यकाव्य सटीक
३६ परिभाषेन्दुशेखर ।
३७ कविकल्पद्रुम (धातुपाठ) ।
३८ चक्रदत्त (वैद्यक) १।
३९ उणादिसूत्र सटीक
४० मेदिनीकोष
४१ पञ्चतन्त्रम् सटीक विष्णुशर्मकृत
४२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पू काव्य) ।
४३ माधवचम्पू काव्य ।
४४ तर्कसंग्रह बङ्गानुवादसहित
४५ प्रसन्नराघवनाटक जयदेवकृत
४६ विवेकचूडामणि वेदान्त
४७ काव्यसंग्रह मूलमात्र
४८ काव्यसंग्रह सटीक (सम्पूर्ण)
४९ ऋतुसंहार काव्य सटीक
५० विक्रमोर्वशी नाटक (सटीक)
५१ वसन्ततिलक भाणनाटक
५२ गायत्री व्याख्या
५३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित)
५४ भोजप्रबन्ध
५५ नलोदय काव्य सटीक
५६ ईश केन कठ प्रश्न मुण्ड माण्डूक्य
उपनिषद् (सटीक सभाष्य)
५७ छान्दोग्य उपनिषद् सटीक सभा
५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर
(उपनिषद्) सभाष्य सटीक
५९ बृहदारण्यक सटीक सभाष्य

काव्यादर्शः

महाकवि श्रीदण्डाचार्य्य

पण्डितकुलपतिना

बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

विरचितया विवृत्या समलङ्कृतः ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकाताराजधान्याम्

नारायणयन्त्रे मुद्रितः ।

इं १८९० ।

काव्यादर्शस्य सूचीपत्रम् ।

ग्रन्थसमाप्तिः ।

काव्यादर्शः ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

चतुर्मुखमुखाम्भोजवनहंसवधूर्मम ।
मानसे रमतां नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥ १ ॥

प्रणम्य कमलाकान्तं भक्ताभीष्टफलप्रदम् ।
काव्यादर्शस्य विवृतिं वितनोमि सतां मुदे ॥

किंवदन्तीयं यत् महामहोपाध्यायः श्रीमान् दण्डीनाम कविः ग्रन्थमिमं स्वयं विरच्य कमपि राजपुत्रम् अध्यापयामास इति ।

ग्रन्थारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामनया कविर्ग्रन्थाधिष्ठातृतया वाग्देवतायाः स्मरणरूपमङ्गलमाचरन्नाह चतुर्मुखेति । चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः मुखान्येव अम्भोजवनानि पद्मवृन्दानि तेषु हंसवधूः हंसीस्वरूपा सर्वतः सर्वावयवेन सर्वप्रकारेण च शुक्ला श्वेतवर्णा परिशुद्धा च सरस्वती वागधिष्ठात्री देवी नित्यं सततं मम मानसे चेतसि तदाख्यसरसि च रमतां विहरतु मानसे सरसि पद्मवनेषु हंसीव या ब्रह्मणो मुखकमलेषु श्रुतिरूपेण सततं विहरति सा सर्वशुद्धा वाग्देवी मम हृदये सततं वसतु इति निष्कर्षः । नित्यमित्यत्र दीर्घमिति पाठे दीर्घं सुचिरमित्यर्थः ॥ १ ॥

पूर्वशास्त्राणि संहृत्य प्रयोगानुपलभ्य च ।
यथासामर्थ्यमस्माभिः क्रियते काव्यलक्षणम् ॥२॥
इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा ।
वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्त्तते ॥ ३ ॥

सम्प्रति ग्रन्थस्य अभिधेयं निर्दिशन् प्रतिजानीते पूर्वशास्त्राणीति। पूर्वेषां कवीनां भरतादीनां शास्त्राणि काव्यग्रन्थान् संहृत्य संक्षेपेण तेभ्यः सारमाकृष्य प्रयोगान् महाकाव्यादिषु प्रयुक्तान् विषयान् उपलभ्य समालोच्य च अस्माभिः यथासमार्थ्यं यथाशक्ति यथाज्ञानमिति यावत् काव्यस्य लक्षणं स्वरूपं लक्ष्यते ज्ञायते अनेनेति व्युत्पत्त्या लक्षणम् इतरव्यवच्छेदकः असामान्यधर्म इति यावत् क्रियते निर्णीयते। एतेन काव्यमेव ग्रन्थस्य अभिधेयं दर्शितम् ॥ २ ॥

इदानीं ग्रन्थस्य प्रयोजनकथनाय वाचां व्यवहारोपयोगित्वम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह इहेति इदमिति च। इह संसारे शिष्टैः धीरैः। तदुक्तं महाभारते—न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो मुनिः। न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य लक्षणम् ॥ इति। महेश्वरादिभिः अनुशिष्टानां साधितानां प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन संस्कृतानां तथा शिष्टानां जातिदेशादिविभागेन सिद्धानां प्रचलितानां प्राकृतदेशीयानां वाचामेव प्रसादेन अनुकम्पया माहात्म्येनेति यावत् सर्वथा सर्वैः प्रकारैः लोकानाम् उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधानां यात्रा व्यवहारः प्रवर्त्तते प्रचलति तत्रोत्तमाः संस्कृतयैव वाचा व्यवहरन्ति मध्यमाः ततो निकृष्टया साधुभाषया, अधमा नीचभाषया इति। देशजातिभेदेन एवमेव भाषाव्यवहार इति फलितार्थः ॥ ३ ॥

इदमन्धं तमःकृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ ४ ॥
आदिराजयशोबिम्बमादर्शं प्राप्य वाङ्मयम् ।
तेषामसन्निधानेऽपि न स्वयं पश्य नश्यति ॥ ५ ॥

इदमिति । यदि शब्दः आह्वयः अभिधानं यस्य तत् शब्दनामकं वाङ्मयमित्यर्थः ज्योतिः तेजः प्रकाशकस्वरूपधर्मवत्त्वेन वाङ्मये तथात्वारोपः । आसंसारं जगत् अभिव्याप्य न दीप्यते न विराजते तदा इदं कृत्स्नं सर्वं भुवनानां स्वर्गमर्त्त्यरसातलानां त्रयम् अन्धं तमः गाढान्धकारव्याप्तमिति यावत् जायेत सूर्य्योदयाभावे इव वागभावे जगत् अन्धकारमयमेव स्यात् वाग्भिरेव सर्वेषां ज्ञानलाभादिति भावः । एतेन अस्य प्रयोजनं वाग्व्यवहाररूपमेव कथितम् । अभिधेयप्रयोजनयोश्च परस्परं ज्ञाप्यज्ञापकत्वादिरूपः सम्बन्धः यथायथमवगन्तव्यः । एषाञ्च ग्रन्थादौ अवश्यवक्तव्यतोक्ता यथा,—ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतु श्रोता प्रवर्त्तते । ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥ इति ॥ ४ ॥

इदानीं वाचामुपादेयत्वं दर्शयति, आदिराजेति । आदिराजानां मन्विक्ष्वाकुप्रभृतीनां यशोबिम्बं कीर्त्तिरूपं प्रतिबिम्बं कर्त्तृ वाङ्मयं कविगणनिवद्धं काव्यप्रबन्धरूपमादर्शं दर्पणं प्राप्य तेषाम् आदिराजानाम् असन्निधानेऽपि असत्तायामपि न नश्यति न विलीयते इति स्वयं पश्य अवलोकयेति राजपुत्रं प्रत्युक्तिः । दर्पणे बिम्बपतनं सन्निहितानामेव इह तु वाङ्मयरूपे दर्पणे असन्निहितानामपीति उपमेयाधिक्यवर्णनव्यति-

गौर्गौः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्य्यते बुधैः ।
दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति ॥ ६ ॥
तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथञ्चन ।
स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम् ॥ ७ ॥

रेकानाहार । इदञ्च पुरावृत्तवर्णितानां यशःकीर्त्तन प्रयोजनात्तरमनुसन्धेयम् ॥ ५ ॥

वाचामुपादेयत्व सामान्येनोक्ता वाग्विशेषस्य कविप्रणीत-प्रासङ्गस्य विशेषोपादेयत्वं कीर्त्तयन्नाह गौरिति । सम्यक् प्रयुक्ता गुणालङ्कारादिवत्त्वेन दोषराहित्येन सुनिबद्धा गौः वाक् स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्यां स्त्रिया पुंसि गौरित्यमरः । बुधैः विद्वद्भिः सहृदयैः सुधीभिरित्यर्थः कामदुघा कामदोहिनी यथाभिलषितपूरणी गौः धेनुः स्मर्य्यते मन्यते । एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यक् ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुक् भवति इति श्रुतेः । अपरञ्च, धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च । करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्य-निषेवणम् ॥ इति । पुनः किन्तु सा एव गौः दुष्प्रयुक्ता सदोषत्वेन गुणालङ्कारादिराहित्येन च प्रयुक्ता निबद्धा सती प्रयोक्तुः प्रयोगं कुर्वतः कवेरिति यावत् गोत्वं वृषत्वमज्ञत्वमिति भावः शंसति सूचयति ॥ ६ ॥

तत् तस्मात् प्रयोजकस्य गोत्वख्यापनात् काव्ये अल्पमपि दुष्टं दोषः भावे क्तप्रत्ययः । कथञ्चन केनापि प्रकारेण न उपेक्ष्यं न त्यक्तव्यं सर्वथा दोषः परित्याज्य इत्यर्थः । ननु गुणालङ्कारादिसद्भावे सामान्यदोषेण का क्षतिरिति चेत् तत्राह स्यादिति । वपुः शरीरं सुन्दरमपि स्वभावतः गुणादिवत्तया वा

गुणदोषान् अशास्त्रज्ञ: कथं विभजते जन: ।
किमन्धस्याधिकारोऽस्ति रूपभेदोपलब्धिषु ॥ ८ ॥
अत: प्रजानां व्युत्पत्तिमभिसन्धाय सूरय: ।
वाचां विचित्रमार्गाणां निबबन्धु: क्रियाविधिम् ॥९॥

सुदर्शनमपि एकेन एकाङ्गवर्त्तिना क्षुद्रेणापि श्वित्रेण धवल-रोगेण दुर्भग दूषित स्यात् अत दृष्टान्तालङ्कार । तदुक्तं साहित्यदर्पणे. दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुन प्रतिविम्बनम् इति ॥ ७ ॥

अशास्त्रज्ञ: अविद्वान् जन: गुणदोषान् काव्यस्य उपा-देयत्वव्यञ्जका धर्मा गुणा' तान् हेयत्वव्यञ्जका धर्मा दोषा' तांश्च कथं विभजते विशेषेण वुध्यते नैवेत्यर्थ ओज प्रसादादि-गुणाना श्रुतिकटूादिदोषाणाञ्च काव्यपाठश्रवणमात्रेण सामा-न्यत: परिज्ञानेऽपि शास्त्रविज्ञाने विशेषज्ञानासम्भवादिति भाव. । तथाहि रूपाणा सौन्दर्य्यादीनां भेदोपलब्धिषु विशेष-ज्ञानेषु अन्धस्य अधिकार. शक्ति किम् अस्ति नैवेत्यर्थ । अत्रापि दृष्टान्तालङ्कार. ॥ ८ ॥

अत: कारणात् गुणदोषाणा विभागादे: शास्त्रगम्यत्वात् हेतो. सूरय. पूर्वपण्डिता: भरतादय: प्रजाना लोकाना व्युत्पत्तिं वाग्वैचित्र्यज्ञानम् अभिसन्धाय अभिप्रेत्य उद्दिश्य इत्यर्थ. विचित्रमार्गाणा विचित्रा विविधा मार्गा पन्थान रीतय. गौड़ीप्रभृतय: यासां तथाभूताना वाचां काव्यप्रबन्धा-नाम् इत्यर्थ: क्रियाविधिं रचनाविधान निबबन्धु चक्रु इत्यर्थ: काव्यग्रन्थान् रचयामासु. इति यावत् । ९ ॥

तैः शरीरञ्च काव्यानामलङ्काराश्च दर्शिताः ।
शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली ॥ १० ॥
गद्यं पद्यञ्च मिश्रञ्च तत् त्रिधैव व्यवस्थितम् ।
पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ॥११॥
छन्दोविचित्यां सकलस्तत्प्रपञ्चो निदर्शितः ।
सा विद्या नौस्तितीर्षूणां गम्भीरं काव्यसागरम्॥१२॥

इदानीं प्राचीनमतवादनिर्देशपुरःसरं काव्यशरीरं निरूपयति तैरिति । तैः पूर्वपण्डितैः काव्यानां शरीरम् अलङ्काराश्च अलङ्क्रियते एभिरिति व्युत्पत्त्या अलङ्काराः काव्यशरीरशोभका गुणालङ्कारादयश्च दर्शिताः । काव्यानामिति बहुत्वं प्रकारभेदविवक्षयोक्तमवगन्तव्यम् । किं तत्शरीरमित्याकाङ्क्षायां स्वमतमुद्घाटयति शरीरमिति तावच्छब्दो वाक्यालङ्कारार्थः । इष्टा हृद्या रसाद्यनुगमेन मनोहरा इत्यर्थः ये वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यभेदेन विविधा अर्थाः तैः व्यवच्छिन्ना विभूषिता पदावली पदसमष्टिः काव्यस्य शरीरमिति वक्तुलार्थः ॥ १० ॥

इदानीं काव्यभेदान् दर्शयति गद्यमिति । तत् काव्यं त्रिधैव त्रिप्रकारेणैव व्यवस्थितं सिद्धान्तितं प्राचीनैरिति शेषः । गद्यं छन्दोरहितं पद्यं छन्दोबद्धं मिश्रं गद्यपद्योभयात्मकम् इत्यर्थः । तत्र पद्यं चतुश्चरणनिबद्धं तदपि वृत्तं जातिरिति द्विविधम् अक्षरसङ्ख्यया निबद्धं वृत्तं मात्रया निबद्धा जातिरिति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

छन्दांसि विचीयन्ते विज्ञायन्ते अनयेति छन्दोविचित्या पिङ्गलादिकृतच्छन्दोग्रन्थे तेषां वृत्तजातिप्रभृतीनां प्रपञ्चः

मुक्तकं कुलकं कोषः सङ्घात इति तादृशः ।
सर्गबन्धाङ्गरूपत्वादनुक्तः पद्यविस्तरः ॥ १३ ॥
सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।
आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम् ॥ १४ ॥

विस्तारः निदर्शितः निरूपितः सा विद्या छन्दोज्ञानमित्यर्थः गम्भीरम् अगाधं दुर्गममित्यर्थः काव्यसागरं काव्यरूपमर्णवं तितीर्षूणां तरितुमिच्छूनां नौः तरणिस्वरूपा इत्यर्थः काव्यानां प्रायेण छन्दोबद्धतया तत्पाठार्थिभिः छन्दोज्ञाने अवश्यमेव यतितव्यमिति भावः ॥ १२ ॥

इदानीं महाकाव्यं निरूपयिष्यन् तदवान्तरभेदकथनस्य तदन्तःपातित्वादनुपयोगित्वं दर्शयति, मुक्तकमिति । अत्र इति-पदम् एवमर्थकम् । मुक्तकं श्लोकान्तरनिरपेक्षमेकमेव पद्यम् । तदुक्तम् अग्निपुराणे, मुक्तकं श्लोक एवैकश्चमत्कारक्षमः सताम् इति । कुलकं पञ्चश्लोकात्मकं पद्यम् । तदुक्तं, द्वाभ्यान्तु युग्मकं ज्ञेयं त्रिभिः श्लोकैः विशेषकम् । चतुर्भिस्तु कलापं स्यात् पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥ इति । कोषः अन्योन्यनिरपेक्षः पद्यसमूहः । उक्तञ्च, कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानवेक्षक इति । सङ्घातः प्रत्येकपरिसमाप्तार्थकपद्यैः कथासमाप्तिः । तदुक्तं, यत्र कविरेकमर्थं वृत्तेनैकेन वर्णयति काव्ये । सङ्घातः स निगदितो वृन्दावनमेघदूतादिरिति एवं तादृशः तथाविधः युग्मकादिश्च पद्यविस्तरः पद्यानां विस्तारः सर्गबन्धस्य महा-काव्यस्य अङ्गरूपत्वात् अवयवस्वरूपत्वात् अनुक्तः न प्रदर्शित इत्यर्थः ग्रन्थविस्तारभिया इति भावः ॥ १३ ॥

सम्प्रति महाकाव्यं निरूपयति सर्गबन्ध इत्यादिना । सर्गेण

इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम् ।
चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम् ॥ १५ ॥
नगरार्णवशैलर्त्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः ।
उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः ॥ १६ ॥

सर्गा यस्य स श्लोकसङ्घातः महाकाव्यं तस्य महाकाव्यस्य लक्षणं स्वरूपम् उच्यते आशीः शुभाशंसनं नमस्क्रिया नमस्कारः स्थापकपदबोधकवचनं वापि अथवा वस्तुनः प्रकृतस्य तदंशस्य वा निर्देशः कथनं तस्य महाकाव्यस्य मुखम् आदिः आशीःप्रभृतीनामन्यतमं प्रथमं वर्णनीयमिति निष्कर्षः । तत्र कीचकवधादावाशीः, रघुवंशादौ नमस्कारः शिशुपालवधादौ वस्तुनिर्देश इति ॥ १४ ॥

इतिहासेति । इतिहासानां रामायणभारतादीनां कथया उद्भूतं निबद्धं भवेत् महाकाव्यमिति शेषः सर्वत्र वा अथवा सत् सत्यभूतः वृत्तान्तः आश्रयो यस्य तादृशम् इतरत् रामायणमहाभारतादिव्यतिरिक्तमपि एतेन असत्यवृत्तं महाकाव्ये न वर्णनीयमिति प्रदर्शितम् । चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गः चतुर्वर्गः स एव फलं तेन उपेतं युक्तम् । चतुरः कार्य्यकुशलः उदात्तः महान् नायकः प्रधानपुरुषः यस्मिन् तथाभूतम् । नायकलक्षणमुक्तं दर्पणे यथा त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही । दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान् नेता इति ॥ १५ ॥

केवलं नायकवर्णनेन कवीनां न चरितार्थता इतिहासादेरेव तज्ज्ञानस्य सिद्धत्वात् अतः नायकवर्णनमाश्रित्य तदानुषङ्गिकनगरादिकमपि वर्णनीयं तथात्वे काव्यशोभाजननात्

विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः ।
मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि ॥ १७ ॥
अलङ्कृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम् ।
सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः ॥ १८ ॥

श्रोतृणामुन्मुखीकरणं स्यादित्याशयेनाह नगरेत्यादि। नगर बहुसम्बद्धजनाकीर्णः प्रदेशः अर्णवः समुद्र शैल पर्वत. चन्द्रार्कोदयः चन्द्रसूर्य्ययोरुदयः उपलक्षणमेतत् अस्तमनमपि, एतेषां वर्णनै उद्यानसलिलयोः क्रीडा मधुपान रतोत्सव. सम्भोगशृङ्गार तै विप्रलम्भैः सम्भोगशृङ्गारात् पूर्ववर्त्तिभि पूर्वरागप्रभृतिभिः चतुर्विधभावै विवाहैः परिणयव्यापारै कुमारोदयस्य पुत्रोत्पत्तेर्वर्णनै तथा मन्त्र परामर्शः दूतप्रयाणम् आजि युद्धं नायकस्य अभ्युदय. जयलाभ तै अलङ्कृत शोभितं नगरादयो महाकाव्ये वर्णनीया इत्यर्थ । उक्तञ्च। सन्ध्यासूर्य्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासरा । प्रातर्मध्याह्नमृगया शैलर्त्तु वनसागरा । सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वरा. । रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादय. । वर्णनीया यथायोग साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥ १६ । १७ ॥

असंक्षिप्तं सक्षेपेण न वर्णनीयं सविस्तरमित्यर्थ तथा सति सहृदयहृदयङ्गमं भवतीति भाव. । रसै शृङ्गारादिभि भावै प्राधान्येनाभिव्यक्तै व्यभिचारिभि उद्बुद्धमात्रै स्थायिभि रत्यादिभि तथा देवादिविषयकै अनुरागैश्च निरन्तर संकुल पूर्णम् इति यावत्। अनतिविस्तीर्णैः शास्त्रनियमिताष्टादिभि तदुक्तसोपानसंहितायाम्। अष्टसर्गान्न तु न्यूनं त्रिंशत्सर्गाच्च नाधिकम्। महाकाव्यं प्रयोक्तव्यं महापुरुषकीर्त्तियुगिति।

सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जकम् ।
काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायेत सदलङ्कृति ॥१९॥
न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिदङ्गैः काव्यं न दुष्यति ।
यद्युपात्तेषु सम्पत्तिराराधयति तद्विदः ॥ २० ॥

एतच्च प्रायिकम् आधिक्यस्यापि तत्रैव कीर्त्तनात् यथा नात्यन्तविस्तरः सर्गस्त्रिंशतो वा न चोनता । त्रिंशत्या नाधि कार्य्यमेतत् पद्यस्य लक्षणमिति । अव्यवृत्तैः दोषपरिहारे गुणालङ्कारसंयोगेन च श्रुतिसुखावहपद्यैरित्यर्थः । सुसन्धिभि परस्परमापेक्षैरित्यर्थः. यच्च कैश्चित् "सन्धयो नाटकलक्षणोक्त मुखप्रतिमुखगर्भविमर्शनिर्वहणाख्याः पञ्च" इति व्याख्या तद्भ्रान्त महाकाव्यलक्षणे नाटकीयलक्षणयोगस्य असम्भवा इति ॥ १८ ॥

सर्वत्रेति । सर्वत्र भिन्नाः वृत्तान्ता येषु ते. सर्वेषु एव सर्गे वर्णनीयविषयाणां प्रभेदादिति भावः । अथवा भिन्न पृथक छन्दसा रचित वृत्तं पद्यम् अन्ते येषां तैः प्रत्येक सर्गा प्रायशस्तथा दर्शनात् एकवृत्तमयैः पद्यैः अवसानेऽन्यवृत्तकैरिति वचनाच्च यद्वा भिन्नानि पृथक्छन्दोभिर्बद्धानि तैः अन्ताः रम्य तादृशैः । तदुक्तं, नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्य इति । उपेत युक्तम् । सदलङ्कृति सत्यः विद्यमानाः अथव शोभनाः अलङ्कृतयः अनुप्रासोपमादयः यस्मिन् तादृशं का लोकाना रञ्जक सहृदयमनोहर सत् कल्पान्तरस्थायि चि स्थायि चिरकीर्त्तिकरमिति भावः जायेत भवेत् ॥ १९ ॥

इत्थं महाकाव्यलक्षणमुक्त्वा खण्डकाव्यमपि निरूपयति न्यूनमिति । अत्र महाकाव्ये उक्तेष्विति शेषः यैः कैश्चित् अ

गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकं तेन विद्विषाम् ।
निराकरणमित्येष मार्गः प्रकृतिसुन्दरः ॥ २१ ॥
वंशवीर्य्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि ।
तज्जयान्नायकोत्कर्षवर्णनञ्च धिनोति नः ॥ २२ ॥
अपादः पदसन्तानो गद्यमाख्यायिका कथा ।
इति तस्य प्रभेदौ द्वौ तयोराख्यायिका किल ॥२३॥

न्यूनं हीनमपि काव्यं न दुष्यति यदि उपात्तेषु वर्णितेषु विषयेषु सम्पत्तिः रचनामाधुर्य्यं तद्विदः काव्याभिज्ञान् आराधयति रसादिसद्भावेन प्रीणाति । तदुक्तं, नावर्णनं नगर्य्यादेर्दोषाय विदुषां मन । यदि शैलर्त्तु रात्र्यादेर्वर्णनेनैव तुष्यति ॥ इति यद्युपात्तार्थसम्पत्तिरिति पाठे स एवार्थ. ॥ २० ॥

सम्प्रति काव्ये नायकप्रतिनायकयोर्वर्णनप्रकारमाह, गुणत इति वंशेति द्वाभ्याम् । प्राक् प्रथमं नायकं गुणतः उपन्यस्य गुणवत्त्वेन कीर्त्तयित्वा तेन नायकेन विद्विषा शत्रूणा प्रतिनायकानामित्यर्थः निराकरण पराजय', इत्येषः मार्गः वर्णनरीतिः प्रकृतिसुन्दरः स्वभावरम्यः यथा रामायणे, रामरावणयोगुणदोषान् वर्णयित्वा रावणवधवर्णनम् ॥ २१ ॥

रिपोः शत्रोरपि वंशः कौलीन्यं वीर्य्यं पराक्रमः श्रुत शास्त्रज्ञानम् आदिना दयादाक्षिण्यादि यथायथमवगन्तव्यम् । एतानि वर्णयित्वा कीर्त्तयित्वा तज्जयात् तस्य रिपो' जयात् नायकस्य उत्कर्षवर्णनं नः अस्मान् धिनोति तोषयति । यथा किराते दुर्योधनस्य प्रजारञ्जनम् ॥ २२ ॥

पद्यं निरूपयन्नाह अपाद इति । अपादः पादः छन्दोबद्धः

नायकेनैव वाच्यान्या नायकेनेतरेण वा ।
स्वगुणाविष्क्रियादोषो नात्र भूतार्थशंसिनः ॥२४॥
अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात् ।
अन्यो वक्ता स्वयं वेति कीदृग्वा भेदलक्षणम् ॥२५॥

श्लोकचतुर्थांशः तद्वर्जित पदसन्तानः पदसमूहः गद्यं तस्य गद्यस्य द्वौ प्रभेदौ आख्यायिका कथा च। तदुक्तं, कथायां सरस वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम्। क्वचिदत्र भवेदार्य्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके। आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्त्तनम् ॥ इति। यथा कादम्बर्य्यादिः। आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वंशादिकीर्त्तनम्। अस्यामन्यकवीनाञ्च वृत्त गद्यं क्वचित् क्वचित् ॥ इति। तयोर्मध्ये आख्यायिका नायकेनैव वाच्या नायक एव अस्या वक्ता इत्यर्थः एवकारादन्यव्यवच्छेदः। उक्तञ्च, वृत्तमाख्यायते यस्या नायकेन स्वचेष्टितम् इति। अन्या कथा नायकेन तदितरेण वा वाच्या यथा कादम्बर्य्यां चन्द्रापीडस्य नायकस्य मयाश्वेतया सलाप.। ननु नायकस्य वक्तृत्वे तस्य स्वगुणाविष्करण दोषायेति शङ्का वारयन्नाह स्वगुणेति भूतार्थ शंसिन यथार्थवादिनः नायकस्य अत्र वक्तृत्वे स्वगुणाविष्क्रिया निजगुणख्यापनं दोष. न भवतीति शेषः। असत्यकथनस्यैव दोषत्वात् इति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥

पूर्वोक्त प्राचीनमत दूषयन्नाह, अपीति। अपितु किन्तु तत्रापि आख्यायिकायामपि अन्यैः नायकभिन्नैः उदीरणात् कथनात् नायकादन्येषामपि वक्तृत्वादिति यावत् अनियमः पूर्वमतेन विरोध. दृष्ट। कथायाञ्च अन्यः नायकभिन्नः स्वयं नायको वा वक्ता इति भेदलक्षणम् आख्यायिकाया भेदकरण

वक्त्रञ्चापरवक्त्रञ्च सोच्छ्वासत्वञ्च भेदकम् ।
चिह्नमाख्यायिकायाश्चेत् प्रसङ्गेन कथास्वपि ॥२६॥
आर्य्यादिवत् प्रवेशः किं न वक्त्रापरवक्त्रयोः ।
भेदश्च दृष्टो लम्भादिरुच्छ्वासो वास्तु किं ततः ॥२७॥

वा कीदृक् अकिञ्चित्करमिति भावः। आख्यायिकाया वक्ता नायकः अस्याश्च यदा स एव वक्ता तदानयोः अभेदत्वस्य दुर्वारत्वादित्यनुसन्धेयम् ॥ २५ ॥

अपरञ्च भेदकरण दूषयति वक्त्रमिति। वक्त्रम् अपरवक्त्रञ्च छन्दसी, तदुक्तं वक्त्रं नाद्यान्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातमिति अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ इति। वैतालीयं पुष्पिताग्राश्चेच्छन्त्यपरवक्त्रकमिति च। उच्छ्वासः कथांशव्यवच्छेदः आश्वासापरपर्य्यायः तदुक्तं कथांशाना व्यवच्छेद आश्वास इति कथ्यते। तत्साहित्यञ्च भेदकं कथाया इति शेषः। एतत् त्रयम् आख्यायिकायाः चिह्नं लक्षणं चेत् कथासु अपि प्रसङ्गेन प्रस्तावक्रमेण आर्य्यादिवत् वक्त्रापरवक्त्रयोः छन्दसोः प्रवेशः किं न भवेत् इति शेषः। अपितु भवेदेव। उक्तञ्च कथालक्षणाधिकारे आर्य्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचिदिति। तस्मादुक्तभेदकरणं भ्रमविजृम्भितमेवेति भावः। लम्भः कथापरिच्छेदस्य संज्ञाभेदः आदिपदेन उल्लासादीनां ग्रहणं लम्भादि उच्छ्वासो वा भेदश्च दृष्टः कुत्रचित् कथायां लम्भपदेन परिच्छेदः कृतः आख्यायिकायामुच्छ्वासपदेन वा उल्लासपदेन कृत इत्यनयोर्भेदः वा अस्तु ततः किं सञ्ज्ञामात्रभेदो न किञ्चित्कर इत्यर्थः स्वरूपवैलक्षण्यस्यैव भेदकत्वेन कीर्त्तनात् ॥ २६ ॥ २७ ॥

तत् कथाख्यायिकेत्येका जातिः संज्ञाद्वयाङ्किता ।
अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाश्चाख्यानजातयः ॥ २८ ॥
कन्याहरणसंग्रामविप्रलम्भोदयादयः ।
सर्गबन्धसमा एव नैते वैशेषिका गुणाः ॥ २९ ॥

इदानीं स्वमतमाविष्करोति तदिति। तस्मात् कथा आख्यायिका च इति सज्ञाद्वयेन नामभ्याम् अङ्किता न तु स्वरूपत इति भाव । एका अभिन्ना जातिः उभयोरपि गद्यमयत्वात् इति भाव । अत्रैव कथाख्यायिकयोः इत्यर्थः शेषा अवशिष्टा आख्यानजातयः खण्डकथादयश्च अन्तर्भविष्यन्ति एतयो प्रकारभेदा इति भाव । तदुक्तम् आग्नेये, आख्यायिका कथा खण्डकथा परिकथा तथा। कथालिकेति मन्यन्ते गद्यकाव्यञ्च पञ्चधा ॥ इति ॥ २८ ॥

कथाख्यायिकयोर्भेदान्तरमपि दूषयति कन्येति। कन्याया हरणं युद्धादिना बलात् ग्रहण राक्षसोद्वाह इत्यर्थ । तदुक्त, हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदती गृहात्। प्रसह्य कन्याहरण राक्षसो विधिरुच्यते ॥ इति। सग्रामो युद्ध विप्रलम्भः सम्भोगशृङ्गारस्य पूर्वभाव' स च पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्विध इति दर्पणकारः। उदयः सूर्य्यचन्द्रयो. अभ्युन्नतिर्वा नायकस्य, आदिना उद्याननगरादयो गृह्यन्ते। एते गुणा' आख्यायिकाया इति शेष' यथा आख्यायिकामुपक्रम्य कन्याहरणसग्रामविप्रलम्भोदयान्वितेति सर्गबन्धसमाः महाकाव्यसामान्या एव कथायां किमु वक्तव्यमिति भावः अतः एते वैशेषिका भेदका' धर्मा न। उक्तञ्च अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यास इति ॥ २९ ॥

कविभावकृतं चिह्नमन्यत्रापि न दुष्यति ।
सुखमिष्टार्थसंसिद्धौ किं हि न स्यात् कृतात्मनाम् ॥३०॥
मिश्राणि नाटकादीनि तेषामन्यत्र विस्तरः ।
गद्यपद्यमयी काचिच्चम्पूरित्यभिधीयते ॥ ३१ ॥

ननु कथायां कवेर्भावविशेषो लक्ष्यते आख्यायिकायान्तु न तथेत्याशङ्क्य तदपि निरस्यति कवीति । कविभावकृत कवेः भावकृतम् अभिप्रायरचितं चिह्नं लक्षणम् अन्यत्रापि कथायाम् इति शेषः न दुष्यति यथा शिशुपालवधे सर्गशेषश्लोकेषु श्रीशब्द. किराते च लक्ष्मीशब्द. प्रयुक्तः । एवम् आख्यायिकायां प्रयुक्तं तत् न दूष्यं भवति तथाहि इष्टार्थसंसिद्धेः अभिप्रेतार्थसाधनाय कृतात्मनां सुधियां किं हि सुखं प्रारम्भः न स्यात् अपितु सर्वमेव तेषाम् इच्छाधीनत्वात् निरङ्कुशाः कवय इति भाव: ॥ ३० ॥

सम्प्रति मिश्रकाव्यमाह मिश्राणीति । नाटकादीनि दृश्यकाव्यानि मिश्राणि गद्यपद्योभयमिश्रितानि आदिपदेन प्रकरणादीनां परिग्रहः । उक्तञ्च नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः । ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश । तथा । नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासक प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खनं रासकं तथा । संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका । दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेत्यपि । अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः ॥ इति । तेषां नाटकादीनाम् अन्यत्र भरतादिग्रन्थे विस्तरः बाहुल्येन प्रकाशः तद्विजिज्ञासुभिस्तत्रैव यतितव्यं ग्रन्थबाहुल्यभिया न ममात्र प्रयास इति भाव. । न केवलं दृश्यकाव्यस्य मिश्रत्वं

तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।
अपभ्रंशश्च मिश्रञ्चेत्याहुरार्य्याश्चतुर्विधम् ॥ ३२ ॥
संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः ।
तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेकः प्राकृतक्रमः ॥ ३३ ॥

अश्रव्यकाव्यस्यापि कदाचित् मिश्रत्वमस्तीत्याह गद्येति । गद्य-पद्यमयी काचित् वाणी इति शेष चम्पूरिति अभिधीयते आख्यायिकादौ गद्यस्यैवाधिक्य पद्यमल्पमेव इह तु उभयोरेव प्राधान्यमित्यनयोर्भेद । काचित् इत्यनेन विरुदाख्यकाव्यव्यव-च्छेद तस्य राजस्तुतिविषयत्वेन विभिन्नविषयत्वात् तदुक्त गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरुदमुच्यते इति ॥ ३१ ॥

तत् तस्मात् एतत् वाङ्मय वागात्मक काव्यशास्त्रं संस्कृत देवभाषया रचितं प्राकृत तदाख्यभाषया रचितम् अपभ्रंश. वक्ष्यमाणोक्तभाषाविशेषनिबद्धं तथा मिश्रञ्च नानाभाषामय-मित्यर्थ इति एवरूपेण आर्य्याः विद्वास. चतुर्विधम् आहु' वर्णयन्ति । उक्तञ्च भोजेन, संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापर. । शक्यो वाचयितुं कश्चित् अपभ्रंशेन वा पुन' ॥ पै-शाच्या शौरसेन्या च मागध्यान्यो निबध्यते । द्वित्राभिः कोऽपि भाषाभि. सर्वाभिरपि कश्चन ॥ इति ॥ ३२ ॥

संस्कृतादिकं विवृणोति संस्कृतमिति । दैवी देवसम्बन्धिनी देवव्यवहार्य्या वा वाक् महर्षिभि. संस्कृतम् अन्वाख्याता कथिता, प्राकृताना नीचानामिद प्राकृत तस्य क्रमः नियमः अनेकः बहुविधः तथा तद्भव. तस्मात् संस्कृतात् भवः उत्पन्न तत्समः संस्कृतसदृश. तथा देशी तत्तद्देशप्रचलित इत्यर्थ. ।

महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः।
सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुबन्धादि यन्मयम् ॥३४॥
शौरसेनी च गौड़ी च लाटी चान्या च तादृशी।
याति प्राकृतमित्येवं व्यवहारेषु सन्निधिम् ॥३५॥
आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः।
शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ॥ ३६ ॥

देशीनामपि संस्कृतसादृश्यात् द्वावेव भेदाविति केचित्। उक्तञ्च, आर्षोत्थमार्षतुल्यञ्च द्विविधं प्राकृतं विदुः इति ॥ ३३ ॥

महाराष्ट्राश्रया महाराष्ट्रो नाम दक्षिणापथवर्त्ती जनपदविशेषः तदाश्रया तत्सम्बन्धिनीं तत्रत्यैर्व्यवहृतामित्यर्थः भाषा प्रकृष्टम् उत्कृष्टं प्राकृतं विदुः जानन्ति बुधा इति शेषः। सूक्तिरत्नानां सूक्तयः सुवचनानि एव रत्नानि सहृदयानन्दजननात् रत्नस्वरूपाणि तेषां सागरः सेतुबन्धादि सेतुबन्धः तदाख्यकाव्यग्रन्थविशेषः आदिपदेन दशमुखवधादीनां परिग्रहः यन्मयः यदात्मकः महाराष्ट्रीयभाषया रचित इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

शूरसेनो नाम मथुरासन्निहितजनपदभेदः गौडः देशविशेषः लाटीव कश्चित् देशभेदः तत्तद्देशप्रचलिता तथा तादृशी तत्सदृशी अन्या च देशीया भाषा प्राकृतमिति एवं व्यवहारेषु प्राकृतनामव्याहारेषु सन्निधिं याति प्राप्नोति अन्या च तादृशीत्यनेन सर्वदेशीया एव प्राकृतनाम्ना कविभिर्निबध्यन्ते इत्यपि सूचितम् ॥ ३५ ॥

काव्येषु आभीरो गोपजातिविशेषः आदिपदेन कैवर्त्तचाण्डालादीनां ग्रहणं तेषां गिरः वाचः अपभ्रंश इति स्मृताः

संस्कृतं सर्गबन्धादि प्राकृतं स्कन्धकादिकम् ।
आसारादीन्यपभ्रंशो नाटकादि तु मिश्रकम् ॥३७॥

अपभ्रंशनाम्ना कथिता शास्त्रेषु काव्यातिरिक्तेषु वेदादिषु तु संस्कृतात् अन्यत् सर्वं प्राकृतम् उल्लिखितमाभीरादिवचनञ्च इत्यर्थं अपभ्रंशतया उदित कथितम् ॥ ३६ ॥

संस्कृतादिकं निरूप्य तत्तल्लक्षणानि निरूपयति संस्कृतमिति। सर्गबन्धः पूर्वमुक्त प्रबन्धविशेषः महाकाव्यमित्यर्थः आदिपदेन खण्डकाव्यादीनां परिग्रहः संस्कृतं संस्कृतभाषया रचितम्। तथाच अग्निपुराणम्, सर्गबन्धो महाकाव्यमारब्धं संस्कृतेन यत्। तद्भव न विशेषत्व तत्सम नापि किञ्चन ॥ इति। स्कन्धकादिक स्कन्धक छन्दोभेदः आदिपदेन गलितकादीनां ग्रहणम्। तदुक्तं, छन्दसा स्कन्धकेनैव तथा गलितकैरपि इति। स्कन्धकादिच्छन्दोरचित काव्य प्राकृतं प्राकृतभाषामयमित्यर्थः। आसारादीनि आसारादिभिः छन्दोभिः निबद्धमित्यर्थं काव्यम् अपभ्रंशः। नाटकादि तु नाटकम् आदि यस्य तत् आदिना प्रकरणनाटिकादिपरिग्रहः मिश्रकं नानाभाषामयमित्यर्थः। तथाचोक्तं नाटकादिप्रस्तावे, पुरुषाणामनीचानां संस्कृत स्यात् कृतात्मनाम्। शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम् ॥ आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत्। अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणाम् ॥ चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनाञ्चार्द्धमागधी। प्राच्या विदूषकादीनां धूर्त्तानां स्यादवन्तिका ॥ योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्याह्नि दीव्यताम्। शकाराणां शकादीनां शाकारीं सम्प्रयोजयेत् ॥ इति ॥ ३७ ॥

कथाहि सर्वभाषाभिः संस्कृतेन च बध्यते।
भूतभाषामयीं प्राहुरद्भुतार्थां वृहत्कथाम् ॥ ३८
लास्यच्छलितशल्यादि प्रेच्यार्थमितरत् पुनः।
श्रव्यमेवेति सैषापि द्वयी गतिरुदाहृता ॥ ३९ ॥

कथा पूर्वोक्त काव्यभेद' सर्वभाषाभि' संस्कृतेन च बध्यते विरच्यते हिशब्दोऽवधारणे तथाहि कथा द्विविधा मिश्रभाषामयी संस्कृतमयी च इति भाव। वृहत्कथां तदाख्यकाव्यन्तु भूतभाषा पैशाची भाषा तन्मयी तद्रचिताम् अद्भुतार्थां विस्मयरसपूर्णां प्राहु. विद्वांस इति शेष ॥ ३८ ॥

सम्प्रति दृश्यश्रव्यत्वभेदेन काव्यस्य द्वैविध्यमाह लास्येति। लास्य शृङ्गाररसाविद्धस्त्रीजननृत्यम्। तदुक्त. लास' स्त्रीपुंसयोर्भावस्तदर्हं तत्र साधु वा। लास्यं मनसिजोल्लासकरं मृदङ्गहाववत्। देव्यै देवोपदिष्टत्वात् प्रायः स्त्रीभि. प्रयुज्यते॥ इति। अन्यच्च. कोमल मधुर लास्यं शृङ्गाररससंयुतम्। गौरीतोषकरञ्चापि स्त्रीनृत्यन्तु तदुच्यते॥ इति। छलित पुरुषनर्त्तनम्। तदुक्त. पुंनृत्यं छलितं विदु इति। शल्या कपालदेशे करविन्यासपूर्वकं नृत्यं तदाह, भाले हस्तं समावेश्य नृत्य शल्येति कीर्त्तितम् इति। शल्येत्यत्र साम्येति क्वचित् पाठः तथात्वे साम्यं गीतवादित्रादिसमन्वित नृत्य रासापरपर्य्यायमभिहितम्। आदिपदेन ताण्डवादिपरिग्रह। तथोक्तं, तल्लास्य ताण्डवञ्चेति छलितं शल्यया सह। हल्लीशकञ्च रासञ्च षट्प्रकारं विदुर्बुधा॥ इति ताण्डवमुद्धतनृत्यं यथा, उद्धतन्तु महेशस्य शासनात् तण्डुनोदितम्। भरताय तत' ख्यातं लोके ताण्डवसंज्ञया॥ इति। हल्लीशं स्त्रीणां मण्डलाकारेण नृत्यम्। यदुक्तं, मण्ड-

अस्त्यनेको गिरां मार्गः सूक्ष्मभेदः परस्परम् ।
तत्र वैदर्भगौड़ीयौ वर्ण्येते प्रस्फुटान्तरौ ॥ ४० ॥
श्लेषः प्रसादः समता माधुर्य्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥ ४१ ॥

नेन तु यत् स्त्रीणां नृत्य इत्मीशकं विदुः । तत्र नेता भवेदेको गोपस्त्रीणां यथा हरिः ॥ तदेव लास्यादिसङ्घटितं काव्य प्रेक्षार्थं प्रेक्ष्यं. दृश्यं अर्थं प्रतिपाद्यं वस्तु यस्मिन् तत् नटे रामाद्यवस्थानुकरणस्य दर्शनविषयत्वात् इतरत् अन्यत् दृश्य-काव्यात् भिन्नं मुक्तकादिश्रव्यमेव श्रवणमात्रविषयत्वात् । उक्तञ्च भोजराजेन, श्रव्यं तत् काव्यमाहुर्यन्नेक्ष्यते नाभिधीयते । श्रोत्रयोरेव सुखदं भवेत्तदपि षड्विधम् ॥ इति । इत्थं सा प्रसिद्धा एषा उक्तरूपा द्वयी द्विविधा गतिः काव्यभेदप्रवर्त्तकः पन्था उदाहृता प्राचीनैरिति शेषः ॥ ३८ ॥

एवं काव्यभेदं निरूप्य तस्य रीतिं निरूपयति अस्तीति । अनेकः विविधः गिरां वाचां मार्गः रचनापद्धतिः. रीतिः इति यावत् अस्ति । तथाच, गौडी वैदर्भी पाञ्चाली इति वामनः । अतिरिक्ता लाटीति दर्पणकारः । वैदर्भी चाथ पाञ्चाली गौडी चावन्तिका तथा । लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निगदिता इति भोजराजादयः । स च परस्परं सूक्ष्मभेदः स्वल्पमात्रभेदः अतः तन्निरूपणेन ग्रन्थबाहुल्यकरणं वृथेति भावः । तत्र विविधेषु मार्गेषु मध्ये वैदर्भगौडीयौ वर्ण्येते यतः. तौ प्रस्फुटम् अन्तरं ययोः तादृशौ एकस्य सुकुमारत्वेन अपरस्य उत्कटत्वेन अत्यन्त-वैसादृश्यात् इति भावः ॥ ४० ॥

के ते वैदर्भगौडयौ इत्याह श्लेष इति । श्लेषादयः दश

इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणाः स्मृताः ।
एषां विपर्य्ययः प्रायो दृश्यते गौड़वर्त्मनि ॥४२॥
श्लिष्टमस्पृष्टशैथिल्यमल्पप्राणाक्षरोत्तरम् ।
शिथिलं मालतीमाला लोलालिकलिला यथा ॥४३॥

गुणाः शब्दार्थोत्कर्षविधायिनो धर्मविशेषाः वदर्भमार्गस्य वैदर्भीयरीत्याः प्राणाः जीवनानि एतेन श्लेषादिमत्पदरचनावत्त्वं वैदर्भीत्वमित्युक्तम्। स्मृताः पण्डितैः इति शेषः। दर्पणकारादयस्तु आत्मनः शौर्य्यादय इव रसस्य काव्यात्मभूतस्य धर्मा माधुर्य्यौजःप्रसादादय एव गुणा इत्याहुः। गौडीवर्त्मनि तु गौड़ीयरीत्यान्तु एषां श्लेषादीनां प्रायः वाहुल्येन विपर्य्यय वैपरीत्य दृश्यते विपर्य्ययश्च क्वचित् सर्वथा, क्वचित् केनचित् अंशेनेति वोध्यम्। उक्तञ्च, असमस्तैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी। वर्गद्वितीयवहुला स्वल्पप्राणाक्षरा च सुविधेया इति वहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च गौडीया। रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्रा स्तोभवाक्या च इति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

इदानीं श्लेषादीनां लक्षणानि निरूपयति श्लिष्टमित्यादि। अल्प. प्राणः सारः उच्चारणप्रयासः येषां तानि अक्षराणि उत्तराणि प्रधानानि प्रचुराणि यस्मिन् तादृशम् अल्पप्राणाक्षराश्च ह्रस्वस्वरा वर्गीया विषमवर्णा यरलवाश्चेति। शिथिलम् अपिरत्राध्याहार्य्यं अतीव्रमपीत्यर्थः. अस्पृष्टं शैथिल्य येन तत् विन्यासवशात् शिथिलत्वेन अलक्ष्यमाणं वाक्य श्लिष्ट श्लेषगुणयुक्तमित्यर्थः। तथाच, तादृशाक्षरघटितरचना श्लेष इति फलितम्। दृष्टान्तमाह मालतीति यथा लोलै. चपलैः अलिभि.

अनुप्रासधिया गौड़ैस्तदिष्टं बन्धगौरवात् ।
वैदर्भैर्मालतीदाम लङ्घितं भ्रमरैरिति ॥ ४४ ॥

भ्रमरै कलिला व्याप्ता मालती माला। एतच्च मकारादिभि अल्पप्राणाक्षरैर्घटितम् अनुप्रासवशात् गाढमिव प्रतिभासते इत्यत्र श्लेषाख्यगुणो बोद्धव्य । केचित्तु यत्किञ्चनवर्णघटितानां पदाना बहूनां विन्याससहिम्ना एकपदवत् अवभासनं श्लेष इति वदन्ति उदाहरन्ति च यथा। उन्मज्जत् जलकुञ्जरेन्द्र-रभसास्फालानुबन्धोद्धत सर्वा पर्वतकन्दरोदरभुव' कुर्वन् प्रतिध्वानिनी.। उच्चैरुच्चरति ध्वनि' श्रुतिपथोन्माथी यथाय तथा प्राय. प्रेङ्खदसङ्ख्यशङ्खधवला वेलेयमुद्गच्छति इति। वस्तु-तस्तु अल्पप्राणेषु वर्णेषु विन्यासोऽप्यन्तरान्तरा। महाप्राणस्य च श्लेषो यथाय भ्रमरध्वनिः। इति क्रमदीश्वरोक्तमेव समी-चीनम् अनुप्रासस्य लक्षणघटकत्वे तद्घटितमाधुर्य्यादौ अति-व्याप्तेरिति ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

गौडैः गौडदेशनिवासिभिः कविभिः अनुप्रासधिया अनु-प्रासो वर्णावृत्तिरूपः शब्दालङ्कारः तस्य धिया बोधेन तथा बन्धगौरवात् रचनाया गाढत्वात् तत् मालतीमालेत्यादि। श्लेषोदाहरणम् इष्टम् अभिलषित ते तादृशीमेव रचनां प्रायश इच्छन्तीति भाव'। वैदर्भै विदर्भदेशीयैः कविभिः भ्रमरै' अत्र इवशब्दोऽध्याहार्य्यः मालतीदामेति वाक्य मालतीमाले-त्यनभिधाय इति भावः। लङ्घितम् आक्रान्त श्लेषघटितत्वेन अङ्गीकृतमिति यावत् तेषा कुत्रचित् अनुप्रासासद्भावेऽपि श्लेषत्वकीर्त्तनादिति भाव.। अयञ्च श्लेष. शब्दमात्रगुण.। अर्थगुणस्तु दर्पणकारादिभि. उक्तस्तत्र तत्र द्रष्टव्यः ॥ ४४ ॥

प्रसादवत् प्रसिद्धार्थमिन्दोरिन्दीवरद्युति।
लक्ष्म लक्ष्मीं तनोतीति प्रतीतिसुभगं वचः ॥४५॥
व्युत्पन्नमिति गौड़ीयैर्नातिरूढ़मपीष्यते।
यथानत्यर्जुनाब्जन्म सदृक्षाङ्को वलक्षगुः ॥ ४६ ॥

प्रसादं निरूपयति प्रसादवदिति। प्रसिद्ध अर्थः प्रतिपाद्यवस्तु यस्य तत् उभयार्थकशब्दानाम् अप्रसिद्धार्थे प्रयोगो निहतार्थतारूपदोषः तद्रहितमित्यर्थः. प्रतीत्याम् अर्थपरिज्ञाने सुभगं सरलं झटित्यर्थबोधकं वचः वचनं प्रसादवत् प्रसादगुणयुक्तं तथाच निर्दोषत्वे सति परिस्फुटार्थवत्त्वं प्रसाद इति भावः तत्र उदाहरणम् इन्दोरिति। इन्दीवरं नीलोत्पलं तद्वत् द्युतिर्यस्य तादृशं श्यामवर्णं लक्ष्म कलङ्कः इन्दोः चन्द्रस्य लक्ष्मीं श्रियं तनोति विस्तारयति। अत्र इन्द्वादिशब्दाः प्रसिद्धचन्द्रार्थेषु प्रयुक्ता झटित्यर्थबोधकाश्चेति ज्ञेयम् ॥ ४५ ॥

गौडीयानां मतं दर्शयति व्युत्पन्नमिति। गौडीयैः तद्देशवासिभिः पण्डितैः न अतिरूढमपि अनतिप्रसिद्धमपि निहतार्थत्वदोषाकलितमपीत्यर्थः व्युत्पन्नं व्युत्पत्तियुक्तं योगार्थघटितमित्यर्थः वाक्यं प्रसादवदिति शेषः इष्यते बन्धगाढतावशात् वैचित्र्यशालित्वादिति भावः। उदाहरति यथेति अनत्यर्जुनाब्जन्मसदृक्षाङ्कः अनत्यर्जुनं नातिधवलं यत् अब्जन्म उत्पलं तस्य सदृक्षः सदृशः अङ्कः कलङ्कः यस्य तथोक्तः वलक्षः धवलः गौः किरणो यस्य सः चन्द्र इति अत्र अर्जुनशब्दः कार्त्तवीर्य्यार्जुनपाण्डवयोः प्रसिद्धः श्वेतवर्णे अप्रसिद्ध इति निहतार्थत्वदोषदुष्टः अब्जन्मशब्दश्च अप्रसिद्धः सदृक्षशब्दश्च उपमागर्भबहु-

समं बन्धेष्वविषमं ते मृदुस्फुटमध्यमाः।
बन्धा मृदुस्फुटोन्मिश्रवर्णविन्यासयोनयः ॥ ४७ ॥

व्रीडितेणेवार्थबोधनात् अधिकः प्रयुक्त इति अधिकपदतादोषदुष्ट एव तथा वलक्षशब्दोऽपि अप्रयुक्ततादोषकलितः। श्रुतिकटू च सदृक्षवलक्षशब्दौ। इत्यञ्च बहुदोषमपि काव्यं विन्यासस्य गाढत्वात् गौडाः काव्यत्वेनाद्रियन्ते। अयञ्च प्रसादाख्यगुण-व्यंगत एव शब्दगस्तु ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा इति दर्पण-कारः। उदाहृतञ्च तेनैव यथा यो यः शस्त्रं बिभर्त्ति स्वभुज-गुरुमदात् पाण्डवीनां चमूनाम्। यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशु-रधिकवया गर्भशय्यां गतो वा। यो यः तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहमिति ॥ ४६ ॥

समतां निरूपयति सममिति। बन्धेषु रचनासु अविषमम् अविलक्षणम् उपक्रमोपसंहारयोः सदृशमित्यर्थः सम सम-ताख्यगुणयुक्त तथाच उपक्रमेषु यादृशी रचना, उपसंहारेषु तादृश्येव एव गुणः समता इत्यर्थः, ते बन्धाः त्रिविधाः मृदु कोमल, स्फुट तीव्र, मध्यम उभयात्मक इति। बन्धानां मृदुत्वादिहेतुमाह, मृद्विति। मृदुवर्णानां ह्रस्वस्वरादीनां स्फुटानां दीर्घस्वरादीनां तथा उन्मिश्राणाम् उभयात्मकानां वर्णानां विन्यासः योनिः कारणं येषां तादृशाः। अयञ्च गुणः शब्दगत एव अर्थगुणस्तु समताप्रक्रान्तप्रकृतिप्रत्ययाद्यविपर्या-सेन अर्थस्य अविसंवादिता स च प्रक्रमभङ्गदोषाभाव एव दर्पणकारेणोक्तः यथा उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति चेत्यादि ॥ ४७ ॥

कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः।
उच्छलच्छीकराच्छाच्छनिर्झराम्भःकणोक्षितः॥४८॥
चन्दनप्रणयोद्गन्धिर्मन्दो मलयमारुतः।
स्पर्द्धते रुद्धमद्धैर्य्यो वररामामुखानिलैः॥ ४९ ॥
इत्यनालोच्य वैषम्यमर्थालङ्कारडम्बरौ।

उक्ताया समताया' द्वैविध्यं दर्शयति कोकिलेत्यादि। कोकिलानाम् आलापेन वाचालः मुखर. मलयानिलः माम् एति पीडयितुं सुखयितुं वा इति शेष'। अत्र मृदुनोपक्रान्तस्य तेनैव समापनमिति मृदुबन्धगा समता। उच्छलन्तः उद्गच्छन्तः शीकरा जलकणा यस्य तादृशम् अच्छाच्छम् अतिस्वच्छ यत् निर्झराम्भः तस्य कणैः विन्दुभि. उक्षित. अभिषिक्त सुशीतल इति यावत् मलयानिलः मामेति। अत्र स्फुटबन्धेन उपक्रान्तस्य सन्दर्भस्य तेनैव उपसंहार इति स्फुटबन्धगता समता। चन्दनेन प्रणयः संसर्गः चन्दनप्रणयः तेन उद्गन्धि. उद्गतगन्धः मन्दः मृदुलः तथा रुद्धं निराकृत मम धैर्य्यं येन तथाभूतः मम धैर्य्यं नाशयन्नित्यर्थः वररामाणाम् उत्तमाङ्गनानां मुखानिलैः मुखनिःसृतसुगन्धिमारुतै स्पर्द्धते सादृश्यं लभते इति यावत् सौगन्ध्यसाम्यादिति भावः। अत्र उपक्रमोपसंहारयोर्भिन्नबन्धवशात् मध्यमबन्धगता समता॥ ४८॥ ४९॥

उक्तायां समतायां गौड़ीयानामनादरं दर्शयति इतीति। इति उक्तप्रकारं वैषम्यं बन्धगतं मार्दवादिकम् अनालोच्य अविचार्य्य अर्थानां काव्यार्थानाम् अलङ्काराणाम् अनुप्रासोपमादीनाञ्च डम्बरौ आड़म्बरौ उत्कर्षौ इत्यर्थ. अपेक्षमाणा अनुसरन्तीत्यर्थः पौरस्त्या. पूर्वदेशीयाः गौडीया इत्यर्थः काव्यानां

अपेक्षमाणा ववृधे पौरस्त्या काव्यपद्धतिः ॥ ५० ॥

मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः ।
येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ॥ ५१ ॥

पद्धतिः बद्धर्थे । ते हि अर्थानुसारेण अलङ्कारानुसारेण च कदाचित् बन्धस्य मार्दवं कदाचित् वैकट्यं क्वचिद्वा मिश्रीभावमाद्रियन्ते न तु गुणपक्षपातेन पूर्वोक्तरूपां समताम् । अयं भावः । यत्रार्थस्य मृदुत्वं तत्र मृदुलो बन्धः यत्र तु अर्थस्य वैकट्यं तत्र विकटो बन्धः यत्र च अर्थस्य मिश्रीभावः तत्र मध्यमो बन्धः, न तु येनैवारम्भस्तेनैव समापनमिति । युक्तञ्चैतत् तथाहि, सारङ्गाः किमु वल्गितैः किमफलैराडम्बरैर्जम्बुकाः मातङ्गा महिषा मदं व्रजत किं शून्येऽत्र शूरा न के । कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेः शनैः सिन्धुध्वानिनि हुङ्कृते स्फुरति यत् तद्गर्जितं गर्जितम् ॥ इत्यत्रोत्तरार्द्धे कुपितसिंहवर्णनरूपार्थस्य वैकट्यात् उपक्रान्तमृदुबन्धत्यागो गुण एवेति अनुसन्धेयम् ॥ ५० ॥

माधुर्यं निरूपयति मधुरमिति । रसवत् रसाः शृङ्गारादयः तद्गुणयोगात् भावतदाभासा अपि रसशब्दवाच्याः ते विद्यन्ते यत्रेति तत् वाक्यं मधुरं माधुर्यगुणयुक्तम् । तर्हि रस एव माधुर्यमित्यर्थत एव आयातं परं गुणानां साक्षात् परम्परया वा रसोपकारकत्वं सर्वैरेव कविभिः अङ्गीकृतमित्याशयेनाह वाचीति । वाचि तादृशगुणयुक्तवाक्ये वस्तुन्यपि प्रतिपाद्यभूते अर्थेऽपि रसस्थितिः शृङ्गाराद्यवस्थानम् । येन रसेन

यया कयाचित् श्रुत्या यत् समानमनुभूयते।
तद्रूपाहि पदासत्तिः सानुप्रासा रसावहा॥ ५२॥
एष राजा यदा लक्ष्मीं प्राप्तवान् ब्राह्मणप्रियः।

तादृशकाव्यार्थानुशीलनजन्मा भावविशेष एव रस। माधुर्य्यादि-गुणास्तु तद्व्यञ्जकवर्णादिमत्त्वेन विन्यासमहिम्ना च तत्दीपका एवेति विभावनीयम्। केचित्तु पृथक्पदत्व माधुर्य्यं शब्दगुण एव उक्तिवैचित्र्यमात्रन्तु अर्थगुण इति वदन्ति उदाहरन्ति च क्रमेण यथा श्वासान् मुञ्चति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते इत्यादि। भानु सकृद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवह प्रयाति इत्यादि वस्तुतस्तु उभयमेव एकरूप न तु कश्चित् प्रभेदो लक्ष्यते उदाहरणयोरिति चिन्तनीयम्॥ ५१॥

श्रुत्यनुप्रासवर्णसंहतेः रसव्यञ्जकतां दर्शयति ययेति। यया कयाचित् कण्ठताल्वादिरूपया इत्यर्थः श्रुत्या श्रवणसाधनीभूतेन उच्चारणेन यत् समानम् अनुभूयते तद्रूपा तादृशानुभवविष-यिणी सानुप्रासा रसव्यञ्जकप्रकृष्टविन्यासवती पदासत्तिः पदानाम् आसत्तिः अव्यवधानेन अवस्थिति रसम् आवहतीति रसवहा हिरवधारणार्थः निश्चितमेव रसपोषिकेत्यर्थः। एतेन कण्ठताल्वादिस्थानैक्येन व्यञ्जनवर्णानां सादृश्यं श्रुत्यनुप्रास इत्यर्थात् आयातम्। उक्तञ्च दर्पणकारेण यथा, उच्चार्य्यत्वात् यदैकत्र स्थाने तालुरदादिके। सादृश्यं व्यञ्जनस्यैष श्रुत्यनुप्रास उच्यते॥ इति अस्य च अलङ्कारप्रकरणीयत्वेऽपि इह गुण-प्रसङ्गात् लक्षणमुक्तं वक्ष्यते च काञ्चिन्मार्गविभागार्थमुक्ता. प्राग-प्यलङ्क्रिया इति॥ ५२॥

उदाहरण दर्शयति एष इति। ब्राह्मणाः प्रिया यस्य

ततः प्रभृति धर्मस्य लोकेऽस्मिन्नुत्सवोऽभवत् ॥५३॥
इतीदं नादृतं गौड़ैरनुप्रासस्तु तत्प्रियः।
अनुप्रासादपि प्रायो वैदर्भैरिदमिष्यते ॥ ५४ ॥
वर्णावृत्तिरनुप्रासः पादेषु च पदेषु च।

अयजा ब्राह्मणाना प्रिय एष राजा यदा लक्ष्मीं राजश्रियं प्राप्तवान् तत प्रभृति लोके जगति धर्मस्य उत्सव. अभवत्। असौ धर्मेण प्रजा पालयामास इत्यर्थ। इह षकारवकारयो एकस्मात् मूर्ध जकारयकारयोस्तालुत दकारलकारयोश्च दन्तादुच्चरितत्वेन सादृश्यमित्यत. श्रुत्यनुप्रासात् माधुर्य्यगुण-पुष्टो राजविषयकरतिभाव इति विभावनीयम् ॥ ५३ ॥

अथ वैदर्भीगौडयोर्मतभेद दर्शयन्नाह इतीति। इतिपद पूर्वोक्तद्योतकम् इति पूर्वोक्तमिद पद्य गौडे गौडवासिभि' कविभि न आदृत माधुर्य्यगुणवत्तया न स्वीकृत विभिन्नवर्णा-नामेकस्थानोच्चरितत्वेऽपि रसानुगुण्यस्याननुभवादिति भाव। अनुप्रासस्तु वक्ष्यमाणवर्णावृत्तिरूप तत्प्रियः तेषां गौडानां प्रिय रसानुकूल्यतया आदृत'। वैदर्भैस्तु अनुप्रासात् पूर्वोक्तात् श्रुत्यनुप्रासादपि प्राय बाहुल्येन इदम् एष राजेत्यादि पद्यम् इष्यते आद्रियते इत्यत्र वैदर्भाणां श्रुत्यनुप्रास वर्णावृत्तिरूपानु-प्रासयोरुभयोरेव प्रियता गौडानान्तु केवल वर्णावृत्तिरूपे इति अनयोर्मतभेद इति दिक् ॥ ५४ ॥

अनुप्रासमाह, वर्णावृत्तिरिति। वर्णानां व्यञ्जनानाम् आवृत्ति पुनरुच्चारणम् अनुप्रास.। उक्तञ्च प्रकाशकारेण वर्ण-साम्यमनुप्रास इति। वर्णानामिति एकशेषद्वन्द्ववशात् वर्णस्य वर्णयोरपीति बोध्यम्। स च द्विविध. पादेषु पदेषु च पादा:

पूर्वानुभवसंस्कारबोधिनी यद्यदूरता ॥ ५५ ॥

चन्द्रे शरन्निशोत्तंसे कुन्दस्तवकसन्निभे।
इन्द्रनीलनिभं लक्ष्म सन्दधात्यलिनः श्रियम्॥५६॥

पादचतुर्थभागाः तेषु पदेषु तत्तत्पादस्थसुप्तिङन्तेषु च पादगत पदगत इत्यर्थः। पादेषु चेति बहुवचनेन सर्वपादेषु अनुप्रासस्थितिर्विशेषेण मनोरमेति सूचितम्। आवृत्तिश्च स्वरवैरूप्येऽपि वैचित्र्यमावहति। तथाचोक्तं दर्पणकारेण, अनुप्रास शब्दसाम्यं वैरूप्येऽपि स्वरस्य यत् इति। आवृत्तिश्च अव्यवहिता तुल्या, व्यवधानेऽपि पूर्वसंस्कारस्थित्यवधिकेत्याह पूर्वेति। पूर्वमुच्चरितस्य वर्णस्य यः अनुभवः श्रावणज्ञानं तज्जनितः संस्कारः भावनाविशेषः तस्य बोधिनी पालनी अदूरता द्वितीयादिवर्णस्य सान्निध्यं यदि वर्त्तते इति शेषः तदैवानुप्रासः इत्यन्वयः। अयं भावः संस्कारस्य प्रथमक्षणे उत्पत्तिः, द्वितीयक्षणे स्थितिः, तृतीयक्षणे निवृत्तिः इति नियमेन अव्यवधानेन किञ्चिद्व्यवधानेन वा सादृश्यप्रतीतिजननात् वैचित्र्यजनकसादृश्यवर्णावृत्तिरनुप्रासः इति निष्कर्षः। अयञ्च द्विविधः छेकानुप्रासः वृत्त्यनुप्रासश्च तदुक्तं दर्पणकारेण, छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत्साम्यमनेकधा। अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाप्यनेकधा। एकस्य सकृदप्येष वृत्त्यनुप्रास उच्यते। इति। अपरञ्च दर्पणकृतोक्तं यथा, शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्य्यमात्रतः। लाटानुप्रास इत्युक्तः इति। उदाहृतञ्च तेनैव यथा, स्मेरराजीवनयने नयने किं निमीलिते। पश्य निर्जितकन्दर्पं कन्दर्पवशगं प्रियम्। इति। ५५॥

उदाहरति चन्द्रे इति। शरन्निशायाः शारदीयरजन्या

चारु चान्द्रमसं भीरु ! बिम्बं पश्यैतदम्बरे ।
मन्मनो मन्मथाक्रान्तं निर्दयं हन्तुमुद्यतम् ॥५७॥

उन्नते गिरिभागरूपे कुन्दस्तवकसन्निभे माध्यकुसुमगुच्छसदृशे चन्द्रे इन्द्रनीलनिभं श्यामलम् इत्यर्थं लक्ष्म कलङ्कमलिनं भ्रमरस्य श्रियं शोभां सन्दधाति धारयति। अत्र प्रथमद्वितीयतृतीयेषु पादेषु शकार ककार वकार नकार-लकाराणां वर्णानां पुनरावृत्तिवशात् साम्यप्रतीतिरिति वृत्त्यनुप्रासः। चतुर्थे च दकार धकार तकार नकाराणां दन्त्यरूपैकस्थानोच्चारितत्वात् श्रुत्यनुप्रास इति अनेन च अलङ्कारद्वयेन व्यञ्जितः सम्पूर्णं शृङ्गाररसं पर्यन्ते परिपुष्णाति। अत्र रूपकोपमाभ्यामनुप्राणिता निदर्शनानाम अलङ्कृतिः सुधीभिर्विभावनीया ॥ ५६ ॥

स्वरवैषम्येण अनुप्रासो दर्शितः इदानीं तत्सादृश्येन दर्शयति चार्विति। हे भीरु ! भयशीले ! अम्बरे आकाशे एतत् परिदृश्यमानम् इत्यर्थः चारु मनोज्ञं मन्मथाक्रान्तं कामार्त्तं मन्मनः मम मानसं निर्दयं यथा तथा हन्तुमुद्यतं चान्द्रमसं बिम्बं चन्द्रमण्डलं पश्येत्यन्वयः। मानिनीं कामिनीं प्रति कस्यचित् नायकस्य उक्तिरियम्। इह प्रथमे पादे चकाररकारयोः स्वरसहितयोः सादृश्यात् वृत्त्यनुप्रासः। द्वितीयतृतीययोश्च यथाक्रमं मकारयोर्मन्मनमन्मथयोश्च साम्यात् छेकानुप्रासोऽपि। तथा चतुर्थे दकारयोस्तकारयोश्च स्वरवैषम्येण सादृश्यात् अन्यविधो वृत्त्यनुप्रासश्च। माधुर्यगुणोऽप्यत्र शब्दार्थोभयनिष्ठत्वेन चमत्कारजननात् विप्रलम्भाख्यं शृङ्गारं परिपुष्णाति ॥ ५७ ॥

इत्यनुप्रासमिच्छन्ति नातिदूरान्तरश्रुतिम्।
न तु रामामुखाम्भोजसदृशश्चन्द्रमा इति ॥ ५८ ॥
स्मरः खरः खलः कान्तः कायः कोपश्च नः कृशः।
च्युतोमानोऽधिकोरागोमोहोजातोऽसवोगताः॥५९॥

अदूरेणैवानुप्रासस्य प्रयोजकमित्याह इतीति। अतिदूरं समधिकम् अन्तरं व्यवधानं यस्याः सा अतिदूरान्तरा न अतिदूरान्तरा नातिदूरान्तरा, तादृशी श्रुतिः रवः यस्य तादृशम् इति पूर्वोक्तप्रकारम् अनुप्रासम् इच्छन्ति कवय इति शेषः रामामुखाम्भोजसदृश चन्द्रमा इति एवंविधं तृतीयचतुर्थयो पादयो माकारयो साम्येऽपि अतिदूरान्तरश्रुतिम् अनुप्रासमिति शेषः न तु इच्छन्तीति च शेषः ॥ ५८ ॥

अनुप्रासस्य रसावहत्वकीर्तनात् यत्र वाक्यस्य सदोषत्वेन रसस्य अपरिपुष्टता तत्र न माधुर्य्यसद्भाव इत्याह स्मर इति। स्मरः कामः खरः अतितीक्ष्णः. कान्तः प्रियः. खलः निष्ठुरः. नः अस्माकं कायः शरीरं कोपश्च कान्तं प्रतीति शेषः कृशः क्षीणः नष्टश्च. मानः गौरवं च्युतः विनष्टः. रागः कान्तप्राप्त्यभिलाषः अधिकः. मोहः मूर्च्छा जातः क्षणे क्षणे इति शेषः. असवः प्राणाः गताः, प्रायेणेति शेषः। इदं नायकनिराकृतवध्वाः गलितमानायाः कस्याश्चित् कामिन्याः पश्चात्तापवचनम्। अत्र प्रथमे पादे रकारयो खकारयोश्च द्वितीये ककाराणां साम्यात् वृत्त्यनुप्रासस्य तथा उत्तरार्द्धे तकारादिदन्त्यवर्णानां साम्यात् छेकानुप्रासस्य दोषाकुलतया तादृशविप्रलम्भशृङ्गारस्य न अतिपरिपोषकता इति बोध्यम् ॥ ५९ ।

इत्यादि बन्धपारुष्यं शैथिल्यञ्च नियच्छति ।
अतो नैवमनुप्रासं दाक्षिणात्याः प्रयुञ्जते ॥ ६० ॥
आवृत्तिं वर्णसङ्घातगोचरां यमकं विदुः ।
तत्तु नैकान्तमधुरमतः पश्चात् विधास्यते ॥ ६१ ॥

पूर्व्वोक्ते पद्ये दोषमाह इत्यादीति । इत्यादि एवमादिकमनुप्रासमपि पद्यं बन्धपारुष्यं बन्धे रचनायां पारुष्यं दुःश्रवत्वं शैथिल्यं पतत्प्रकर्षतादिकञ्च नियच्छति ज्ञापयति । अत्र पूर्व्वार्द्धे नत्रातिसर्गमत्तया पारुष्यम् । तदुक्तम्, अनुस्वारविसर्गौ तु पारुष्याय निरन्तरौ इति । पूर्व्वार्द्धे यादृशी तीव्ररचना उत्तरार्द्धे तथा नेति पतत्प्रकर्षता । अत कारणात् एवं सटोपमित्यर्थं अनुप्रासं दाक्षिणात्याः पण्डिताः न प्रयुञ्जते न व्यवहरन्ति माधुर्य्यस्य असद्भावादिति भावः । यत्र तु पारुष्यादिके रसानुकूलतया माधुर्य्यमस्ति तत्र पारुष्यादिकं न दोषः प्रत्युत गुण एव । तथाचोक्तं, वक्तरि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्धते । रौद्रादौ च रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् इति ॥ ६० ॥

ननु अनुप्रासवत् यमकमपि कस्मादत्र न निरूप्यते इत्याहावृत्तिमिति । वर्णसङ्घातः वर्णसमूह एव गोचरः विषयो यस्याः तथोक्ताम् आवृत्तिं पुनरुच्चारणं यमकं विदुः जानन्ति कवयः इति शेषः । तदुक्तं दर्पणकारेण यथा, सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः । क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥ इति । तत् तु यमकं पद्यं न एकान्तमधुरं न अतिशयेन माधुर्य्यवत् तथाहि तथाविधे वाक्ये प्रथमम् अर्थानुसन्धानव्यग्रतया रसप्रतीतेर्व्यवहितत्वात् इति अनुप्रासे तु अर्थानुसन्धानव्यग्रताया अभावात् रसप्रतीतेः अव्यवहितत्वमिति

कामं सर्वोऽप्यलङ्कारो रसमर्थे निषिञ्चति।
तथाप्यग्राम्यतैवैन भारं वहति भूयसा॥ ६२॥
कन्ये! कामयमानं मां न त्वं कामयसे कथम्।
इति ग्राम्योऽयमर्थात्मा वैरस्याय प्रकल्पते॥६३॥

सानुप्रासे वाक्ये माधुर्य्यमस्तीति च भाव। एकान्तेति पदेन यमकेऽपि रसावह माधुर्य्यमस्त्येव परम् अनुप्रासवत् सम्यक् न इति वक्तव्यम् अन्यथा अस्य अनलङ्कारत्वापत्तिरापद्येत शब्दार्थशोभाजननेन काव्यात्मभूतरसोपकारित्वस्य एव अलङ्कारत्वात् इति ध्येयम्। अत: पश्चात् अलङ्कारप्रस्तावे इत्यर्थ. विधास्यते वक्ष्यते यमकमिति शेष.॥ ६१॥

शब्दगतं माधुर्य्यं दर्शितमिदानीम् अर्थगं माधुर्य्यं दर्शयन्नाह काममिति। सर्वोऽपि शब्दगत: अर्थगत. उभयगतश्च अलङ्कार: अनुप्रासोपमा पुनरुक्तवत् आभासादि अर्थे वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यरूपे प्रतिपाद्ये काम यथेष्ट यथा तथा रस निषिञ्चति पुष्णाति उद्बोधयतीत्यर्थ तथापि अग्राम्यता ग्राम्य: इतरजनव्यवहृत: शब्दोऽर्थश्च स न भवतीति अग्राम्य: तस्य भाव भूयसा बाहुल्येन एनं भारं रसनिषेकरूपं वहति तथाच अग्राम्यतापरिहृतानाम् एव अलङ्काराणा रसपोषकत्वं सालङ्कारस्य रसव्यञ्जकस्य एव अर्थस्य माधुर्य्यञ्चेति प्रतिपादितम्। भूयसा इति ग्रहणात् इतरजनकथनेषु ग्राम्यता न दोष. प्रत्युत गुण एव तदुक्तं गुण इत्यनुवृत्तौ ग्राम्यत्वमधमोक्तिषु इति॥ ६२॥

कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि ! निर्दयः ।
त्वयि निर्मत्सरो दिष्ट्येत्यग्राम्योऽर्थो रसावहः ॥६४॥

नायिकासम्बोधने तु प्रिये सुन्दरि इत्यादि प्रयोग एव साधु. तस्मादत्र पदस्य ग्राम्यता एव न तु कन्याशब्दस्य विदग्धानामपि भणितस्तत्प्रयोगदर्शनात् यथा कन्येय कलधौतकोमलरुचि कीर्त्तिस्तु नात परेत्यादि। प्राचीनैस्तु ग्राम्यजनमात्रव्यवहृताना कन्यादिशब्दानामेव ग्राम्यत्वमुक्तम्। इत्यय ग्राम्य पदस्य आत्मा प्रतिपाद्यवस्तु वैरस्याय रसोद्बोधव्याघाताय प्रकल्पते प्रभवति। अय भाव कामो नाम कामिना सुरतेच्छारूप कामिनोकुचकलसवत् गूढमतिचमत्करोति, अगूढस्तु लज्जाजनकत्वेन वैरस्यमावहतीति न अत्र माधुर्य्यसद्भाव इति। अत्र च नायककामरूपकारणे सत्यपि नायिकाकामरूपस्य कार्य्यस्याभावात् विशेषोक्तिरलङ्कार। तदुक्त दर्पणकारेण, सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा इति ॥ ६३ ॥

अग्राम्यता दर्शयति काममिति। हे वामाक्षि। वामे सुन्दरे कुटिले वा अक्षिणी यस्या तत्सम्बुद्धौ। कन्दर्पचाण्डाल मयि निर्दय, दिष्ट्या भाग्येन त्वयि निर्मत्सर इति अग्राम्य अर्थ. विदग्धजनवाक्यार्थ रसम् आवहति पुष्णातीति रसावह। अय भाव वामाक्षीति सम्बोधनपद नायिकाया सौन्दर्य्यं नायकस्य च ता प्रति चाटूक्ति व्यञ्जयति, कन्दर्पो मयि निर्दय त्वयि तु निर्मत्सर इत्यनेन अह त्वा कामये त्वन्तु मा न कामयसे इति पूर्वोक्तपद्यार्थ एव भङ्ग्या सूचित इति अग्राम्यता सहृदयहृदयङ्गमतया रस व्यञ्जयन्ती माधुर्य्यगुणम् आवहति इति ॥ ६४ ॥

शब्देऽपि ग्राम्यतास्त्येव सा सभ्येतरकीर्त्तनात् ।
यथा यकारादिपदं रत्युत्सवनिरूपणे ॥ ६५ ॥
पदसन्धानवृत्त्या वा वाक्यार्थत्वेन वा पुनः ।
दुष्प्रतीतिकरं ग्राम्यं यथा या भवतः प्रिया ॥६६॥

ग्राम्यताया शब्दगतत्वमपि दर्शयति शब्देऽपीति। शब्देऽपि ग्राम्यता अस्ति एव, सा सभ्य साधु तदितरम् असभ्य ग्रामीणहालिकादिप्रयोज्यं वचनं तस्य कीर्त्तनात् विदग्धजने इति शेषः कथनात् भवतीति शेष । यथा रत्युत्सवस्य निरूपणे यकारादिपदं यकार आदिर्यस्य तत् पदं यभ मैथुने इत्यस्मात् निष्पन्नं पदं यभनादिकमित्यर्थ । तादृशपदप्रयोक्तु ग्राम्यतया उपहसनीयत्वं श्रोतुश्च लज्जितत्वमेव जायते सुतरा रसास्वादस्य तिरोहितत्वात् न अत्र माधुर्य्यगुणप्रसर इति भाव ॥ ६५ ॥

अश्लीलताया ग्राम्यतायामन्तर्भावमाह पदेति। पदाना सन्धानं सन्निवेशो यस्मिन् तत् पदसन्धानं वाक्यमङ्गार्तति पाठे स एवार्थः। तद्वृत्त्या तद्गतत्वेन वा अथवा वाक्यार्थत्वेन तदर्थगतत्वेन वा इत्यर्थः। दुर्दुष्टा प्रतीतिः दुष्प्रतीति तत्करं लज्जा जुगुप्सामङ्गलादिव्यञ्जकम् अश्लीलत्वमित्यर्थ अपि ग्राम्य ग्राम्यतायामन्तर्भूतं तदपि माधुर्य्यव्याघातकमिति भाव यथा या भवत. प्रियेति अत्र या भवत इत्यंशे याभः मैथुने इत्यस्मात् घञि निष्पन्नः स विद्यते अस्येति याभवान् तस्येति प्रतीतौ व्रीडाव्यञ्जकत्वात् वाक्यमिदमश्लीलत्वदोषदूषितम् अतोऽत्र नःमाधुर्य्यसङ्गतिरिति भाव ॥ ६६ ॥

खरं प्रहृत्य विश्रान्तः पुरुषो वीर्य्यवानिति ।
एवमादि न शंसन्ति मार्गयोरुभयोरपि ॥ ६७ ॥
भगिनी भगवत्यादि सर्वत्रैवानुमन्यते ।
विभक्तमिति माधुर्य्यमुच्यते सुकुमारता ॥ ६८ ॥

वाक्यगतामश्लीलतामुक्त्वा तदर्थगतां निर्दिशति खरमिति । कश्चित् वीर्य्यवान् पराक्रमशाली पुरुषः खरम् अतितीक्ष्णं यथा तथा प्रहृत्य शत्रूनिति शेषः विश्रान्त इति प्रकरणसङ्गतो-ऽर्थः, परं वीर्य्यवान् शुक्रलः कश्चित् पुरुषः खरं गाढं यथा तथा प्रहृत्य मैथुनं कृत्वा विश्रान्त इत्यपि असभ्यार्थो वक्त्रादि-वैलक्षण्येन प्रतीयते। न च अत्र वाक्यगतमश्लीलत्वमिति शङ्क्यं शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यां तद्व्यवस्थापनात् तथाहि यत्र शब्दपरिवृत्तावपि तदर्थप्रतीतिस्तत्र न शब्दगतत्वं यत्र तु तथात्वे न तदर्थसम्भवस्तत्रैव शब्दगतनियमः, अत्र तु खरमित्यादिवाक्यस्थपदानाम् एकार्थमात्रप्रतिपादकानां प्रकरणबलात् प्रथमेऽर्थे प्रतीतेऽपि वक्त्रादिवैशिष्ट्यात् अपरोऽपि अर्थो व्यञ्जनया वृत्त्या प्रतीयते। तथाचोक्तं दर्पणकारेण यथा, अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते। एकत्रार्थेऽन्यधीहेतु-र्व्यञ्जना साभिधाश्रया ॥ इति। न च अत्र वीर्य्यपदं विभिन्न-योर्बलशुक्रयोर्वाचकमिति वाच्यं बलस्य शुक्रजत्वेन एकमात्र-पदार्थत्वात् इति। एवमादि दोषदूषितं काव्यम् उभयोरपि गौडवैदर्भयोर्मार्गयोः न शंसन्ति न आद्रियन्ते विद्वांस इति शेषः ॥ ६७ ॥

ग्राम्यताया प्रतिप्रसवमाह भगिनीति। भगिनी भगवती इत्यादिपदग्राह्य योनिलिङ्गादिकञ्च सर्वत्र काव्येषु व्यवहारेषु च

अनिष्ठुराक्षरप्रायं सुकुमारमिहेष्यते ।
बन्धशैथिल्यदोषस्तु दर्शितः सर्वकोमले ॥ ६९ ॥

अनुमन्यते अदुष्टतया लोकैः अङ्गीक्रियते तत्तच्छन्दप्रयोगे दोषानुसन्धानविरहेण साधारणानां वैरस्यानुदयात् इति भाव । उक्तञ्च, सवीतस्य हि लोकेऽस्मिन् दोषान्वेषण चमम् । शिव-लिङ्गस्य संस्थाने कस्यासभ्यत्वभावनम् ॥ इति । सवीतं हि अदुष्टतया सर्वजनव्यवहृतम् । अन्यच्च, ग्राम्य तृणावदश्लीला-मङ्गलार्थं यदीरितम् । तत् संवीतेषु गुप्तेषु लक्षितेषु न दुष्यति ॥ इति । गुप्तेषु असभ्यार्थेषु अप्रसिद्धेषु अपि भावेन तदर्थबोधकेषु यथा. करिहस्तेन सम्बाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते । उपसर्पन् ध्वजः पुसः साधनान्तर्विराजते ॥ इत्यत्र सम्बाधपदेन सङ्क-टार्थप्रसिद्धेनापि भावेन अप्रसिद्धस्य स्त्रीलिङ्गस्य बोधनम् । लक्षितेषु लक्षणया असभ्यार्थप्रतिपादकेषु यथा जन्मभूमिपदेन कुत्रचित् भावेन योनिर्बोधनम् । इति उक्तप्रकारेण माधुर्य्यं विभक्तं विभज्य दर्शितम् अधुना सुकुमारता उच्यते ॥ ६८ ॥

अनिष्ठुराणि अपरुषाणि अक्षराणि प्रायो बाहुल्येन यत्र तादृशं पद्य सुकुमार सौकुमार्य्यगुणयुक्तमित्यर्थ' प्राय पदेन अन्तरान्तरा परुषाक्षराण्यपि निवेशनीयानीति सूचितम् । तुशब्दोऽत्र हेतुवाचक. । यतः सर्वकोमले केवलसुकुमाराक्षर-प्रयोगे बन्धस्य रचनायाः शैथिल्यदोषः श्लथत्वरूपदोष अगा-ढता इति यावत् दर्शितः पूर्वोक्ते मयैव मालतीमालालोलालि कलिला इत्य. इति शेषः । तथाच कोमलाक्षराणां बहूनां मध्ये परुषाक्षरविन्यासेन बन्धस्य गाढ़तया यत् सहृदयहृद्यत्वं तदेव सौकुमार्य्यपदवाच्य माणिक्यखचितमुक्तादामवत् इति सुधीभिर्विभाव्यम् ॥ ६९ ॥

मण्डलीकृत्य बर्हाणि कण्ठैर्मधुरगीतिभिः ।
कलापिनः प्रनृत्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥७०॥
इत्यनर्जित एवार्थो नालङ्कारोऽपि तादृशः ।
सुकुमारतयैवेतदारोहति सतां मनः ॥ ७१ ॥

अस्य उदाहरणमाह मण्डलीति। कलापिन मयूरा जीमूतमालिनि काले वर्षासु बर्हाणि पुच्छानि मण्डलीकृत्य निर्माण्य मधुरगीतिभि मधुरगीतिमद्भिरस्तने इत्यर्थ कण्ठै उपलक्षिता सन्त विशेषणे तृतीया। प्रनृत्यन्ति। अत्र मकारनकारादोना कोमलाक्षराणा मध्ये डकाररकारादि-युक्ताक्षराणा परुषाणा निवेशात् रचनैव सौकुमार्य्यमाश्रयति। अत्र कलापिषु नर्त्तकव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरल-ङ्कार। तदुक्त दर्पणकारेण, समासोक्ति समैर्यत्र कार्य्यलिङ्ग-विशेषणै। व्यवहारसमारोप प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन॥ इति ॥७०॥

उक्तरूपसौकुमार्य्यस्य गुणत्वमनङ्गीकुर्वतो नव्यान् प्रत्याह इतीति। इति उक्तविध अर्थ मण्डलीकृत्येति पद्यप्रतिपाद्य इत्यर्थ न ऊर्जित न तेजस्वल एव न अतिमनोरम इत्यर्थ, अलङ्कारश्च समासोक्तिरूप तादृश वैचित्र्यजनक न, तथापि एतत् पद्य सुकुमारतया तादृशसौकुमार्य्यगुणयुक्ताक्षरविन्यासेन सता सामाजिकाना न तु साधारणानामिति ध्वनि मनः आरोहति आश्रयति मोहयतीति यावत्। अयं भाव अर्था-लङ्कारौ हि अन्यविधौ पदार्थौ गुणस्तु न तथा, यत अर्थस्य अलङ्कारस्य च बोधनात् पूर्वमेव गुणकृतवैशिष्ट्यं प्रतीयते गुणस्य विन्यासविशेषरूपत्वात्। उक्तञ्च, तया कवितया कि वा तया वनितया तथा। पदविन्यासमात्रेण यया न ह्रियते

दीप्तमित्यपरैर्भूम्ना कृच्छ्रोद्यमपि बध्यते।
न्यक्षेण क्षयित: पक्ष: क्षत्रियाणां क्षणादिति ॥७२॥
अर्थव्यक्तिरनेयत्वमर्थस्य हरिणोद्धृता।

मम. ॥ इति। असति गुणवैचित्र्ये अर्थालङ्कारो न शोभेते अत-एवोक्तं भोजराजेन. अलङ्कृतमपि श्रव्य न काव्य गुणवर्जितम्। अन्यच्च. यदि भवति वचश्च्युत गुणेभ्यो वपुरिव यौवनवन्ध्य-मङ्गनाया:। अपि जनदयितानि दुर्भगत्व नियतमलङ्करणानि सन्नयन्ते इति ॥ ७१ ॥

रसविशेषे सौकुमार्य्यमनङ्गीकुर्वता मतं दर्शयति दीप्त-मिति। अपरै: गौडीयकविभि वीरादिषु रसेषु दीप्तिरौज्ज्वल्यं तद्युक्तं तद्व्यञ्जकमित्यर्थ दीप्त समुत्तेजनमिति यावत् पद कृच्छ्रेण कष्टेन उद्यम् उच्चार्य्यमपि भूम्ना बाहुल्येन बध्यते विरच्यते। गौडीया हि वीररसादिध्वनौ परुषाक्षरविन्यासेन तद्व्यञ्जनस्य हृद्यतया सौकुमार्य्यं न अङ्गीकुर्वते इति भाव। यथा न्यक्षेण नेत्रहीनेन अन्धेनेत्यर्थ. धृतराष्ट्रेण क्षणात् अल्पे-नैव कालेन क्षत्रियाणां पक्ष समूह. समग्रक्षत्रियकुलमित्यर्थ क्षयित: नाशित. कुरुक्षेत्रयुद्धे इति शेष:। अत्र वीररसवर्ण-नायां तादृशश्रुतिकटुपरुषवर्णप्रयोग एव चमत्कारमातनोती-त्येवंविधे प्रयोगे सौकुमार्य्यत्यागो गुण एवेति ध्येयम्। वैद-र्भास्तु ईदृशेऽपि प्रयोगे सौकुमार्य्यमाद्रियन्ते यथा क्षतमनुमत दृष्टं वा यैरिद गुरुपातक मनुजपशुभि: निर्मर्य्यादै. भवद्भि-रुदायुधै:। नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिनामयमह-मसृङ्मासै: करोमि दिशां बलिमिति। अत्र रौद्रेऽपि रसे न अतिपरुषाक्षराणि विन्यस्तानि ॥ ७२ ॥

भूः खुरक्षुण्णनागासृग्लोहितादुदधेरिति ॥ ७३ ॥
मही महावराहेण लोहितादुद्धृतोदधेः ।
इतीयत्येव निर्दिष्टे नेयत्वमुरगासृजः ॥ ७४ ॥
नेदृशं बहु मन्यन्ते मार्गयोरुभयोरपि ।

अर्थव्यक्ति नाम गुणं सोदाहरणमाह अर्थव्यक्तिरिति । अर्थस्य अनेगलम् अध्याहारादिकष्टकल्पनामन्तरेण प्रयुक्तपदेभ्य एवोपस्थितिरित्यर्थः अर्थव्यक्तिः । उक्तञ्च क्रमदीश्वरेण, यावदर्थाभिधानं यत्तदर्थव्यक्तिलक्षणम् इति । इयञ्च शब्दमात्रगा अर्थगायास्तु स्वभावोक्त्यलङ्कारेण परिगृहीतत्वात् न पृथगुक्तिः । तदुक्तं दर्पणकारेण, अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्यलङ्कारेण तथा पुनः इति । अपरे तु पदानां झटित्यर्थबोधकत्वं शाब्दीमर्थव्यक्तिमाहुः । यदुक्तम्, अर्थव्यक्तिः पदानां हि झटित्यर्थसमर्पणम् इति । यथा हरिणा वराहरूपिणा विष्णुना खुरैः स्वीयैः इति भावः क्षुण्णानां नागानां पन्नगानां रसातलवासिनाम् असृग्भिः शोणितैः लोहितात् रक्तात् उदधेः समुद्रात् भूः पृथ्वी उद्धृता ऊर्द्धं नीता । अत्र यावन्त एव शब्दास्तावतामेव अर्थाः विना कष्टकल्पना प्रतीयन्ते इति ॥ ७३ ॥

अनेयत्वमर्थव्यक्तिमुक्त्वा तद्विपरीतं नेयत्वं दर्शयति महीति । महावराहेण उरगासृजः पन्नगशोणितात् हेतोः लोहितात् उदधेः मही उद्धृता, इतीयति एवंप्रकारे निर्दिष्टे प्रयुक्ते सति नेयत्वं भवति । तथाहि उरगासृजः इत्युक्ते कथमिति हेतोः आकाङ्क्षणीयत्वात् खुरक्षुण्णत्वांशस्य अध्याहारः कर्त्तव्यः अन्यथा अर्थस्य स्फुटता न स्यात् इति भावः ॥ ७४ ॥

अत्र उभयोरपि मार्गयोः वैमत्यं दर्शयति नेति । उभयो-

न हि प्रतीतिः सुभगा शब्दन्यायविलङ्घिनी ॥७५॥
उत्कर्षवान् गुणः कश्चित् यस्मिन्नुक्ते प्रतीयते ।
तदुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः ॥ ७६ ॥
अर्थिनां कृपणा दृष्टिस्त्वन्मुखे पतिता सकृत् ।
तदवस्था पुनर्देव ! नान्यस्य मुखमीक्षते ॥ ७७ ॥

रपि वैदर्भीगौड्योः मार्गयोः रीतिविशेषयोः कवय इति शेषः ईदृशं पूर्वोक्तरूप नेयत्वयुक्त वाक्य न बहु मन्यन्ते न आद्रियन्ते। हि यतः शब्दन्याय शास्त्रीयनियमः तस्य विलङ्घिनी व्यतिक्रमसाधनी प्रतीतिः अध्याहारादिकष्टकल्पनेन ज्ञानमित्यर्थ न सुभगा न साध्वीत्यर्थः ॥ ७५ ॥

औदार्य्यं गुण निरूपयति उत्कर्षेति। यस्मिन् वाक्ये उक्ते कथिते सति कश्चित् उत्कर्षवान् वर्णनीयस्य विषयस्य उत्कर्षप्रतिपादको लोकोत्तरचमत्कारकः गुणः धर्मविशेष प्रतीयते बुध्यते तत् उदाराह्वयम्। औदार्य्यगुणयुक्त तेन उदारत्वगुणेन काव्यपद्धति गौडवैदर्भीया काव्यरीति सनाथा पूर्णा उत्कर्षवतीति भावः। इदञ्च अर्थगतम्। शब्दगतन्तु विकटत्वलक्षण विकटत्वञ्च पदानां नृत्यत्प्रायत्व यथा स्वचरणविनिविष्टै नूपुरैः नर्त्तकीना झणिति रणितमासीत् तत्र चित्रं कलञ्च इति विश्वनाथ ॥ ७६ ॥

उदारत्वस्य उदाहरण दर्शयति अर्थिनामिति। हे देव! अर्थिना कृपणा दीना दृष्टिः त्वन्मुखे असकृत् वारवारं पतिता पुनः किन्तु तदवस्था दीनेत्यर्थः अन्यस्य मुख न ईक्षते। एतेन राज्ञ एतादृशी प्रभूतदानशक्तिर्यत् दात्रन्तरोपसर्पणमर्थिनां

इति त्यागस्य वाक्येऽस्मिन्नुत्कर्षः साधु लक्ष्यते ।
अनेनैव पथान्यत्र समानन्यायमूह्यताम् ॥ ७८ ॥
श्लाघ्यैर्विशेषणैर्युक्तमुदारं कैश्चिदिष्यते ।
यथा लीलाम्बुजक्रीड़ासरोहेमाङ्गदादयः ॥ ७९ ॥

नास्तीति सूचितं सहृदयानाम् अतिशयेन चमत्कारीति हृदय-मिति ॥ ७७ ॥

इति उक्तरूपे त्यागस्य दानस्य अस्मिन् वाक्ये उत्कर्षः राजकीयदानस्य इति शेषः साधु सम्यक् लक्ष्यते प्रतीयते। साधु इत्यत्र स्वल्पिति पाठे स्वल्पु निश्चितमित्यर्थः । अन्यत्रापि पद्ये अनेन एव पथा रीत्या समानः सदृशः न्यायः नियमः यत्र तत् यथा तथा ऊह्यतां विभाव्यताम् एताम् एव रीतिमव-लम्ब्य पद्यं विरच्यतामित्यर्थः ॥ ७८ ॥

मतभेदं दर्शयति श्लाघ्यैरिति। श्लाघ्यैः विशेष्यस्य उत्कर्षा-धायकत्वेन सामाजिकमनोरमैः विशेषणैः बहुवचनात् एकस्य द्वयोः वा विशेषणयोः सद्भावे न अयं गुणः इति सूचितम्। युक्तं समन्वितं वाक्यम् उदारम् औदार्य्यगुणयुक्तं कैश्चित् कविभिरिष्यते स्वमते तु अपुष्टार्थतादोषपरिहारेण परिकरालङ्कारस्य कीर्त्तनेन च अस्य ग्रहणात् न पृथगुक्तिरिति भावः । यथा लीलाम्बुज-क्रीडासरो हेमाङ्गदादयः । लीलाम्बुज इत्यत्र लीलेति विशेष-णेन तदुपयोगिनो वर्णाकारसौरभ्यातिशयस्य, क्रीडासर इति क्रीडेति तत्र क्रीडार्थकजलकेल्यादिजनितशोभादिकस्य तथा हेमाङ्गदेत्युक्तौ अङ्गदस्य हेमनिर्मितत्वेन सुदृश्यत्वादिकस्य प्रतीतिः सहृदयमनोहारिणीति विभावनीया ॥ ७९ ॥

ओजः समासभूयस्त्वमेतद् गद्यस्य जीवितम्।
पद्येऽप्यदाक्षिणात्यानामिदमेकं परायणम्॥ ८०॥
तत् गुरूणां लघूनाञ्च बाहुल्याल्पत्वमिश्रणैः।
उच्चावचप्रकारं तत् दृश्यमाख्यायिकादिषु॥ ८१॥

ओजोगुणं निरूपयति ओज इति। समासः द्वयोर्बहूनां वा पदानाम् एकीकरणं तस्य भूयस्त्वं बाहुल्यं दीर्घता इत्यर्थः बहुभिः पदैः समास इति यावत् ओजः एतत् गद्यस्य पूर्वोक्तस्य प्रबन्धविशेषस्य जीवितं प्राणभूतम्। इदञ्च उभयोरपि मार्गयो-र्मान्यम्। अदाक्षिणात्यानां दाक्षिणात्यव्यतिरिक्तानां गौडा-नाम् इत्यर्थः पद्येऽपि इदम् एकम् अद्वितीयं परायणं परमा गतिः. तेषां बन्धगाढताप्रियत्वादिति भावः। इदञ्च शब्दगतं समासस्य शब्दमात्रगतत्वात्। केचित्तु ओजः प्रौढिः सा च पञ्चविधा यथा पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा। प्रौढिर्व्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य चेति। तत्र पदार्थे वाक्यरचनं यथा चन्द्र इत्येकस्मिन् पदार्थे वक्तव्ये अत्रेर्नयन-समुत्थं ज्योतिरिति वाक्यरचनम्। वाक्यार्थे पदाभिधा यथा निदाघशीतलहिमकालोष्णशरीरा सुकुमारी वरयोषिदिति वाक्यार्थे वक्तव्ये वरवर्णिनीति पदाभिधानम्। एवमेकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषमभिधित्सया बहुवाक्यैरभिधानं व्यासः बहुवाक्यप्रतिपाद्यस्य एकवाक्येन प्रतिपादनं समासः. एतत् चतुर्विधं प्रौढिरूपमोजः शब्दगुणः, साभिप्रायत्वन्तु अर्थगुणः इत्याहुः॥ ८०॥

तत् समासभूयस्त्वरूपम् ओजः गुरूणां महाप्राणाक्षराणां लघूनाम् अल्पप्राणाक्षराणाञ्च बाहुल्येन क्वचित् अल्पत्वेन

अस्तमस्तकपर्य्यस्तसमस्तार्कांशुसंस्तरा ।
पीनस्तनस्थिताताम्रकम्रवस्त्रेव वारुणी ॥ ८२ ॥
इति पद्येऽपि पौरस्त्या बध्नन्त्योजस्विनीर्गिरः ।
अन्ये त्वनाकुलं हृद्यमिच्छन्त्योजो गिरां यथा ॥८३॥

क्वचित् मिश्रणेन च क्वचित् उच्चावचप्रकारं बहुविध तत् आख्यायिकादिषु गद्यग्रन्थेषु दृश्य लक्षणीयम्। गौडीयानान्तु पद्यग्रन्थेऽपि सूर्य्यगतकादौ समासबाहुल्य पूर्वमुक्तमवधेयम् इति ॥ ८१ ॥

गौडाभिमतं पद्येऽपि समासभूयस्त्वप्रकार दर्शयति अस्तामिति। अस्तमस्तके अस्ताचलशृङ्गे पर्य्यस्ताः पतिताः समस्ता ये अर्कांशवः सूर्य्यकिरणाः तै सस्तरः आच्छादन यस्या तादृशी वारुणी वरुणाधिष्ठिता दिगिति शेष. पीनस्तने स्थितम् आताम्रम् ईषत् लोहित सायकालीनसौरकिरणस्य तथात्वात् इति भाव कम्र कमनीय वस्त्रं यस्या तथाभूता कामिनीव राजते इति शेषः। अत्र द्वयो अप्यर्थयोः समासबाहुल्यम् ॥ ८२ ॥

पौरस्त्या गौडवासिन इति पूर्वोक्तप्रकारे पद्येऽपि ओजस्विनी समासबहुला गिर. बध्नन्ति। अन्ये तु पण्डिताः गिरा वाचाम् अनाकुलम् अत .भावनिर्देश, अनाकुलत्वमित्यर्थः दीर्घसमासादीना झटिति प्रतीतेरन्तरायत्वात् तद्राहित्यरूपमिति यावत् हृद्य सहृदयमनोहारि च ओज इच्छन्ति तथा च समासस्य दीर्घत्वम् अल्पत्वम् अभावो वा तु श्रोतॄणा बुद्धेरनाकुलत्वसम्पादनेन तन्मनोहारित्वम् ओज.पदार्थ इति निष्कर्ष ॥ ८३ ॥

पयोधरतटोत्सङ्गलग्नसन्ध्यातपांशुका ।
कस्य कामातुरं चेतो वारुणी न करिष्यति ॥८४॥
कान्तं सर्वजगत्कान्तं लौकिकार्थानतिक्रमात् ।
तच्च वार्त्ताभिधानेषु वर्णनास्वपि दृश्यते ॥ ८५ ॥

अत्र उदाहरति पयेति। पयोधरो मेघ एव स्तनः स एव तटः प्रदेशः तस्य उत्सङ्गे लग्नं सन्ध्यातपः सायकालीनसौरकिरण एव अंशुकं यस्याः तादृशी वारुणी कस्य चेतः कामातुरं न करिष्यति इत्यन्वयः। अत्र पूर्वार्द्धे समासबाहुल्यमपि पूर्ववत् न ओजबुद्धिमाकलयति परं श्रोत्रमनोहरत्वेन चमत्कारातिशयसुग्धां करोतीति विभावनीयम् ॥ ८४ ॥

कान्तिगुणं निरूपयति कान्तमिति। लौकिकस्य लोकसिद्धस्य अर्थस्य अनतिक्रमात् अत्यागात् तन्मात्रस्यैव वर्णनात् इत्यर्थः. सर्वजगतां कान्तं साधारणमनोरममित्यर्थः. पदं कान्तं कान्तिगुणविशिष्टं तथाच सहृदयमनोरञ्जकलोकसिद्धवस्तुवर्णनमेव कान्तिगुण इति। उक्तञ्च क्रमदीश्वरेण यथा, वर्णनात्युक्तिशून्या या सा कान्तिरभिधीयते इति। इयमर्थगा विना अर्थानुसन्धानमस्याः प्रतीतिविरहात्। तच्च कान्तिमत् वाक्यं वार्त्ता अनामयप्रियालापः अनामयप्रियालापो वर्त्तिर्वार्त्ता च कथ्यते इति वचनात् तस्या अभिधानेषु कथनेषु तथा वर्णनासु वस्तुस्वरूपमात्रनिरूपणेषु दृश्यते अनामयप्रियालापेषु वर्णनासु च यथावत् सत्यनिरूपणस्यैव औचित्यात् अयथावर्णने लौकिकव्यवहारविसंवादः स्यादिति भावः। केचित्तु वार्त्ताभिधानेषु इतिहासवर्णनेषु, इतिहासानां यथावद्वर्णनस्य एव औचित्यात् अयथावर्णने असत्यताप्रतिभासनेन विनेयानां प्रवृत्त्य-

गृहाणि नाम तान्येव तपोराशिर्भवादृशः ।
सम्भावयति यान्येव पावनैः पादपांशुभिः ॥८६॥
अनयोरनवद्याङ्गि ! स्तनयोर्जृम्भमाणयोः ।
अवकाशो न पर्य्याप्तस्तव बाहुलतान्तरे ॥ ८७ ॥
इति सम्भाव्यमेवैतत् विशेषाख्यानसंस्कृतम् ।
कान्तं भवति सर्वस्य लोकयात्रानुवर्त्तिनः ॥ ८८ ॥

सम्भवात् प्रबन्धस्य रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवत् इत्युपदेशपर्य्यवसायित्वानुपपत्तेरित्याहुः ॥ ८५ ॥

वार्त्ताभिधाने कान्तिं दर्शयति गृहाणीति। तानि एव गृहाणि गृहपदवाच्यानि प्रशंसनीयानि गृहाणि इत्यर्थः, तपोराशिः भवादृशः पावनैः पादपांशुभिः चरणरजोभिः यानि सम्भावयति सशोधयति। अत्र गृहपदेन लक्षणया प्रशस्तगृह महात्माजनपदस्पर्शेन च स्थानस्य प्राशस्त्यञ्च लोकसिद्धमेव प्रतीयत इति अवधेयम् ॥ ८६ ॥

वर्णनायां कान्तिं दर्शयति अनयोरिति। हे अनवद्याङ्गि सुन्दरि। जृम्भमाणयोः वर्द्धमानयोः अनयोः स्तनयोः तव बाहुलतान्तरे वक्षसि अवकाशः स्थानं न पर्य्याप्तं न प्रभूतं स्तनयोरतिपीनोन्नततया वक्षसश्च क्षुद्रतया यथेष्टस्थानालाभात् इति भावः। अत्र स्तनयोरतिपीनत्ववर्णनं लोकसिद्धमिति विभावनीयम् ॥ ८७ ॥

उक्तयोः पद्ययोः कान्तिं सङ्घटयति इतीति। इति पूर्वोक्त-श्लोकद्वयप्रतिपाद्यं वस्तु सम्भाव्यमेव भवितुमर्हति एव न तु प्रौढोक्त्या कल्पनीयम्। एतच्च विशेषाख्यानेन विशेषस्य

लोकातीत इवात्यर्थमध्यारोप्य विवक्षितः।
योऽर्थस्तेनातितुष्यन्ति विदग्धा नेतरे जनाः॥८९॥
देवधिष्ण्यमिवाराध्यमद्यप्रभृति नो गृहम्।
युष्मत्पादरजःपातधौतनिःशेषकिल्बिषम्॥ ९० ॥

उत्कर्षस्य आख्यानेन कथनेन संस्कृतं शोभितं सत् लोकयात्रानुवर्त्तिनः लौकिकाचारपरायणस्य सर्वस्य जनस्य कान्तं मनोरमं भवति। कान्तत्वमेव गुणपदार्थः न तु लोकसिद्धवस्तुवर्णनमात्रं कान्तिः तथात्वे सूर्य्योऽस्तं याति गौ शेते इत्यादेरपि कान्तिमत्त्वात् काव्यत्वापत्तिः गुणालङ्कारादिमत्त्वस्यैव काव्यत्वादिति सुधीभिर्विभाव्यम्॥ ८८ ॥

निरुक्तकान्तौ गौडानां वैमत्यमाह लोकेति। इवशब्दोऽत्र अप्यर्थकः। अत्यर्थम् अतिशयेन लोकातीतः अलौकिकः अपि योऽर्थः अध्यारोप्य कल्पयित्वा विवक्षितः वक्तुमिच्छया प्रयुक्त इत्यर्थः तेन विदग्धाः सहृदयाभिमानिन इति सोल्लुण्ठनोक्तिः। गौडीया इत्यर्थः अतितुष्यन्ति तेषां प्रौढोक्तिप्रियत्वात् इति भावः। इतरे जनाः वैदर्भीयाः कवयः न तेषां यथावद्वर्णनप्रियत्वादिति भावः। सुतरामुक्तलक्षणा कान्तिर्गौडैः न अङ्गीक्रियते इति फलितार्थः॥ ८९ ॥

वार्त्तायां निरुक्तकान्तेर्वैपरीत्यं वर्णयति। देवेति अद्यप्रभृति नोऽस्माकं गृहं युष्माकं पादरजःपातेन चरणरेणुपातेन धौतं निःशेषं समस्तं किल्बिषं पातकं यस्य तथाभूतं सत् देवधिष्ण्यं देवतास्थानमिव आराध्यं सेवनीयं भविष्यति इति शेषः। अत्र महात्मनां चरणरजःसर्गे गृहस्य पावनत्वं लोक-

अल्पं निर्मितमाकाशमनालोच्यैव वेधसा ।
इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनजृम्भणम् ॥ ९१ ॥
इदमत्युक्तिरित्युक्तमेतत् गौड़ोपलालितम् ।
प्रस्थानं प्राक् प्रणीतन्तु सारमन्यस्य वर्त्मनः ॥९२॥
अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र लोकसीमानुरोधिना ।
सम्यगाधीयते यत्र स समाधिः स्मृतो यथा ॥९३॥

भित्तमपि देवावामस्येव आराध्यकीर्त्तनमारोपितमिति कान्ति.
। ।गणीयेोऽवगन्तव्य ॥ ९० ॥

वर्णनायां निरुक्तकान्तेर्वैपरीत्यं वर्णयति अल्पमिति। भवत्या स्तनयोर्जृम्भण हृदि एवंविधं व्यापकमित्यर्थः भावि भविष्यति इदम् अनालोच्यैव अविचार्य्यैव वेधमा विधात्रा आकाशम् अल्प निर्मितम्। अत्र विधातुरनालोचनपूर्व्विका आकाशनिर्मितिरतिशयोक्तिविजृम्भितैव न तु लोकप्रसिद्धेति विभाव्यम् ॥ ९१ ॥

इदम् ईदृश काव्यम् अत्युक्तिः इति उक्तं कथितं कविभिः इति शेषः। उक्तञ्च भोजराजेन यथा, लौकिकार्थमतिक्रम्य प्रस्थान यत्र वर्ण्यते। तदत्युक्तिरिति प्रोक्ता गौडानां मनसो मुदे॥ इति। एतत् पद्य गौडै कविभिः उपलालित हृद्यतया गृहीतम्। प्राक् पूर्वं कथितं प्रस्थानं लोकसिद्धवस्तुवर्णनरूपं प्रकृष्ट स्थान स्थितिर्मर्य्यादा इति यावत् अन्यस्य वर्त्मनः वैदर्भीयस्य मार्गस्य सार मनोहरम्। अयमेव गौडवैदर्भयोर्भेद इति भावः ॥ ९२ ॥

समाधि सोदाहरण निरूपयति अन्यधर्म इत्यादि। लोक-

कुमुदानि निमीलन्ति कमलान्युन्मिषन्ति च ।
इति नेत्रक्रियाध्यासाल्लब्धा तद्वाचिनी श्रुतिः ॥८४॥

लोकानुरोधिना लोकस्थितिमनुवर्त्तमानेन जनेन अन्यस्य अपरस्य अप्रकृतस्य यो धर्मः गुणक्रियादि. ततः तस्मात् अन्यत्र तद्भिन्ने प्रकृते इत्यर्थः यदेति अव्यय यत् इत्यर्थः सम्यक् आधीयते आरोप्यते स समाधि सम्यगाधानरूपत्वात् तदाख्यो गुण इत्यन्वयः . तथाच प्रकृते वस्तुनि अप्रकृतस्य धर्मारोपो लोकसिद्धि सहृदयचमत्कारको गुणः समाधिरिति फलितार्थः । धर्म इत्यनेन धर्मिणः समारोपे न अयं गुणस्तदातिशयोक्तिरलङ्कार एवेति सूच्यते ॥ ८३ ॥

यथा कुमुदानि उत्पलानि निमीलन्ति कमलानि उन्मिषन्ति विकाशन्ते च प्रभातवर्णनमिदं दिवाकुमुदनिमीलनस्य कमलविकाशस्य च कविसमयप्रसिद्धत्वात् । अत्र निमीलनोन्मेषौ अप्रकृतस्य नेत्रस्य धर्मौ कुमुदकमलयोः सङ्कोचविकाशतादात्म्येन आरोपितौ सादृश्यातिशयमहिम्ना लोकसिद्धौ च । एतदेव स्वयं निर्दिशति इतीति । इति उक्ताभ्यां नेत्रक्रियाभ्यां निमीलनोन्मेषाभ्यां सह अध्यासात् अभिन्नत्वे इति शेषः सङ्कोचविकाशाभ्यां तद्वाचिनी तयोः निमीलनोन्मेषयोः वाचिनी प्रतिपादिका श्रुतिः निमीलन्तीत्यादि तत्तत्क्रियावाचकः शब्द इत्यर्थः लब्धा प्राप्ता । अयञ्च अर्थगत एव प्रकृतेऽर्थे अप्रकृतस्यार्थस्यैव आरोपादिति । अन्ये तु समाधिरर्थदृष्टिरूपोऽर्थगुण एव स च द्विविधः अयोनिरन्यच्छायायोनिश्च । तत्र अयोनिरर्थः कविप्रसिद्धिमन्तरेणापि स्वकपोलकल्पित [illegible]
[illegible]

निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्ति व्यपाश्रयम्।
अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥ ९५ ॥

केन सह नारङ्गकस्य औपम्यभाव केनापि न प्रदर्शित'। केवल स्वबुद्ध्या उद्भावित। अन्यच्छायायोनि. कविसमय-प्रसिद्धोऽपि किञ्चित् वैचित्र्यभावेन रचित'। यथा निजनयन-प्रतिबिम्बैरम्बुनि बहुश' प्रतारिता कापि। नीलोत्पलेऽपि विमृशति करमर्पयितु कुसुमलावी इति अत्र नयननीलोत्-पलयो साम्य कविप्रसिद्धमपि किञ्चिद्वैचित्र्येण विरचितम् इत्याहु। अन्यैस्तु शब्दगुणोऽपि समाधिरुक्त' स च आरोहाव-रोहक्रमरूप एव आरोहस्तु अनुप्रासादिना वाचामुत्कर्ष:, अव-रोहस्तदसद्भावादपकर्ष तयो' क्रम वैरस्यानावहो विन्यास: यथा चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसचूर्णितोरुयुगलस्य सुयो-धनस्य। स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणिरुत्तंसयिष्यति कचा-स्तव देवि। भीम.॥ इत्यत्र पादत्रये बन्धस्य गाढता, चतुर्थ पादे तु अपकर्ष. सोऽपि तीव्रप्रयत्नोच्चार्यतया न वैरस्यमावह-तीति समाहितश्च ॥ ९४ ॥

समाधि गौणलक्षणाक्रान्त दर्शयति निष्ठ्यूतेति। निष्ठ्यूतम् उद्गीर्णं वान्तम् इत्यादिपद गौणी या वृत्तिर्लक्षणा गुणयोगात् इति भाव', सैव व्यपाश्रय: विशिष्ट: आश्रयो यस्य तत् मुख्यार्थ-सदृशेऽर्थे प्रयुक्तमित्यर्थ' अतिसुन्दरम् अतिमनोरम तदेव समाधिस्थानमिति भाव'। अन्यत्र तदभावे गौणवृत्त्याश्रया-भावे इत्यर्थ ग्राम्यकक्षा ग्राम्यतादोषकालुष्य विगाहते लभते, तथाच मुख्यार्थे प्रयुक्त निष्ठ्यूतादिपद ग्राम्यमेव लाक्षणिकेऽर्थे तु तादात्म्यारोपात् गुणवदिति फलितार्थ ॥ ९५ ॥

पद्मान्यर्कांशुनिष्ठ्यूताः पीत्वा पावकविप्रुषः ।
भूयो वमन्तीव मुखैरुद्गीर्णारुणरेणुभिः ॥ ९६ ॥
इति हृद्यमहृद्यन्तु निष्ठीवति वधूरिति ।
युगपन्नैकधर्म्माणामध्यासश्च स्मृतो यथा ॥ ९७ ॥
गुरुगर्भभरक्लान्ताः स्तनन्त्यो मेघपङ्क्तयः ।

उक्तमर्थमुदाहरति पद्मानीति । पद्मानि अर्कांशुनिष्ठ्यूता सूर्य्यमयूखनिक्षिप्ताः पावकविप्रुषः अग्निस्फुलिङ्गान् पीत्वा उद्गीर्णा अरुणा रेणव. परागाः यैः तादृशैः मुखैः विशेषणे तृतीया । भूय पुन पुन वमन्तीव । सायकालीनपवनासङ्गेन स्खलत्परागाणां पद्मानां वर्णनमिदम् । अत्र निष्ठ्यूतोद्गीर्णशब्दौ दैहिककफादिनिक्षेपे शक्तौ अपि सामान्यनिक्षेपरूपेऽर्थे लाक्षणिकौ सन्तौ सहृदयहृदयङ्गमतां प्राप्ताविति समाधिरव्याहत. । वमन्ति इवेत्युत्प्रेक्षायामपि न ग्राम्यता प्रत्युत समाधिगुणयोगात् गुण एवेति पूर्वोक्तगौणवृत्तिपदस्य उत्प्रेक्षोपलक्षकत्वमवगन्तव्यम् ॥ ९६ ॥

इति पूर्वोक्तं निष्ठ्यूतादिपदं हृद्य गौणलक्षणयोगेन समाधिमत्त्वादिति भावः । वधू निष्ठीवति कफादिकं त्यजतीति वाक्यन्तु अहृद्यं ग्राम्यतादोषकलुषिततया सहृदयानाम् अप्रियम् । तत्र नैकधर्म्माणां बहूनाम् अन्यधर्म्माणां युगपत् समकालमेव न तु कालभेदेन अन्यत्र अध्यास. समारोपश्च स्मृत । तथाच एकस्य अन्यधर्मस्य अन्यस्मिन्, तथा बहूनामपि अन्यधर्म्माणामन्यत्र समारोप. समाधिरिति फलितार्थ ॥ ९७ ॥

उक्तमर्थमुदाहरति गुर्विति । गुरव: महत्य: स्थूलकलेवरा

सचलाधित्यकोत्सङ्गमिमाः समधिशेरते ॥ ९८ ॥
उत्सङ्गशयनं सख्याः स्तननं गौरवं क्लमः ।
इतीमे गर्भिणीधर्मा बहवोऽप्यत्र दर्शिताः ॥ ९९ ॥

तुल्यं उभयत्र समानम्। तथा गर्भस्य अन्तर्वर्त्तिजलपूरस्य पक्षे कुक्षिस्थजीवस्य भरेण क्लान्ता मन्थरा स्तनन्त्य गर्जन्त्य पक्षे क्लान्तिजनितशब्दविशेषं कुर्वन्त्य इमा मेघपङ्क्तयः अचलस्य पर्वतस्य अधित्यका ऊर्द्ध्वभूमि, उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्द्ध्वमधित्यका इत्यमरः। तस्या उत्सङ्गं मध्यभागम् अन्यत्र सख्याः क्रोडं समधिशेरते। अन्यत्र मेघपङ्क्तिधर्मेषु गर्भिणीधर्माणां बहूनां युगपदध्यासात् वैचित्र्यातिशयः सहृदयहृदयङ्गमेति भाव्यम् अलङ्कारश्च समासोक्तिरिति॥९८॥

उक्तश्लोके गर्भिणीधर्मं दर्शयति उत्सङ्गेति। अत्र उक्ते श्लोके सख्या उत्सङ्गशयनं स्तननं गौरवं क्लमः इति उक्तरूपा इमे बहवः गर्भिणीधर्माः दर्शिताः आरोपितत्वेनेति शेषः। यदि च स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे इत्याद्यमरोक्त्या स्तननशब्देन मेघगर्जितमेव बुध्यते तथापि शब्दमात्रार्थकस्तनधातुनिष्पन्नत्वेन स्तनन्त्य इति पदस्य गर्भिण्यास्तादृशेऽपि शब्दप्रयोगो युज्यते। अन्यच्च मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु च कूजितप्रभृति स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखमिति वचनान्तरेण स्तनितशब्दस्य सुरतवाचकत्वमपि सिद्धं तस्मात् स्तनधातो केवलं मेघगर्जितमेवार्थो न अपितु सामान्यशब्दमात्रमपि। ननु शब्दमात्रार्थकताया सिद्धायामपि कथं स्तनन्त्य इति पदेन गर्भिण्या असाधारणशब्दविशेषस्य उपपत्तिरिति चेन्न, गर्भिण्या अन्येषाम् असाधारणधर्माणाम्

तदेतत् काव्यसर्वस्वं समाधिर्नाम यो गुणः।
कविसार्थः समग्रोऽपि तमेनमनुगच्छति ॥ १०० ॥
इति मार्गद्वयं भिन्नं तत्स्वरूपनिरूपणात्।
तद्भेदास्तु न शक्यन्ते वक्तुं प्रतिकविस्थिताः ॥१०१॥

अन्तःपातात् अस्यापि गर्भिणीधर्मत्वस्य युक्तत्वात् वैचित्र्यजनकत्वेन अतीवहृद्यत्वात् इति विवेचनीयम् ॥ ९८ ॥

उपसंहरति तदिति। तत् तस्मात् उक्तप्रकारेण अतेव वैचित्र्यावहत्वात् समाधिर्नाम यो गुणः एतत् काव्यस्य सर्वं स्वं धनं सारभूतमित्यर्थः समग्र अपि सकलः कविसार्थः कविसम्प्रदायः गौडीयः वैदर्भीयो वा इत्यर्थः तं तथाभूतम् एनं समाधिम् अनुगच्छति एतदनुसारेण काव्ये प्रवर्त्तते इत्यर्थः। यदि च एतेषां गुणानां दशानां मध्ये केचित् तत्तद्दोषाभावरूपतया केचिच्च अलङ्कृतिरूपतया नव्यैः अनादृताः केवलं त्रय एव गुणा दर्शिताः यथा, माधुर्य्यौज प्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश इति तथापि प्राचां मतमनुसृत्य ग्रन्थकृतोक्ता इति अवध्येयम् ॥ १०० ॥

इत्थं गौडवैदर्भयोर्भेदं वर्णयित्वा उपसंहरति इतीति। इति उक्तप्रकारेण तयोः गौडवैदर्भयोः स्वरूपनिरूपणात् लक्षणकीर्त्तनात् मार्गद्वयम् उल्लिखितरीतिद्वयं भिन्नं परस्परविलक्षणम्। तद्भेदाः ताभ्यां मार्गाभ्यां भेदाः भिन्नाः इत्यर्थः कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायात्। लाटपाञ्चालादयः प्रतिकवि तत्तद्देशीयकविषु स्थिताः तु किन्तु ते वक्तुं न शक्यन्ते अतिविस्तारादिति भावः। अथवा तद्भेदाः तयोः गौडवैदर्भयोः भेदाः अन्तर्गतविशेषा इत्यर्थः ॥ १०१ ॥

इक्षुक्षीरगुड़ादीनां माधुर्य्यस्यान्तरं महत् ।
तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते ॥१०२॥
नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतञ्च बहु निर्मलम् ।
अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥१०३॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयति इक्ष्विति। इक्षुक्षीरगुडादीनामपि माधुर्य्यस्य अन्तरं भेदः तथा महत् अतिविस्तारमित्यर्थः यथा सरस्वत्यापि किमु वक्तव्यमन्येषामिति भावः वाग्देव्यापि तत् आख्यात् कथयितुं न शक्यते। एवं काव्यमार्गाणां मधुरिमणः आनन्त्यात् अनिर्वचनीयतया भेदद्वयमेव विशिष्य निरूपितमिति तात्पर्य्यार्थः ॥ १०२ ॥

इत्थं काव्यस्वरूपं निरूप्य तत्कारणमाह नैसर्गिकीति। नैसर्गिकी स्वभावसिद्धा प्रतिभा स्फुरन्ती मतिः बहु नानाविधं निर्मलं विशदं श्रुतं शास्त्रज्ञानं लोकाचारादिज्ञानञ्च तथा अमन्दः प्रगाढः अभियोगः अभिनिवेशश्च एतत् त्रयम् अस्याः काव्यसम्पदः काव्यरूपायाः सम्पत्तेः कारणं हेतुः, कारणमिति एकवचननिर्देशेन समस्तस्यैव कारणता न तु प्रत्येकस्य इति सूचितम्। उक्तञ्च प्रकाशकारेण, शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्। काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥ इति त्रयः समुदिता न तु व्यस्ताः तस्य काव्यस्य उद्भवे निर्माणे समुल्लासे च हेतुः न तु हेतवः इति। केचित् तु प्रतिभा एव काव्यकारणं व्युत्पत्तिस्तु तस्य चारुत्वे हेतुः, अभ्यासो वृद्धिहेतुश्च प्रतिभा च क्वचित् स्वतः प्रसरति क्वचित् वा देवानुग्रहात् भाविकवीनां बालानां सत्यामपि प्रतिभायां काव्यानुदयात् ज्ञानस्य तत्सहकारित्वमङ्गीकार्य्यमित्याहुः। उक्तञ्च, कवित्व

न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना
गुणानुबन्धि प्रतिभानमद्भुतम् ।
श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता
ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ॥ १०४ ॥

तदस्ततन्द्रैरनिशं सरस्वती
श्रमादुपास्या खलु कीर्त्तिमीप्सुभिः ।
कृशे कवित्वेऽपि जनाः कृतश्रमा
विदग्धगोष्ठीषु विहर्त्तुमीशते ॥ १०५ ॥

इति आचार्य्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शे मार्ग-
विभागो नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

जायते शक्तिर्वर्द्धतेऽभ्यासयोगत' । तस्य चारुत्वनिष्पत्तौ व्युत्पत्तिस्तु गरीयसी ॥ इति सर्वमनवद्यम् ॥ १०३ ॥

उक्तकारणानां सर्वेषामभावेऽपि यत्नवतां शास्त्रानुशीलनपराणां कथञ्चित् फलसिद्धिरित्याशयेनाह नेति । यद्यपि पूर्ववासना प्राक्तनसंस्कारः स्वाभाविकी शक्तिरित्यर्थ. तथा अद्भुतम् अलौकिकं गुणानुबन्धि वैचित्र्यावह प्रतिभानं नू चेक्षणा बुद्धि न विद्यते, तथापि श्रुतेन शास्त्रानुशीलनेन काव्यज्ञोपदेशेन वा यत्नेन अभिनिवेशेन उपासिता सेविता वाक् ध्रुवं निश्चित कमपि अनुग्रहं करोति एव अवश्यमेव काव्यनिर्माणे किञ्चित् सामर्थ्यमातनोति इत्यर्थः । सम्यक् सामर्थ्ये तु उक्तत्रितयमेव हेतुरिति न परस्पर विरोध इति ॥ १०४ ॥

उपसंहरति तदिति । तत् तस्मात् अस्ततन्द्रैः अस्ता तन्द्रा

द्वितीयः परिच्छेदः ।

काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते ।
ते चाद्यापि विकल्पान्ते कस्तान् कार्त्स्न्येन वक्ष्यति १

येषां ते प्रानस्यरहिते इत्यर्थं कीर्त्तिं कवित्वजनितयश ईप्सुभि जने इति शेष समात् परिश्रमेण अनिश सरस्वती खलु निश्चयेन उपास्या सेव्या, अवश्यमेव शास्त्र परिशीलितव्यमिति भाव कथमित्याह कृश इति। कवित्वे काव्यकरणसामर्थ्ये कृशे अल्पेऽपि कृतश्रमा कृतशास्त्रपरिशीलनप्रयासा जना विदग्धगोष्ठीषु कविसमाजेषु विहर्त्तुम् ईशते प्रभवन्ति। अल्पस्यापि अस्य ज्ञाने करणे च ऐहिकामुष्मिकफलसिद्धिर्भवति, एक शब्द सुप्रयुक्त सम्यक् ज्ञात स्वर्गे लोके च कामधुग् भवतीति श्रुत. ॥ १०५ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागर भट्टाचार्य्यविरचिताया काव्यादर्शटीकाया प्रथम परिच्छेद ।

परिच्छेदेऽस्मिन् अलङ्कारान् निरूपयिष्यन् प्रथम तेषा सामान्यलक्षण निरूपयति काव्यशोभाकरानिति। काव्यस्य पूर्वोक्तलक्षणस्य शोभा सौन्दर्य्य तत्तद्विशेषकृतचमत्कारजनकवैचित्र्यमित्यर्थ तत्करान् तत्साधनानि धर्मान् गुणविशेषान् अलङ्कारान् प्रचक्षते वदन्ति कवय इति शेष । यथा हारकुण्डलादय शरीर शोभयन्ति तथा अनुप्रासोपमादय काव्यशरीरभूतौ शब्दार्थौ शोभयन्तीति भाव । पूर्वोक्तगुणास्तु काव्यस्यान्त शोभाधायका अलङ्कारास्तु बाह्यशोभाकरा इति

किन्तु वीजं विकल्पानां पूर्वाचार्य्यैः प्रदर्शितम् ।
तदेव परिसंस्कर्त्तुमयमस्मत्परिश्रमः ॥ २ ॥
काश्चिन्मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागप्यलङ्क्रिया ।
साधारणमलङ्कारजातमन्यत् प्रदर्श्यते ॥ ३ ॥
स्वभावाख्यानमुपमा रूपकं दीपकावृती ।
आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ॥४॥

गुणालङ्कारपदार्थयोर्भेद इति ध्येयम् । ते च अलङ्कारा अद्यापि विकल्प्यन्ते विविधरूपेण उद्भाव्यन्ते कविभिरिति शेष, अत क परिक्षित तान् कार्त्स्न्येन साकल्येन वक्ष्यति निरूपयिष्यति न कोऽपि निरूपयितुं शक्ष्यतीत्यर्थ. उक्तिवैचित्र्यस्यैवालङ्कारत्वात् तस्य च कल्पनैकमूलत्वात् कल्पनायाश्च कदाप्यविरामात् इति भाव: ॥ १॥

किन्तु विकल्पाना विविधकल्पनाना वीज मूल सादृश्यम् उपमेत्यादिसामान्यलक्षण पूर्वाचार्य्यैं प्रदर्शित निरूपित यत् उपजीव्य नव्याना वैचित्र्यभेदेन नाना कल्पना इति भाव । तदेव पूर्वाचार्य्यप्रदर्शितवीजोन्नृतम् अलङ्कारलक्षणम् इत्यर्थ परिसस्कर्त्तु सम्यक् स्फुटीकर्त्तुम् अयम् अस्माक परिश्रम प्रयास. । २ ॥

काश्चित् अलङ्क्रिया अलङ्कारा श्रुत्यनुप्रासादय मार्ग-विभागार्थं रीतिविभेददर्शनार्थं प्रागपि पूर्वमेव उक्ता, इदानी-मन्यत् साधारण सामान्य सर्वसम्मतमित्यर्थ अलङ्कारजात प्रदर्श्यते निरूप्यते । ३ ॥

अलङ्कारान् निर्दिशति स्वभावेत्यादि । स्वभावाख्यान

समासातिशयोत्प्रेक्षा हेतुः सूक्ष्मो लवः क्रमः ।
प्रेयो रसवदूर्जस्वि पर्य्यायोक्तं समाहितम् ॥ ५ ॥
उदात्तापह्नुतिश्लेषविशेषास्तुल्ययोगिता ।
विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे व्याजस्तुतिनिदर्शने ॥ ६ ॥
सहोक्तिः परिवृत्त्याशीः सङ्कीर्णमथ भाविकम् ।
इति वाचामलङ्कारा दर्शिताः पूर्वसूरिभिः ॥ ७ ॥
नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षात् विवृण्वती ।
स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या सालङ्कृतिर्यथा ॥८॥

स्वभावोक्ति, दीपकञ्च आवृत्तिरावृत्तिश्च ते दीपकावृत्ती, समासः समासोक्ति, अतिशय अतिशयोक्ति, समाहित समाधि, अप्रस्तुतस्तोत्रम् अप्रस्तुतप्रशंसा, इति उक्तप्रकारेण नामतो निर्दिष्टा स्वभावोक्त्यादिभाविकपर्य्यन्ताः पञ्चत्रिंशत्सङ्ख्यकाः वाचां वाक्यानाम् अलङ्काराः पूर्वसूरिभिः प्राचीनकविभिः दर्शिता, वाचाम् इत्यनेन वाक्यगता एवैते अलङ्कारा इति सूचितम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

स्वभावोक्तिं निरूपयति नानेति। स्वभावोक्तिश्च जातिश्च इति नामद्वयवती आद्या प्रथमा सर्वाग्रा वा यथार्थनिरूपणमात्रत्वादिति भाव । पदार्थानां जातिगुणक्रियाद्रव्याणां नाना अवस्था दशा यस्य तादृशं रूपं प्रकार साक्षात् प्रत्यक्षमिव विवृण्वती प्रदर्शयन्ती सा प्रसिद्धा अलङ्कृतिः अलङ्कारः, तथाच पदार्थानां नानावस्थस्वरूपस्य वैचित्र्येण वर्णनं स्वभावोक्तिरिति निष्कर्ष.। एकरूपाया अवस्थायाः कीर्त्तने न अयमलङ्कार. वैचित्र्याभावात् वैचित्र्यस्य एव अलङ्कारत्वात्

तुण्डैराताम्रकुटिलैः पक्षैर्हरितकोमलैः।
त्रिवर्णराजिभिः कण्ठैरेते मञ्जुगिरः शुकाः॥ ९॥
कलक्वणितगर्भेण कण्ठेनाघूर्णितेक्षणः।
पारावतः परिभ्रम्य रिरंसुश्चुम्बति प्रियाम्॥ १०॥
बध्नन्नङ्गेषु रोमाञ्चं कुर्वन् मनसि निर्वृतिम्।
नेत्रे चामीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्त्तते॥ ११॥

इति सूच्यते। यथा अम्भोदमुदितं दृष्ट्वा मुदा नृत्यन्ति बर्हिण इत्यत्र वस्तुस्वरूपनिरूपणेऽपि वैचित्र्याभावात् न अलङ्कारता। उक्तञ्च प्रकाशकारेण यथा, स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् इति। यथेति परोक्तस्य उदाहरणस्य सूचकम्॥८॥

प्रथमं जातौ उदाहरति तुण्डैरिति। एते मञ्जुगिरः मधुरप्रलापिनः शुकाः आताम्राणि आलोहितानि कुटिलानि च तैः तुण्डैः मुखैः, हरिता पालाशवर्णाः कोमलाश्च तैः पक्षैः तथा त्रयाणां वर्णानां हरितरक्तधूसराणां राजयः रेखाः येषु तादृशैः कण्ठैः सर्वत्र विशेषणे तृतीया। उपलक्षिता इत्यर्थः। अत्र शुकजातेः तादृशतुण्डत्वादिकम् असाधारणधर्मं वर्णनावैचित्र्येण साक्षादिव प्रतीयते इति जातिगता स्वभावोक्तिः॥९॥

क्रियायामुदाहरति कलेति। कलं मधुरं क्वणितं गर्भे यस्य तादृशेन कण्ठेन विशेषणे तृतीया पारावतः आघूर्णिते ईक्षणे नेत्रे यस्य तथाभूतः रिरंसुः रन्तुमिच्छुः सन् परिभ्रम्य प्रियां चुम्बति। पारावतानामुक्तविधचुम्बनं स्वाभाविकमिति क्रियागता स्वभावोक्तिरिति अवगन्तव्यम्॥ १०॥

गुणोदाहरणं दर्शयति बध्नन्निति। एष प्रियायाः स्पर्शः

कण्ठे कालः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखरः ।
जटाभिः स्निग्धताम्राभिराविरासीत् वृषध्वजः ॥१२

जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमीदृशम् ।
शास्त्रेष्वस्यैव साम्राज्यं काव्येष्वप्येतदीप्सितम् ॥१३

यथा कथञ्चित् सादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते ।

गङ्गेषु रोमाञ्चं ग्रथ्नन् जनयन् मनसि निर्वृतिं सातिशयानन्द कुर्वन् तथा नेत्रे निमीलयन् मुद्रयन् प्रवर्त्तते प्रसरति । अत्र स्पर्शो गुणः ॥ ११ ॥

द्रव्योदाहरणं दर्शयति कण्ठे इति । कण्ठे कण्ठदेशे कालः नीलः कण्ठे कालशब्दः अलुक्तत्पुरुषनिष्पन्नः । करस्थेन कपालेन स्निग्धताम्राभिः जटाभिरिति च विशेषणे तृतीया । इन्दुशेखरः चन्द्रचूडः वृषध्वजः आविरासीदित्यन्वयः । अत्र वृषध्वजशब्दो द्रव्यवाचकः सञ्ज्ञाशब्दस्य द्रव्यवाचकत्वात् इति वृषध्वजगतासाधारणधर्मस्य कीर्त्तनात् द्रव्यगता स्वभावोक्तिरिति ॥ १२ ॥

स्वभावोक्तिमुपसंहरन्नाह जातीति । अत्र द्रव्यपदेन सञ्ज्ञावाचकचैत्रमैत्रादीनां ग्रहणं न तु क्षित्यादेः तस्य जातिपदेन एव उपादानात् । जातिक्रियागुणद्रव्याणां स्वभावाख्यानं स्वभावोक्तिः ईदृशम् एवम्प्रकारम् अनयैव रीत्या स्वभावो वर्णनीय इति भावः । अस्यैव अलङ्कारस्य शास्त्रेषु काव्यतत्त्वेषु साम्राज्यं आधिपत्यं काव्यशास्त्रेषु अस्यैव बहुलप्रचार इत्यर्थः एतत् [illegible] ईप्सितं प्रियं कवीनामिति शेषः, कवयः स्वभावोक्तिं [illegible] आद्रियन्ते इति भावः ॥ १३ ॥

[illegible] इति । यत्र काव्यार्थो यथाकथञ्चित्

उपमा नाम सा, तस्याः प्रपञ्चोऽयं निदर्श्यते ॥१४॥
अम्भोरुहमिवाताम्रं मुग्धे ! करतलं तव ।
इति धर्मोपमा साक्षात् तुल्यधर्मप्रदर्शनात् ॥१५॥
राजीवमिव ते वक्त्रं नेत्रे नीलोत्पले इव ।
इयं प्रतीयमानैकधर्मा वस्तूपमैव सा ॥ १६ ॥

येन केनापि प्रकारेण उद्भूतं सादृश्यं प्रतीयते सा उपमा नाम, तथाच काव्यनिविष्टमलौकिकचमत्कारजनकं सादृश्यमुपमेति तात्पर्य्यं चमत्कारित्वासद्भावे नायमलङ्कारः यथा गौरिव गवय इत्यादि। उक्तञ्च रसगङ्गाधरे, सादृश्यं सुन्दरं वाक्यार्थोपस्कारकम् उपमालङ्कृतिरिति। व्याख्यातञ्च तत्रैव सुन्दरमिति सादृश्यविशेषणं सौन्दर्य्यञ्चमत्कृत्याधायकत्वं चमत्कृतिश्च आनन्दविशेष इति। तस्या. प्रपञ्चः विस्तर विविधभेदः अयं वक्ष्यमाणरूपः निदर्श्यते प्रदर्श्यते ॥ १४ ॥

धर्मोपमाख्यभेदमुदाहरति अम्भोरुहमिति। हे मुग्धे। तव करतलम् अम्भोरुहमिव कोकनदमिव आताम्रम् आलोहितम्। इति उक्तवाक्ये साक्षात् आताम्रमिति पदोपात्तस्य तुल्यधर्मस्य साधारणधर्मस्य आताम्रत्वस्य प्रदर्शनात् कीर्त्तनात् धर्मोपमा ॥ १५ ॥

वस्तूपमां लक्षयति राजीवमिति। ते तव वक्त्रं मुखं राजीवं पद्ममिव तथा नेत्रे नीलोत्पले इव। प्रतीयमानः गम्यमानः न तु अभिधीयमानः एकः सामान्यः धर्मः यस्या सा तथाविधा इयम् अलङ्कृतिः वस्तूपमा एव वस्तुनोरुपमानोपमेययो एवोपादानात्। एवञ्च सामान्यधर्माप्रयोगेऽपि स्फुट-

तवाननमिवोन्निद्रमरविन्दमभूदिति ।
सा प्रसिद्धिविपर्य्यासात् विपर्य्यासोपमेष्यते ॥१७॥
तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम् ।
इत्यन्योन्योपमा सेयमन्योन्योत्कर्षशंसिनी ॥१८॥

सोऽयम् अप्रतीतौ एव इयमलङ्कृतिः न तु स्फुटप्रतीतौ इति बोद्धव्यम् ॥ १६ ॥

विपर्य्यासोपमां लक्षयति तवेति । उन्निद्रम् अरविन्दं तवाननमिव उन्निद्रं विकसितमभूत् । इत्यत्र प्रसिद्धेः विपर्य्यासात् वैपरीत्यात् सा प्रसिद्धा विपर्य्यासोपमा इष्यते कविभिरिति शेषः । तथाच प्रस्तुतानां मुखादीनाम् उपमेयत्वम् अप्रस्तुतानां चन्द्रादीनाम् उपमानत्वमेव प्रसिद्धिः । तां विहाय प्रस्तुतानां मुखादीनाम् अत्युत्कर्षप्रतिपादनाय उपमानत्वस्य चन्द्रादीनाञ्च उपमेयत्वस्य च कल्पने विपर्य्यासोपमा इति बोद्धव्यम् । दर्पणकारस्तु इयं प्रतीपालङ्कार इत्याह । यथा, प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् । निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥ इति । उदाहृतञ्च तेनैव, यत्त्वन्नेत्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरं मेघैरन्तरितः प्रिये । तव मुखच्छायानुकारी शशी । येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गतास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥ १७ ॥

अन्योन्योपमां निरूपयति तवेति । अम्भोजं तव आननमिव, ते मुखम् अम्भोजमिव । इत्यत्र अन्योन्यस्य परस्परस्य अम्भोजोपमानत्वेन मुखस्य मुखोपमानत्वेन अम्भोजस्य इत्यर्थः य उत्कर्षः वैचित्र्यं तस्य शंसिनी सूचयित्री सा प्रसिद्धा इयम्

त्वन्मुखं कमलेनैव तुल्यं नान्येन केनचित् ।
इत्यन्यसाम्यव्यावृत्तेरियं सा नियमोपमा ॥ १९ ॥
पद्मं तावत् तवान्वेति मुखमन्यच्च तादृशम् ।
अस्ति चेदस्तु तत्कारीत्यसावनियमोपमा ॥ २० ॥
समुच्चयोपमाप्यस्ति न कान्त्यैव मुखं तव ।
ह्लादनाख्येन चान्वेति कर्मणेन्दुमितीदृशी ॥ २१॥

अन्योन्योपमा. एतेन पर्य्यायेण उपमानोपमेयभावस्य एव एतत् अलङ्कारविषयत्वमवधेयं तस्यैव वैचित्र्यजनकत्वात् मुखम्भोजञ्च तुल्यमित्यादौ तथाप्रतीतौ अपि वैचित्र्याभावात् न अयमलङ्कारः । दर्पणकारस्तु एतामेव उपमेयोपमामाह । यथा. पर्य्यायेण द्वयोरेतत् उपमेयोपमा मता इति । १८ ॥

नियमोपमां लक्षयति त्वदिति । तन्मुखं कमलेन एव तुल्यम् अन्येन केनापि नेति अत्र अन्यस्य साम्य सादृश्य तस्य व्यावृत्ति निरास तस्या हेतो इय सा प्रसिद्धा नियमोपमा. उपमानबाहुल्यम् उपमेयस्यापकर्षं गमयति. तद्व्यावृत्त्या एकेन प्रकृष्टतमेन सादृश्यकल्पनात् उत्कर्षातिशयं समधिकवैचित्र्यम् आवहतीति ध्येयम् । १९ ॥

अनियमोपमां निरूपयति पद्ममिति । पद्म तावत् तव मुखम् अन्वेति अनुकरोति. अन्यञ्च तादृशं पद्मवत् सुन्दरं वस्तु चन्द्रादि तत्कारि तव मुखानुकारि अस्ति चेत् अस्तु । इत्यत्र असौ अनियमोपमा पद्मस्य तदन्यस्य च यस्य कस्यचित् अपि उपमेयत्वकल्पनात् कल्पनायाञ्च नियमाभावात् इति । २० ॥

समुच्चयोपमामाह, समुच्चय इति । तव मुखं कान्त्यैव

त्वय्येव त्वन्मुखं दृष्टं दृश्यते दिवि चन्द्रमाः ।
इयत्येव भिदा नान्येत्यसावतिशयोपमा ॥ २२ ॥
मय्येवास्या मुखश्रीरित्यलमिन्दोर्विकत्थनैः ।
पद्मेऽपि सा यदस्त्येवेत्यसावुत्प्रेक्षितोपमा ॥ २३ ॥

केवलगा वाल्या न, छादनाख्येन प्रच्छादनजनकेन कर्मणा च नाकार समुच्चयोरक', इन्दुं चन्द्रम् अन्वेति अनुगच्छति अनुकरोतीत्यर्थः । इति ईदृशी एवम्प्रकारा समुच्चयोपमा अपि अस्ति, ईदृशीत्यनेन केवलगुणकेवलक्रियासमुच्चये वा साधारण-समुच्चयेऽपि वा अयमलङ्कारो बोद्धव्यः ॥ २१ ॥

अतिशयोपमां निरूपयति त्वयीति । तव मुखं त्वयि एव दृष्टं, चन्द्रमाः दिवि आकाशे दृश्यते, इयती आश्रयनिबन्धना एव भिदा प्रभेदः मुखचन्द्रमसोरिति शेषः, न अन्या न गुण-क्रियादिकृता इति भावः, असौ अतिशयोपमा, भिन्नाश्रयत्वेन औपम्यस्य सातिशयचमत्कारित्वात् । अत्र साम्यमिव आदि-शब्दाप्रयोगात् व्यङ्ग्यं न च अत्र रूपकध्वनिः आश्रयभेदेन अभेदप्रतीतेरभावादिति ध्येयम् ॥ २२ ॥

उत्प्रेक्षितोपमां लक्षयति मयीति । अस्या मुखश्रीः मुख-कान्तिः मुखसदृशकान्तिरित्यर्थः मयि एव न अन्यत्र, इन्दोः चन्द्रस्य इति एवं विकत्थनैः आत्मश्लाघनैः अलं, यत् यस्मात् सा कान्तिः पद्मेऽपि अस्ति पद्ममपि तत्सदृशकान्तीत्यर्थः. असौ उत्प्रेक्षितोपमा, इन्दोः आत्मश्लाघाया अतात्त्विकत्वेन नायकस्य चाटूक्त्या तथा सम्भावितत्वात् सम्भावनायाश्च उत्प्रेक्षात्वात् इति । साम्यञ्च अत्र व्यङ्ग्यम् ॥ २३ ॥

यदि किञ्चित् भवेत् पद्मं सुभ्रु ! विभ्रान्तलोचनम्।
तत् ते मुखश्रियं धत्तामित्यसावद्भुतोपमा ॥ २४ ॥
शशीत्युत्प्रेक्ष्य तन्वङ्गि ! त्वन्मुखं त्वन्मुखाशया।
इन्दुमप्यनुधावामीत्येषा मोहोपमा स्मृता ॥२५॥
किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि किं ते लोलेक्षणं मुखम् ?

अद्भुतोपमामाह यदीति। हे सुभ्रु ! यदि पद्म विभ्रान्तलोचन विघूर्णितनयन भवेत्, तत् तदा ते तव मुखश्रियं वदनकान्ति धत्ता धारयतु। इत्यत्र ऋगे अद्भुतोपमा, यद्यर्थबलेन सादृश्यस्य समधिकचमत्कारद्योतनात्। उक्तञ्च, यत्रोपमेयधर्मा ,स्युरुपमानेऽधिरोपिता। चमत्कारविधानार्थं तामाहुरद्भुतोपमाम् ॥ इति। प्रकाशकारस्तु एनामतिशयोक्तिमाह। यथा, निगीर्य्याध्यवसानन्तु प्रकृतस्य परेण यत्। प्रस्तुतस्य यदन्यत्व यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥ इति। उदाहृतञ्च विश्वनाथेन यथा, यदि स्यान्मण्डले सक्तमिन्दोरिन्दीवरद्वयम्। तदोपमीयते तस्या वदन चारुलोचनम् ॥ २४ ॥

मोहोपमा निरूपयति शशीति। हे तन्वङ्गि कृशाङ्गि ! तव मुख शशीति उत्प्रेक्ष्य सम्भाव्य भ्रान्त्या अभिन्न बुद्धा इत्यर्थ, तव मुखाशया वदनस्पृहया इन्दुमपि अनुधावामि। इत्यत्र मोहोपमा स्मृता कविभिरिति शेष, मोहेन इन्दोर्मुखत्वेन ज्ञानात्। तथाचोक्त, प्रतियोगिनमारोप्य तदभेदेन कीर्त्तनम्। उपमेयस्य यन्मोहोपमासौ भ्रान्तिमद्वच ॥ इति। दर्पणकारस्तु एना भ्रान्तिमदलङ्कारमाह यथा, साम्यादतस्मिस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थितः इति। साम्यञ्चात्र व्यङ्ग्यम् ॥ २५ ॥

मम दोलायते चित्तमितीयं संशयोपमा ॥ २६ ॥
न पद्मस्येन्दुनिग्राह्यस्येन्दुलज्जाकरी द्युतिः ।
अतस्त्वन्मुखमेवेदमित्यसौ निर्णयोपमा ॥ २७ ॥
शिशिरांशुप्रतिस्पर्द्धि श्रीमत् सुरभिगन्धि च ।
अम्भोजमिव ते वक्त्रमिति श्लेषोपमा स्मृता ॥२८॥

संशयोपमां निरूपयति किमिति। अन्तर्भ्रान्ते अलौ यस्य तत् पद्म किम्? ते तव लोले चञ्चले ईक्षणे नेत्रे यस्मिन् तत् मुखं किम्? मम चित्तम् इति इत्थं दोलायते सशेते। इयं संशयोपमा संशयस्य औपम्यपर्य्यवसायित्वात्। दर्पणकारस्तु एनां सन्देहालङ्कारमाह यथा, सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थित इति। अत्रापि साम्यं व्यञ्जनया गम्यते ॥ २६ ॥

निर्णयोपमां निरूपयति नेति। इन्दुना निग्राह्यस्य निगृहीतस्य तिरस्कृतस्य इत्यर्थं पद्मस्य द्युति इन्दुलज्जाकरी न पराजितस्य पराजेतृलज्जाजनकत्वादिति भावः। अत इदं तव मुखमेव न पद्मं तव मुखस्यैव इन्दुपराजेतृत्वात् इति भाव.। असौ निर्णयोपमा निर्णयेन उपमानोपमेययोः सादृश्यावगमात्। मुखं वा पद्मं वा इत्यादिसंशयात् परं निश्चयज्ञान एवायमलङ्कारो बोद्धव्य'। उक्तञ्च, उपमेयस्य संशय्य निश्चयान्निश्चयोपमा इति ॥ २७ ॥

श्लेषोपमां निरूपयति शिशिरेति। ते वक्त्रं वदनम् अम्भोजमिव शिशिरांशुप्रतिस्पर्द्धि शिशिरांशु चन्द्रः प्रतिस्पर्द्धी विरोधी यस्य तत् श्रीमत् सुश्रीक तथा सुरभिगन्धि च विशेषणत्रयम् उभयत्र समानम्। अथवा वक्त्रपक्षे शिशिरांशुप्रति-

सरूपशब्दवाच्यत्वात् सा समानोपमा यथा।
बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी॥ २९॥
पद्मं बहुरजश्चन्द्रः क्षयी ताभ्यां तवाननम्।
समानमपि सोत्सेकमिति निन्दोपमा स्मृता॥३०॥

सर्हिनी या स्त्री. शोभा तद्वत्। इत्यत्र श्लेषोपमा मता कविभिरिति शेषः। श्लेषेण उपमानोपमेयगततत्तत्साधर्म्यस्य द्योतनात् श्लेषत्व अत्र अर्थश्लेष एव समानोपमाया. शब्दश्लेषविषयत्वादिति॥ २८॥

समानोपमा लक्षयति सरूपेति। सरूपशब्दै समानरूपैः श्लेषात् भिन्नैरपि अभिन्नवत् प्रतीयमानैः शब्दैः वाच्यत्वात् साधर्म्यस्य प्रतिपाद्यत्वात् सा प्रसिद्धा समानोपमा, यथाशब्द उदाहरणप्रदर्शनार्थं। इयम् उद्यानमाला उपवनराजि बाला कामिनीव सालकाननशोभिनी सालानां वृक्षभेदानां काननेन वनेन समूहेन इत्यर्थं शोभते इति तथोक्ता, अन्यत्र सालकम् अलकालङ्कृतं यत् आननं तेन शोभते इति अत्र साधारणधर्मस्य सालकाननशोभित्वस्य शब्दश्लेषेण द्योतनात् शब्दश्लेषमूलैवेय दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वव्यवस्थितेः शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वमेव मूलम् अत्र सालकाननेत्यत्र सर्जकाननेति परिवृत्तौ न श्लेषः, पूर्वत्र शिशिरांशु इत्यत्र शीतगु इति परिवृत्तौ अपि न क्षतिरिति सुधीभिर्भाव्यम्॥ २९॥

निन्दोपमां लक्षयति पद्ममिति। पद्मं बहुरजः परागपूर्णं रजोगुणबहुलञ्च. चन्द्रश्च क्षयी क्षयरोगी, पक्षान्तरे क्षयशीलश्च. अतः आननं समानमपि साधर्म्यान्तरेण तुल्यमपि ताभ्यामिति शेषः सोत्सेकं समधिकोत्कर्षशालि। इत्यत्र निन्दो-

ब्रह्मणोऽप्युद्भवः पद्मश्चन्द्रः शम्भुशिरोधृतः ।
तौ तुल्यौ त्वन्मुखेनेति सा प्रशंसोपमोच्यते ॥३१॥
चन्द्रेण त्वन्मुखं तुल्यमित्याचिख्यासु मे मनः ।
स गुणो वास्तु दोषो वेत्याचिख्यासोपमां विदुः ३२

पमा मता, उपमाननिन्दया साम्यस्य कीर्त्तनात्। साम्यमात्रपर्य्यवसायित्वादस्या व्यतिरेकात् भेदः व्यतिरेके तु भेद एव पर्य्यवसानमिति बोध्यम् ॥ ३० ॥

प्रशंसोपमां निरूपयति ब्रह्मण इति। पद्मः ब्रह्मणोऽपि उद्भवः उत्पत्तिस्थानं नारायणस्य नाभिकमलजातत्वात्, तथा चन्द्रः शम्भुशिरोधृतः तौ पद्मचन्द्रौ त्वन्मुखेन तुल्यौ इति पद्मचन्द्रयोः प्रशंसितयोरपि त्वन्मुखसादृश्येन प्रशंसातिशयात् मुखस्य च समधिकोत्कर्षव्यञ्जनात् प्रशंसोपमा उच्यते। अत्र मुखस्य उपमेयत्वप्रसिद्धावपि, उपमानत्वकल्पनात् प्रतीपालङ्कारोऽपि। यदुक्तं, प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम्। निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥ इत्यनयोः सङ्करः। स्मतं विपर्य्यासोपमा च मुखस्योपमानतया प्रसिद्धोपमेयखण्डनादिति तयोः सङ्कर इति, पद्म इति पुंस्त्वनिर्देशेन अप्रयुक्तत्वदोषश्चेति बोध्यम् ॥ ३१ ॥

आचिख्यासोपमां लक्षयति चन्द्रेणेति। त्वन्मुखं चन्द्रेण तुल्यम् इति आचिख्यासु आख्यातुमिच्छु मे मनः। स आख्यानाभिलाषः गुणो वा दोषो वा अस्तु इत्यत्र आचिख्यासोपमां विदुः। आख्यानकामनाविषयत्वेन मुखस्य चन्द्रेण उपमितत्वेऽपि गुणो वा दोषो वा इति कथनम् अधिकचमत्कारित्वं द्योतयतीति बोध्यम् ॥ ३२ ॥

शतपत्रं शरच्चन्द्रस्त्वदाननमिति त्रयम् ।
परस्परविरोधीति सा विरोधोपमा मता ॥ ३३ ॥
न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितम् ।
कलङ्किनो जडस्येति प्रतिषेधोपमैव सा ॥ ३४ ॥
मृगेक्षणाङ्कं ते वक्त्रं मृगेणैवाङ्कितः शशी ।
तथापि सम एवासौ नोत्कर्षीति चटूपमा ॥ ३५ ॥

विरोधोपमां निरूपयति शतपत्रमिति । शतपत्र पद्म शरच्चन्द्रः शारदीयचन्द्र तव आननञ्च एतत् त्रयं परस्परविरोधि अन्योन्यस्पर्द्धि शतपत्रे शोभिते चन्द्रस्य मालिन्यं चन्द्रे च शोभिते शतपत्रस्य मालिन्यं प्रसिद्धं तवानने शोभिते च द्वयोरेव मालिन्यं स्यादिति वाग्वैचित्र्यशालिनी । सा प्रसिद्धा विरोधोपमा ॥ ३३ ॥

प्रतिषेधोपमामाह नेति । इन्दोः चन्द्रस्य ते तव मुखेन जातु कदाचित् प्रतिगर्जितुं प्रतिस्पर्द्धितु मदृशीभवितुम् इत्यर्थ शक्तिः सामर्थ्यं नास्ति, यतः कलङ्किनः तथा जडस्य, इत्यत्र प्रतिषेधोपमा सादृश्यप्रतिषेधेन अधिकवैचित्र्यप्रकटनात् निन्दोपमायां निन्दया, इह तु प्रतिषेधेन इत्यनयोर्भेदः ॥ ३४ ॥

चटूपमां निरूपयति मृगेक्षणेति । ते वक्त्रं मृगस्य ईक्षणाभ्याम् अवयवविशेषाभ्याम् अङ्कं चिह्नितं, शशी तु मृगेण सर्वावयवसम्पन्नेनेति भावः अङ्कित । तथापि प्राधिकसामग्रीसत्त्वेऽपि असौ सम एव तव मुखेनेति शेष न उत्कर्षी नाधिकवैचित्र्यजनकः । इत्यत्र चटुः प्रियोक्तिः तद्घटितत्वात् चटूपमा अत्र सत्यपि उत्कर्षकारणे न उत्कर्ष इति प्रतिपादनात् विशे-

न पद्मं मुखमेवेदं न भृङ्गौ चक्षुषी इमे ।
इति विस्पष्टसादृश्यात् तत्त्वाख्यानोपमैव सा ॥३६

चन्द्रारविन्दयोः कान्तिमतिक्रम्य मुखं तव ।
आत्मनेवाभवत्तुल्यमित्यसाधारणोपमा ॥ ३७ ॥

सर्वपद्मप्रभासारः समाहृत इव क्वचित् ।

षोक्ति । तदुक्तं दर्पणकारेण, सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा इति तन्मूला च इयं समधिकवैचित्र्य शोतयति नान्यथा, सर्वत्रैवोपमाभेदेषु चाटूक्तिसद्भावादिति भेयम् ॥ ३५ ॥

तत्त्वाख्यानोपमां लक्षयति नेति । इदं पद्मं न मुखमेव भृङ्गौ भ्रमरौ न इमे चक्षुषी नेत्रे, इति इत्थं विशेषेण सादृश्यस्य स्पष्टत्वात् सुव्यक्तत्वात् सा प्रसिद्धा तत्त्वाख्यानोपमा इयमिति । अत्र भ्रमनिरासेन तत्त्वस्य आख्यानात् निर्णयोपमाया तत्त्वाख्यानस्य संशयपूर्वकत्वम् इह तु भ्रान्तिपूर्वकत्वम् इत्यनयोर्भेदः ॥ ३६ ॥

असाधारणोपमां लक्षयति चन्द्रेति । तव मुखं चन्द्रारविन्दयोः कान्तिं शोभाम् अतिक्रम्य आत्मनैव तुल्यम् अभवत् इति असाधारणोपमा, चन्द्रपद्मयोः कान्त्यतिक्रमेण प्रकृतस्य मुखस्य आत्मनैव साम्यकीर्त्तनेन च औपम्यस्य असाधारणत्वात् । दर्पणकारस्तु एनामनन्वयाख्यमलङ्कारमाह । यथा, उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वनन्वय इति । एवञ्च द्वयोः साम्यमुपमा न तु एकस्य इति बोद्धव्यम् ॥ ३७ ॥

अभूतोपमां निरूपयति सर्वेति । त्वदाननं क्वचित् सर्वेषां पद्मानां प्रभासारः कान्तिपुञ्जः समाहृत इव विभाति, इत्यत्र

त्वदाननं विभातीति तामभूतोपमां विदुः ॥ ३८ ॥
चन्द्रबिम्बादिव विषं चन्दनादिव पावकः ।
परुषा वागितो वक्त्रादित्यसम्भावितोपमा ॥ ३९ ॥
चन्दनोदकचन्द्रांशुचन्द्रकान्तादिशीतलः ।
स्पर्शस्तवेत्यतिशयं बोधयन्ती बहूपमा ॥ ४० ॥

ताम् अभूतोपमां विदुः. प्रभासारसमाहरणस्य तत्त्वत अभूतत्वात् सम्भावनया औपम्यस्य कीर्त्तनाच्च । दर्पणकारस्तु इमाम् उत्प्रेक्षालङ्कारमाह । यथा भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना इति । प्राञ्चस्तु प्रकृते अप्रकृतस्य धर्मिण' सम्भावनमुत्प्रेक्षा. इह तु धर्मस्य सम्भावनया द्वयो साम्यमित्यनयो भेदः ॥ ३८ ॥

असम्भावितोपमां निरूपयति चन्द्रेति । इत' अस्मात् वक्त्रात् परुषा वाक् चन्द्रबिम्बात् विषमिव, चन्दनात् पावक इव. इति अत्र उपमाभ्यां विषपावकनिःसरणमिव वदनात् परुषवाङ्निःसरणस्य असम्भावितत्वात् असम्भावितोपमा ॥ ३९ ॥

बहूपमां लक्षयति चन्दनेति । तव स्पर्श चन्दनवत् उदकवत् चन्द्रांशुवत् चन्द्रकान्तवत् आदिपदेन एवंविधपदार्थवत् शीतल इति अतिशयम् अधिकशैत्यम् अधिकवैचित्र्य वा बोधयन्ती द्योतयन्ती बहूपमा । एकस्य उपमानबाहुल्यकीर्त्तनात् बहुपदेन द्वयोरप्युपमानयोः सद्भावे न इयमुपमा वैचित्र्याणाम् अबाहुल्यात् इति बोध्यम् । दर्पणकारस्तु इमां मालोपमामाह । यथा, मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते इति ॥ ४० ॥

चन्द्रबिम्बादिवोत्कीर्णं पद्मगर्भादिवोद्धृतम् ।
तव तन्वङ्गि ! वदनमित्यसौ विक्रियोपमा ॥४१॥
पुष्ण्यातप इवाह्नीव पूषा व्योम्नीव वासरः ।
विक्रमस्त्वय्यधाल्लक्ष्मीमिति मालोपमा मता ॥४२॥
वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते ।
एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ॥४३॥

विक्रियोपमां लक्षयति चन्द्रेति । हे तन्वङ्गि ! तव वदनं चन्द्रबिम्बात् उत्कीर्णमिव, अथवा पद्मगर्भात् उद्धृतमिव इति अत्र चन्द्रबिम्बपद्मगर्भौ प्रकृतीभूतौ वदनस्य प्रस्तुतस्य ताभ्याम् उत्कीर्णत्वात् उद्धृतत्वात् वा विकृतिभावप्रतिपादनात् विक्रियोपमा । उक्तञ्च, उपमेयस्य यत्र स्यादुपमानविकारता । प्रकृतेर्विकृतेः साम्यात् तामाहुर्विक्रियोपमाम् ॥ इति । अत्र च उत्कीर्णत्वोद्धृतत्वयोः धर्मयोः उत्प्रेक्षणात् धर्मिणोश्च साम्यप्रतीतिरुपमैव न तु उत्प्रेक्षा तस्या धर्मिगतत्वेन कीर्त्तनात् इति बोध्यम् ॥ ४१ ॥

मालोपमा निरूपयति पुष्णीति । पुष्णि सूर्ये आतप इव, अह्नि दिवसे पूषा सूर्य्य इव, व्योम्नि आकाशे वासरः दिवसः इव विक्रमः त्वयि लक्ष्मी अधात् । इत्यत्र मालायां यथा एकेन पुष्पेण अपरस्य पुष्पस्य योगः, तथा उपमानानां परस्परसम्बन्धात् मालोपमा, एवंविधवैचित्र्य एव अस्याः सत्त्वात्, बहूपमायाञ्च केवलमुपमानबाहुल्यात् अनयोर्भेदः ॥ ४२ ॥

वाक्यार्थोपमा लक्षयति वाक्यार्थेनेति । वाक्यं पदसमुदायः तस्यार्थः वाक्यार्थः तेन कोऽपि अपरो वाक्यार्थः यदि अनु-

त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति।
भ्रमद्भृङ्गमिवालक्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम्॥ ४४॥
नलिन्या इव तन्वङ्ग्यास्तस्याः पद्ममिवाननम्।
मया मधुव्रतेनेव पायं पायमरम्यत॥ ४५॥
वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात् तत्सधर्मणः।
साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा यथा॥ ४६॥

मीयते सा वाक्यार्थोपमा, वाक्यार्थयोरुपमानोपमेयत्वकीर्त्तनात्, सा द्विधा एकानेकेवशब्दत्वात् क्वचिदेकेवशब्दघटिता, क्वचिच्च अनेकेवशब्दघटिता इति॥ ४३॥

एकेवशब्दां वाक्यार्थोपमाम् उदाहरति त्वदिति। अधीरे चञ्चले अक्षिणी यत्र तत्, आविर्भवन्त्यः दशनानां दीधितयो यत्र तादृश तव आननं भ्रमन्तौ भृङ्गौ यत्र तत् तथा अलक्ष्या ईषल्लक्ष्या केसराः किञ्जल्काः यस्य तादृश पङ्कजमिव भाति। अत्र पूर्वार्द्धवाक्यं परार्द्धेन एकेवशब्दघटितेन वाक्येन उपमीयते॥ ४४॥

अनेकेवशब्दम् उदाहरति नलिन्या इति। नलिन्या इव तस्याः तन्वङ्ग्याः पद्ममिव आननं मधुव्रतेनेव मया पायं पायं पुनः पुनः पीत्वा अरम्यत। अत्र नलिन्या पद्ममिव इति वाक्येन तन्वङ्ग्या आननमिवेति वाक्यार्थस्य उपमितत्वात् अनेकेवशब्दघटितत्वाच्च अनेकेवशब्दा वाक्यार्थोपमा इति बोध्यम्॥ ४५॥

प्रतिवस्तूपमा निरूपयति वस्त्विति। किञ्चित् वस्तु किमपि प्रकृतम् उपन्यस्य तस्य सधर्मणः समानधर्मस्य कस्यचित्

नैकोऽपि त्वादृशोऽद्यापि जायमानेषु राजसु ।
ननु द्वितीयो नास्त्येव पारिजातस्य पादपः ॥४७॥
अधिकेन समीकृत्य हीनमेकक्रियाविधौ ।
यत् ब्रुवन्ति स्मृता सेयं तुल्ययोगोपमा यथा ॥४८॥

प्रकृतस्य गमनात् प्रकृतस्य समर्थनाय उपादानात् साम्य- प्रतीति मात्र भवति इति इत्य या साम्यप्रतीति. प्रतिवस्तूपमा इत्यर्थः । दर्पणकारस्तु इमाम् अलङ्कारान्तर- म् । यथा, प्रतिवस्तूपमा सा स्यात् वाक्ययोर्गम्यसाम्ययो । मपि धर्म सामान्यं यत्र निर्दिश्यते पृथक्॥ इति । यथेति उदाहरणप्रदर्शनार्थम् ॥ ४६ ॥

उदाहरण दर्शयति नेति । जायमानेषु राजसु मध्ये अपि त्वादृश तव सदृश एकोऽपि नास्ति, ननु भो पारिजातस्य पादप वृक्ष द्वितीयो नास्त्येव । अत्र सदृशो स्ति द्वितीयो नास्तीति साधारणधर्म एव पुनरुक्तिभिया शब्दान्तरेण उपन्यस्तः, साम्यञ्चात्र गम्यमिति दर्पणकारेण वा वैधर्म्येणापि उदाहरण दर्शितम् । यथा, चकोर्य्य एव चन्द्रिकापानकर्मणि । विनावन्तीर्न निपुणा. सुदृशो नर्मणि ॥ अत्र चातुर्य्यनैपुण्याभ्यामपि वाक्यद्वयस्य साम्य- प्रतीतिरस्तीति बोध्यम् ॥ ४७ ॥

तुल्ययोगोपमा लक्षयति अधिकेनेति । एकक्रियाविधौ एकजातीयक्रियाविधाने हीन न्यून वस्तु अधिकेन अधिक- गुणेन समीकृत्य सदृशीकृत्य यत् ब्रुवन्ति सा इयं तुल्ययोगो- पमा क्रियायामधिकहीनगुणयोः समीकरणादित्यर्थः । तथाच

दिवो जागर्त्ति रक्षायै पुलोमारिर्भवान् भुवः ।
असुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपास्त्वया नृपाः ॥ ४८ ॥
कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना सूर्य्यं धैर्य्येण चार्णवम् ।
राजन्ननुकरोषीति सैषा हेतूपमा मता ॥ ५० ॥
न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।
उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥ ५१ ॥

एकजातीयक्रियया प्रस्तुताप्रस्तुतयोः साम्यकीर्त्तनं तुल्ययोगोपमा इति लक्षणम् । यथेति उदाहरणप्रदर्शनार्थम् ॥ ४८ ॥

तुल्ययोगोपमामाह दिव इति । पुलोमारिः इन्द्र दिव स्वर्गस्य रक्षायै, भवान् भुव. पृथिव्याः रक्षायै जागर्त्ति, तेन इन्द्रेण असुरा हन्यन्ते. त्वया सावलेपाः गर्विताः नृपा. हन्यन्ते। अत्र हीनस्य प्रस्तुतस्य राज्ञः गुणाधिकेन इन्द्रेण एकजातीयक्रियाकरणेन समीकरणात् तुल्ययोगोपमा इति ॥ ४८ ॥

हेतूपमाम् उदाहरति कान्त्येति। सुगमम्। अत्र राज्ञ चन्द्रादिभिः सादृश्यस्य कान्त्यादिहेतुकत्वात् एषा हेतूपमा इति ॥ ५० ॥

इत्यमुपमां तद्भेदांश्च निरूप्य प्रसङ्गतस्तद्गतान् दोषान् विवक्षुः तेषाञ्च कदाचित् अदूषकत्वमाह नेति। यत्र धीमतां सामाजिकानाम् उद्वेगः प्रतीतिविघातः न भवति तादृशे भिन्ने पृथग्भूते लिङ्गवचने तथा हीनाधिकता हीनपदत्वम् अधिकपदत्वं वा उपमादोषाय न अलं न प्रभवन्तीत्यर्थः । दोषाश्च प्राचीनैरुक्ताः। यथा हीनाधिकत्वं वचनलिङ्गभेदो

स्त्रीव गच्छति षण्डोऽयं वक्त्येषा स्त्री पुमानिव ।
प्राणा इव प्रियोऽयं मे विद्या धनमिवार्जिता॥५२॥

विपर्यय । षमादृग्यामम्भवौ च दोषाः मतोपमा गता इति। हीनाधिकता च उपमानम्य उपमेयापेक्षया इति बोध्यम्। लिङ्गवचनव्यत्यासे साधर्म्यस्य उभयान्वयाभावेन साम्यम्य सम्यगप्रतीति, हीनतायाम् उपमानस्य अपकृष्टत्वाव-गाहनात् प्रस्तुतस्य उपमेयस्य अनुत्कर्ष, अधिकपदत्वे च उप-मानस्य निकृष्टत्वप्रतीतिरितदेव दोषकारण, यत्र तु एतानि कारणानि न सन्ति तत्र एतेषां न दोषावहत्वमिति भाव.। कालपुरुषविध्यादिभेदानपि उपमादोषानाह उदाहरन्ति च क्रमेण। यथा, काप्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतो शुद्धवेशयो । हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ अत्र चित्राचन्द्रमसोरभिख्याया न अतीतत्वम् अपितु सार्व-कालिकत्वम्। लतेव राजसे तन्वि । अत्र लतापक्षे राजते इति योज्यम्। चिर जीवतु ते सूनुर्मार्कण्डेयमुनिर्यथा इति। अत्र मार्कण्डेयमुनिर्यथा जीवतीति प्रयोज्यम्। एते दोषाश्च प्रायश कविभिरगणिता इति बोध्यम् ॥ ५१ ॥

लिङ्गवचनभेदस्य अदूषकत्व दर्शयति स्त्रीति। अय षण्ड. स्त्रीव गच्छति, एषा स्त्री पुमानिव वक्ति। अत्र क्रियाद्वयस्य साधारणधर्मस्य उभयत्रान्वयात् लिङ्गभेदेऽपि न दोषः। अयं जन मे प्राणा इव प्रिय', तथा विद्या धनमिव अर्जिता। इत्येतयोरुपमानयो. वचनभेदेऽपि साधारणधर्मद्वयस्य वचन-विपरिणामेन अन्वये धीमता न प्रतीतिव्याघात इति न दोषा-वसर । एवमुभयत्र अन्वययोग्यक्रियया वचनभेदेऽपि न

भवानिव महीपाल ! देवराजो विराजते।
अलमंशुमतः कक्षामारोढुं तेजसा नृपः ॥ ५३ ॥
इत्येवमादौ सौभाग्यं न जहात्येव जातुचित्।
अस्त्येव क्वचिदुद्वेगः प्रयोगे वाग्विदां यथा ॥५४॥

दोषः। यथा, तद्वेशोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः। दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव। अत्र दधते इति क्रियापदं धातोर्बहुवचनान्तं तथा दधधातोरेकवचन-निष्पन्नञ्चेति उभयथान्वये न कश्चिद् बाधः। एवमन्यान्यपि महाकविप्रयुक्तानि सन्तीति अवधेयम्।' ५२ ॥

हीनतायामधिकतायाञ्च दोषाभावं दर्शयति भवानिति। हे महीपाल! देवराज भवानिव विराजते। अत्र उपमानस्य राज्ञः मनुष्यत्वात् उपमेयदेवराजापेक्षया न्यूनत्वं स्वतः सिद्धमपि राज्ञः लोकपालांशसम्भूततया न अत्यन्तं वैरस्यम् आवहतीति न दोषः, राज्ञश्च लोकपालांशसम्भूतत्वे प्रमाणं यथा अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृप इति। इयन्तु विपर्य्यासोपमालङ्कृतिः अस्याञ्च प्रायश एव दोषः सम्भवतीति बोध्यम्। अपिच, उल्लङ्घितकुरङ्गोऽयमुच्चमश्वमध्वग। विधुर्व्याघ्र इवाभाति हन्तु विरहदुर्बलान्।' इति। अत्र श्लिष्टविशेषणेन निकृष्टस्यापि व्याघ्रस्य उपमानत्वे न दोषादिति। नृपः तेजसा अंशुमतः सूर्य्यस्य कक्षां सादृश्यमिति यावत् आरोढुम् अलं समर्थः। अत्र नृपस्य उपमानम् अंशुमान् देवत्वादधिक इति। एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम्।' ५३ ॥

इत्येवमादौ उत्कर्षे एवमादिप्रयोगे जातुचित् कदाचित् सौभाग्यम् न जहाति त्यजति एव, क्वचित् प्रयोगे तु वाग्-

हंसीव धवलश्चन्द्रः सरांसीवामलं नभः ।
भर्तृभक्तो भटः श्वेव खद्योतो भाति भानुवत् ॥ ५५ ॥
ईदृशं वर्ज्यते सद्भिः कारणं तत्र चिन्त्यताम् ।
गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनीषिभिः ॥ ५६ ॥
इववत् वा यथाशब्दाः समाननिभसन्निभाः ।
तुल्यसङ्काशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ॥ ५७ ॥
प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्विप्रत्यनीकविरोधिनः ।
सदृक्सदृशसंवादिसजातीयानुवादिनः ॥ ५८ ॥

[illegible] उद्वेग प्रतीतिव्याघात अस्ति । यथेति उदा[illegible] ॥ ५४ ॥

[illegible] हंसीवेति । चन्द्र हंसीव धवल, नभ सरां[illegible] अमल, भट सैनिक श्वा इव भर्तृभक्त, स्वाम्यनुरक्त [illegible] भानुवत् भाति । अत्र यथाक्रमम् उपमानाना [illegible] वचनभेद न्यूनत्वम् अधिकत्वञ्च सामाजिकाना [illegible] एतेषां दूषकत्व नैयायिकमिति भाव ॥५५॥

उपमन्[illegible] ईदृशमिति । सद्भि सुधीभि ईदृश काव्य [illegible] न प्रयुज्यते नाद्रियते च इति भाव । मनी[illegible] मन्ये स्वयमेव तत्र वर्जने गुणदोषविचाराय चिन्त्य[illegible]म् ॥ ५६ ॥

उपमाप्रतीतिरभिधया लक्षणया व्यञ्जनया च भवतीति [illegible] वाचकादीनि निरूपयति इवेत्यादि । इवाद्युपमान्ता [illegible] वाचका, वदिति, कल्पदेश्यदेशीया इति च तद्धित[illegible] वाचकेषु अन्तर्भवन्ति । वा इत्यस्योपलक्षणत्वात् च-

प्रतिबिम्बप्रतिच्छन्दसरूपसमसम्मिताः ।
सलक्षणसदृक्षाभसपक्षोपमितोपमाः ॥ ५९ ॥
कल्पदेशीयदेश्यादिप्रख्यप्रतिनिधी अपि ।
सवर्णतुलितौ शब्दौ ये चान्यूनार्थवादिनः ॥ ६० ॥
समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु ।
स्पर्द्धते जयति द्वेष्टि द्रुह्यति प्रतिगर्जति ॥ ६१ ॥
आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ।
विडम्बयति सन्धत्ते हसतीर्ष्यत्यसूयति ॥ ६२ ॥
तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुम्पति ।
तेन सार्द्धं विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति ॥६३॥
तत्पदव्यां पदं धत्ते तस्य कक्षां विगाहते ।
तमन्वेत्यनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति ॥ ६४ ॥
तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः ।
उपमायामिमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिसौख्यदाः ॥६५॥

इत्युपमाचक्रम् ।

शब्दोऽपि तस्यापि औपम्यवाचित्वात् । निभादयः शब्दाः समासान्तर्गता एव निर्दिश्यन्ते । अन्यूनार्थवादिनः अहीनार्थवाचकाः । समासश्च बहुव्रीहिः, कर्मधारयश्चेति वक्तव्यम्, यथा, पुरुषव्याघ्र इत्यादि । शशाङ्क इव वदनं यस्या इति बहुव्रीहौ मध्यपदलोपः । स्पर्द्धते इत्याद्यसूयतीत्यन्ताः शब्दाः लक्षकाः. तस्य मुष्णातीत्यादिनिषेधतीत्यन्ताः. व्यञ्जकाः ।

उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते ।
यथा बाहुलता पाणिपद्मं चरणपल्लवः ॥ ६६ ॥

तच्छीलमिति. तस्य शील स्वभावमित्यर्थः अनुबध्नाति अनुकरोति इत्यर्थः । तत् तच्छीलमित्यर्थः निषेधति तद्वत् आचरित वाञ्छति इत्यर्थः । इमे कवीनां बुद्धिसौख्यदा रान सौख्यविधायिन सादृश्यसूचका सादृश्यबोधका शब्दा उपमाया योगा निर्दिष्टा औपम्यद्योतनाय प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः ॥५७—६५॥

इति उक्तरूपम् उपमायाश्चक्र प्रकरणमित्यर्थः ।

सम्प्रति रूपक निरूपयति उपमेति । तिरोभूत अन्तर्भूत भेदः प्रकृताप्रकृतयो विशेषज्ञान यत तादृशी उपमा एव रूपकम् उच्यते कविभि इति शेष । तथाच उपमानोपमेययो अभेदप्रतीतिपरत्वमस्य रूपकमिति लक्षणम् उपमायान्तु अभेदप्रतीतिर्नास्तीत्यनयोर्भेद । इह तु अभेदप्रतीति साध्यरूपा, अतिशयोक्तौ च सिद्धरूपेति अनयोर्भेदश्च बोद्धव्य । यथा, बाहुलतेत्यादि बाहुरेव लता बाहुलता, पाणिरेव पद्म पाणिपद्म, चरण एव पल्लव चरणपल्लव । अत्र रूपककर्मधारय समास यथा, बाहुरेव लतेत्यादि । अत्र बाहौ लतात्वारोप बाहुर्लता इवेत्याद्युपमापेक्षया समधिक वैचित्र्यम् आवहति इति बोध्यम् । मुखचन्द्र पश्यामीत्यादौ मुख चन्द्र इव इत्युपमितसमासस्य तथा मुखमेव चन्द्र इति रूपकसमासस्यापि सम्भवात् उभयो सङ्कर इति । यत्र तु साधर्म्यं उपमेये मुख्यतया, उपमाने तु उपचरितत्वेन स्थित तत्र उपमाया प्राधान्य यत्र च उपमाने मुख्यतया, उपमेये च उपचारेण स्थित तत्र रूपकस्य प्राधान्य यथा, मुखचन्द्र चुम्बतीत्यादौ

अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् कुसुमानि नखार्चिषः ।
बाहू लते वसन्तश्रीस्त्वं नः प्रत्यक्षचारिणी ॥६७॥
इत्येतदसमस्ताख्यं समस्तं पूर्वरूपकम् ।
स्मितं मुखेन्दोर्ज्योत्स्नेति समस्तव्यस्तरूपकम् ॥६८॥
ताम्राङ्गुलिदलश्रेणि नखदीधितिकेसरम् ।

उपमा एव तथा मुखचन्द्र प्रकाशते इत्यादौ रूपकमिव न तु उभयो' सङ्कर इति बोध्यम् ॥ ६६ ॥

व्यस्तरूपकस्य उदाहरणमाह अङ्गुल्य इति। त्व न अस्माक प्रत्यक्षचारिणी परिदृश्यमाना वसन्तश्री'। तथाहि. ते अङ्गुल्य. पल्लवानि नखार्चिपः कुसुमानि, बाहू लते। अत्र लिङ्गभेदप्रदर्शनेन। रूपके लिङ्गभेदो न दोषावह इति सूच्यते। कदाचित् वचनभेदोऽपि न दोषाय। यथा. शास्त्राणि चक्षुर्नवमित्यादि। अत्र शास्त्राणि इत्यनेन सर्वशास्त्रज्ञानस्य लाभात् ज्ञानस्य च एकजातीयत्वात् बहुवचनान्तमपि एक-वचनान्तवत् भासते। अनीदृशस्थाने तु दोषाय। यथा, मुख पद्मानीत्यादि ॥ ६७ ॥

इतीति। इति पूर्वोक्तमेतत् अङ्गुल्य इत्यादि असमस्ताख्यम् असमस्तरूपकम् इत्यर्थ, तत्पूर्वरूपकन्तु बाहू लतेत्यादि समस्तरूपकम्। स्मित मृदुहास्य मुखेन्दो मुखमेव इन्दु तस्य ज्योत्स्ना इति। समस्तव्यस्तरूपकम् उभयमिश्ररूपकम् इत्यर्थः। तथाच, स्मित ज्योत्स्ना इति व्यस्त मुखेन्दोरिति समस्तम् ॥ ६८ ॥

सकलरूपक निरूपयति ताम्रेति। ताम्राङ्गुलय एव दल-श्रेण्यः यस्य, तथा नखानां दीधितय किरणा एव केसरा यस्य

ध्रियते मूर्ध्नि भूपालैर्भवच्चरणपङ्कजम् ॥ ६९ ॥
अङ्गुल्यादौ दलादित्वं पादे चारोप्य पद्मताम् ।
तद्योग्यस्थानविन्यासादेतत् सकलरूपकम् ॥७०॥
अकस्मादेव ते चण्डि ! स्फुरिताधरपल्लवम् ।
मुखं मुक्तारुचो धत्ते घर्माम्भःकणमञ्जरीः ॥ ७१ ॥

तादृशं भवच्चरण एव पङ्कजं तत् भूपालैः मूर्ध्नि ध्रियते। अत्र अङ्गुल्यादौ दलादित्वं दलश्रेणित्वं तथा पादे चरणे पद्मतां पङ्कजत्वम् आरोप्य तस्य पङ्कजस्य योग्ये स्थाने शिरसि इत्यर्थः विन्यासात् धारणात् एतत् सकलरूपकं सम्पूर्णरूपकं सर्वावयवस्य रूपणात्। अत्र मूर्ध्नि धारणरूपस्य साधारणधर्मस्य उपमाने पङ्कज एव औचित्यात् रूपकसमासः न तु उपमितसमासः उपमेयस्य चरणस्य मूर्ध्नि धारणायोग्यत्वात् इत्युक्तमेव प्राक्। दर्पणकारस्तु इदं साङ्गरूपकमाह। यथा, अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत्। यथा, रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः। अभिवृष्य मरुच्छस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे॥ इति ॥ ६९ ॥ ७० ॥

अवयवरूपकं निरूपयति अकस्मादित्यादि। हे चण्डि। अतिकोपने। चण्डस्त्वत्यन्तकोपन इत्यमरः। ते तव मुखम् अकस्मादेव स्फुरितः कम्पितः अधर एव पल्लवः यत्र तादृशं सत् मुक्तानां रुच इव रुचः कान्तयो यासां तादृशीः घर्माम्भसां कणा एव मञ्जर्यः ताः धत्ते धारयति। अत्र घर्माम्भः मञ्जरीकृत्य मञ्जरीत्वेन आरोप्य तथा अधरं पल्लवीकृत्य पल्लवत्वेन आरोप्य आस्य मुखं न अन्यथाकृतं पद्मत्वेन न आरोपितम्। अत्र अवयवमात्ररूपणात् अवयवरूपकम्। मुखे पद्मत्वारो-

मञ्जरीकृत्य घर्माम्भः पल्लवीकृत्य चाधरम् ।
नान्यथाकृतमत्रास्यमतोऽवयवरूपकम् ॥७२॥
वल्गितभ्रु गलद्घर्म जलमालोहितेक्षणम् ।
विवृणोति मदावस्थामिदं वदनपङ्कजम् ॥ ७३ ॥
अविकृत्य मुखाङ्गानि मुखमेवारविन्दताम् ।
आसीत् गमितमत्रेदमतोऽवयविरूपकम् ॥ ७४ ॥
मदपाटलगण्डेन रक्तनेत्रोत्पलेन ते ।
मुखेन मुग्धः सोऽप्येष जनो रागमयः कृतः ॥७५॥

पस्तु अर्थवशात् उन्नेय । दर्पणकारस्तु इदमेकदेशविवर्त्ति-रूपकमाह । यथा. यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्त्ति तत् इति ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

अवयविरूपकं निरूपयति वल्गितेति । वल्गिते भ्रुवौ यत्र तत् चलितभ्रूयुगलं गलन्ति घर्मजलानि यस्मात् तादृशं तथा आलोहिते आरक्ते ईक्षणे यस्य तथाभूतम् इद वदनमेव पङ्कज मदावस्थां मद्यपानजनितां दशां विवृणोति। अत्र मुखानि अविकृत्य पङ्कजाङ्गत्वेन अनारोप्य मुखमेव अरविन्दतां गमितं पङ्कजत्वेन आरोपितम्, अतः अवयविमात्रस्य रूपणात् अव-यविरूपकमिदम्। अत्र उपमा एव साधीयसी न रूपक साधारणधर्मस्य भ्रूवल्गनादिकस्य उपमेये वदने एव मुख्यतया वर्त्तनात् पङ्कजे च उपचरितत्वात् अतः वदनमम्बुजम् इति पाठ एव साधीयानिति सुधीभिः विचार्य्यम्। दर्पणकारस्तु इद निरङ्गरूपकमाह ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

अवयवरूपकस्य विशेषान् दर्शयति मदेत्यादि। स एष

एकाङ्गरूपकञ्चैतदेवं द्विप्रभृतीन्यपि ।
अङ्गानि रूपयन्त्यत्र योगायोगौ भिदाकरौ ॥७६॥
स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभृङ्गमिदं मुखम् ।
इति पुष्पद्विरेफाणां सङ्गत्या युक्तरूपकम् ॥ ७७ ॥
इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलं मुखम् ।
इति ज्योत्स्नोत्पलायोगादयुक्तं नाम रूपकम् ॥७८॥

जनोऽपि ते तव मदेन पाटलौ गण्डौ यस्य तेन तथा रक्ते नेत्रे एव उत्पले यस्य तादृशेन मुखेन मुग्ध तथा रागमयः अनुरागपूर्ण इत्यर्थ कृत इत्यन्वय । अत्र रक्तनेत्रोत्पलेनेति एकाङ्गमात्ररूपणात् एकाङ्गरूपकमिदम् । एव यत्र अङ्गद्वयेन रूपण तत्र द्व्यङ्गरूपकम । एव त्र्यङ्गरूपकादि । अत्र अवयवरूपके अङ्गानि रूपयन्ति अप्रस्तुतत्वेन आरोपयन्ति न तु अङ्गिनम् इति शेष, अत्र अङ्गस्य अङ्गयोः अङ्गाना वा योगः अयोगश्च भिदाकरौ भेदकौ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

अथ युक्तरूपक निरूपयति स्मितेति। स्मितमेव पुष्पं स्मितपुष्प तेन उज्ज्वल लोले नेत्रे एव भृङ्गौ यत्र तादृशम् इद मुखमित्यत्र पुष्पद्विरेफाणां सङ्गत्या योगेन स्मिते पुष्पस्य नेत्रे भ्रमरस्य समारोपेणेत्यर्थ. युक्तरूपकमिदम् ॥७७॥

अयुक्तरूपकमाह इदमिति। आर्द्रं स्मितमेव ज्योत्स्ना यत्र तत् तथा स्निग्धे नेत्रे एव उत्पले पद्मे यत्र तादृशं मुखम् इत्यत्र ज्योत्स्नोत्पलायोगात् ज्योत्स्नया उत्पलस्य अयोगात् भिन्नकालीनत्वादुभयोरिति भावः, अयुक्त नाम रूपकम ॥ ७८ ॥

रूपणादङ्गिनोऽङ्गानां रूपणारूपणाश्रयात्।
रूपकं विषमं नाम ललितं जायते यथा ॥७९॥
मदरक्तकपोलेन मन्मथस्त्वन्मुखेन्दुना।
नर्त्तितभ्रूलतेनालं मर्दितुं भुवनत्रयम् ॥ ८० ॥
हरिपादः शिरोलग्नजह्नुकन्याजलांशुकः।
जयत्यसुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥ ८१ ॥
विशेषणसमग्रस्य रूपं केतोर्यदीदृशम्।
पादे तदर्पणादेतत् सविशेषणरूपकम् ॥ ८२ ॥

विषमरूपकमुदाहरति रूपणादिति। अङ्गिनः रूपणात् तथा अङ्गानां तदवयवानां रूपणारूपणात् कस्यचिदङ्गस्य रूपणात् कस्यचित् वा अरूपणात् ललितं सुन्दरं वैचित्र्यजनकमित्यर्थः विषमं नाम रूपणं जायते, यथा मदेन रक्तौ कपोलौ यस्य तेन तथा नर्त्तिते भ्रुवौ एव लते यत्र तादृशेन त्वन्मुखमेव इन्दुस्तेन मन्मथः भुवनत्रयं मर्दितु जेतुम् अलं समर्थः। अङ्गिनि मुखे इन्दुत्वारोपः तथा तदङ्गीभूतयोर्भ्रुवोः लतात्वारोपः कपोलयोस्तु नारोप इति वैषम्यम् ॥ ७९ ॥ ८० ॥

सविशेषणरूपकं निर्दिशति हरीति। शिरसि अग्रभागे लग्नं जह्नुकन्याया गङ्गाया जलमेव अंशुकं श्वेतवसनाञ्चलं यस्य सः तथा असुरेभ्यः निःशङ्का ये सुराः देवाः बलिदमनात् इति भावः तेषामानन्दोत्सवस्य ध्वजः हरिपादः वामनचरणः जयति। विशेषणसमग्रस्य सविशेषणस्य केतोर्ध्वजस्य यत् ईदृशम् उक्तरूपं रूपं, पादे चरणे तस्य अर्पणात् आरोपात् सविशेषणरूपकमिदम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

न मीलयति पद्मानि न नभोऽप्यवगाहते ।
त्वन्मुखेन्दुर्ममासूनां हरणायैव कल्पते ॥८३॥
पद्मक्रिया चन्द्रकार्य्याणामन्यकार्य्यस्य च क्रिया ।
अत सन्दर्श्यते यस्माद् विरुद्धं नाम रूपकम् ॥८४॥
गाम्भीर्य्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः ।
कामदत्वाच्च लोकानामसि त्वं कल्पपादप ॥८५॥
गाम्भीर्य्यप्रमुखैरत्र हेतुभिः सागरो गिरिः
कल्पद्रुमश्च क्रियते तदिदं हेतुरूपकम् ॥ ८६॥ अनु-

विरुद्धरूपकं निरूपयति नेत्यादि। तव मुखमेव इन्दुः पद्मानि न मीलयति न सङ्कोचयति अप्रकाशादिति भावः, आकाशञ्च न अवगाहते न उत्तिष्ठति अवनतत्वात् इति भावः, मम असूनां प्राणानां हरणाय एव कल्पते इति मानिनी प्रत्युक्तिरियम्। अत्र चन्द्रस्य आरोप्यमाणस्य कार्य्यस्य पद्मनिमीलनादेरनामक्रिया अननुष्ठानं प्रत्युत अन्यस्य कार्य्यस्य प्राणहरणरूपस्य क्रिया यस्मात् सन्दर्श्यते तस्मात् विरुद्धं नाम रूपकम् उपमेयस्य मुखस्य उपमानाभिन्नतया तत्कार्य्यकारित्वस्य एवौचित्यात् तदन्यकार्य्यकरणं विरोधावभास इति बोध्यम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

हेतुरूपकं निरूपयति गाम्भीर्य्येणेत्यादि। गाम्भीर्य्येण दुरवगाहाशयत्वेन समुद्रः असि, गौरवेण सारवत्तया पर्वतः असि, तथा लोकानां कामदत्वात् कल्पपादपः असि, सर्वत्र हेतौ तृतीया। अत्र गाम्भीर्य्यप्रमुखैः हेतुभिः उपमेये सागर

राजहंसोपभोगार्हं भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम् ।
सखि ! वक्त्राम्बुजमिदं तवेति श्लिष्टरूपकम् ॥८७॥
इष्टं साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनाद् गौणमुख्ययोः ।
नो साव्यतिरेकाख्यं रूपकद्वितयं यथा ॥ ८८ ॥
हरि लोहितच्छायो मदेन मुखचन्द्रमाः ।
जयत्य स्यरागस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्जति ॥ ८९ ॥

विशेषण
पादे त । कल्पद्रुम क्रियते आरोप्यते तत् तस्मात् हेतु-
रोपणात् हेतुरूपकमिदम् ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

विरूपक निरूपयति राजेति। हे सखि! तव इद
स्यात् त्वम्बुज राजहंस राजश्रेष्ठः हंसविशेषश्च तस्य उप-
दङ्गस्य सम्भोगयोग्य भ्रमर कामुक षट्पदश्च तस्य प्रार्थ्य
चित्रर्थं सौरभ यस्य तादृशं, राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे
रक्तौ त। भ्रमर कामुके भृङ्गे इति च मेदिनी। इत्यत्र श्लिष्ट-
शेन साधारणधर्मस्य राजहंसोपभोगार्हत्वादिरूपस्य श्लेष-
समर्पितत्वात् इति । ८७ ॥

लतापमारूपक व्यतिरेकरूपकञ्च निरूपयति इष्टमिति।
योगात् आरोप्यमाण चन्द्रादिर्गौण आरोपविषय, मुखा-
न्वः मुख्य तयो साधर्म्यदर्शनात् साधारणधर्मयोगात् उपमा-
रूपक वैधर्म्ययोगात् व्यतिरेकरूपकम् इष्टं कविभिः इति
शेषः। यथेति उदाहरणार्थम् ॥ ८८ ॥

उपमारूपकमुदाहरति अयमिति। मदेन मद्यपानेन
आलोहिता आरक्ता छाया यस्य तादृशः अयं मुखमेव चन्द्रमाः
सन्नद्धः समुज्ज्वलः उदयरागः उदयकालीनलौहित्यं यस्य तथा-

चन्द्रमाः पीयते देवैर्मया त्वन्मुखचन्द्रमाः ।
असमग्रोऽप्यसौ शश्वदयमापूर्णमण्डलः ॥ ९० ॥
मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्वमित्थमन्योपतापिनः ।
न ते सुन्दरि ! संवादीत्येतदाक्षेपरूपकम् ॥९१॥
मुखेन्दुरपि ते चण्डि ! मां निर्दहति निर्दयम् ।

भूतस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्जति, चन्द्रस्येति कर्मणि षष्ठी। तथा-भूतं चन्द्रं स्पर्द्धते न तु अनुकरोतीत्यर्थः। अत्र चन्द्राभिन्नतया आरोपविषयस्य मुखस्य औपम्यसूचकप्रतिगर्जनरूपसाधर्म्य-सम्भवात् उपमारूपकमिदम् ॥ ८९ ॥

व्यतिरेकरूपकमुदाहरति चन्द्रमा इति। देवैः असमग्रो-ऽपि असौ चन्द्रमा शश्वत् पीयते, मया तु आपूर्णमण्डलः सम्पूर्णप्रकाशः अयं तव मुखमेव चन्द्रमाः पीयते। अत्र मुख्य-गौणयोर्मुखचन्द्रयोः सम्पूर्णत्वासम्पूर्णत्वरूपवैधर्म्ययोगात् व्यति-रेकरूपकमिदम्। अयञ्च व्यतिरेकः उपमेयस्य उपमानात् समधिकमुत्कर्षं व्यञ्जयति ॥ ९० ॥

आक्षेपरूपकं निरूपयति मुखेति। हे सुन्दरि ! अन्योप-तापिनः कामनसन्तापकस्य अथवा विरहिजनपीडकस्य चन्द्रस्य इति शेषः, चन्द्रत्वं, ते तव मुखमेव चन्द्रः तस्य न संवादि नानु-कारकं न सदृशमित्यर्थः। चन्द्रः परोपतापकरः त्वन्मुखन्तु सर्वाह्लादकमिति भावः। एतत् आक्षेपो निन्दा, चन्द्रस्य उपमानभूतस्य परपीडकत्वेन निन्दाप्रकटनात् आक्षेपाख्यं रूपकम् ॥ ९१ ॥

समाधानरूपकं निर्दिशति मुखेन्दुरिति। हे चण्डि !

भाग्यदोषात् ममैवेति तत्समाधानरूपकम् ॥८२॥
सुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन् भ्रूलतानर्त्तकी तव ।
लीलानृत्यं करोतीति रम्यं रूपकरूपकम् ॥८३॥
नैतन्मुखमिदं पद्मं न नेत्रे भ्रमराविमौ ।
एतानि केसराण्येव नैता दन्तार्चिषस्तव ॥८४॥
मुखादित्वं निवर्त्त्यैव पद्मादित्वेन रूपणात् ।
उद्भावितगुणोत्कर्षं तत्त्वापह्नवरूपकम् ॥ ८५ ॥

कोपने ! ममैव भाग्यदोषात् ते मुखमेव इन्दुरपि मा निर्दय निर्दहति तापयति । इति अत्र समाधानात् भाग्यदोषान्ममेति स्वयं हेतुवादप्रदर्शनात् एतत् समाधानरूपकम् ॥ ८२ ॥

रूपकरूपक लक्षयति मुखेति । अस्मिन् तव मुखमेव पङ्कज तदेव रङ्ग नृत्यशाला तस्मिन् भ्रूरेव लता सा एव नर्त्तकी लीलानृत्य करोति एतत् रम्यम् अतिमनोहर रूपकरूपन रूपितस्यापि रूपणात्. तथाच प्रथम मुखे पङ्कजत्वारोप तदनन्तरञ्च मुखपङ्कजे रङ्गत्वारोप एव भ्रुवि लतात्वारोप तदनन्तर लताया नर्त्तकीत्वारोप इति । इदञ्च समासे एव बोध्यम्, असमासे तु एकस्मिन् बहूनामारोपे हेतुमति हेतुरूपकम् अहेतुके मालावयविरूपकमिति ॥ ८३ ॥

तत्त्वापह्नवरूपक निरूपयति नैत्यादि । एतत् तव मुख न पद्मं, न नेत्रे इमौ भ्रमरौ, एतानि केसराणि किञ्जल्का, एता दन्तार्चिष. न । अत्र मुखादित्व मुखत्वादिक निवर्त्त्य प्रतिषिध्य एव पद्मादित्वेन पद्मत्वादित्वेन रूपणात् मुखादिषु पद्मत्वादिभिरध्यासात् एतत् उद्भावित. व्यञ्जित. गुणस्य उप-

न पर्य्यन्तो विकल्पानां रूपकोपमयोरतः ।
दिङ्मात्रं दर्शितं धीरैरनुक्तमनुमीयताम् ॥ ९६ ॥

रूपकचक्रम् ।

जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकत्र वर्त्तिना ।
सर्व्ववाक्योपकारश्चेत् तमाहुर्दीपकं यथा ॥ ९७ ॥

मेयगतस्य उत्कर्षं वैचित्र्यातिशयः यत्र तत् तत्त्वापह्नवरूपक तत्त्वस्य याथार्थ्यस्य मुखत्वादिकस्य अपह्नवमूलकत्वादित्यर्थः। दर्पणकारस्तु इदमपह्नुतिमेवाह। यथा प्रकृत प्रतिषिध्यान्यस्थापनं स्यादपह्नुतिरिति। रूपकलक्षणञ्च निरपह्नुतिरेवाह। यथा, रूपक रूपितारोपो विषये निरपह्नवे इति ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

रूपक मह्रति नेति। रूपकस्य उपमायाश्च विकल्पाना विशेषाणा पर्य्यन्त शेष न अस्तीति शेष, अतः दिङ्मात्रं प्रदर्शनमात्र दर्शित मया इति शेष, अनुक्तम् अकथित धीरै. धीमद्भि अनुमीयताम् अनुमानेन ज्ञायताम् ॥ ९६ ॥

रूपकाणा चक्र मह्रति. इदमिति शेष ।

अथ दीपकमाह जातीति। एकत्र प्रबन्धस्य यस्मिन् कस्मिंश्चित् अंशे आदावन्ते मध्ये वा इत्यर्थः। वर्त्तिना स्थितेन जातिवाचकेन क्रियावाचकेन गुणवाचकेन वा द्रव्यवाचकेन एकेन पदेन यदि सर्व्वस्य वाक्यस्य प्रबन्धघटकस्य उपचार उपकार अन्वयोपपत्तिरित्यर्थः। यदि भवति तं दीपकम् आहु दीपस्य एकदेशस्थितस्य अपि देशान्तरीयपदार्थप्रकाशनवत् अस्य सर्व्वोपकारकपदमूलकत्वात् इति भावः। दर्पणकारस्तु अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते। अथ कारकमेकस्यादनेकासु क्रियासु चेति लक्षणमाह ॥ ९७ ॥

पवनो दक्षिणः पर्णं जीर्णं हरति वीरुधाम्।
स एवावनताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते ॥९८॥
चरन्ति चतुरम्भोधिवेलोद्यानेषु दन्तिनः।
चक्रवाकाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासो गुणाश्च ते ॥९९॥
श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशो जीमूतपङ्क्तिभिः।
भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलराजिभिः ॥१००॥

तत्र जातिगतदीपकमुदाहरति पवन इति। दक्षिणः पवनः वीरुधां लतानां जीर्णं पर्णं पत्रं हरति। स एव पवनः अवनताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते प्रभवति तस्य अतीवोद्दीपकत्वात् इति भावः। अत्र पूर्वार्द्धवाक्ये पवन इति जातिवाचकपदम् उत्तरार्द्धवाक्ये च स एवेति तच्छब्दपरामर्शात् पवन एव अवगम्यते अतः एकेन पवनेन पदाद्यसर्वपादैरेव समन्वयात् जातिगतं दीपकमिदम्। ९८॥

क्रियादीपकमाह चरन्तीति। दन्तिनः दिग्गजाः, ते तव कुन्दभासः शुभ्राः गुणाश्च चतुरम्भोधिवेलोद्यानेषु तथा चक्रवाकाद्रिकुञ्जेषु चरन्ति, तव यशांसि विश्वव्यापकानीति भावः। अत्र एकेन चरन्तीति क्रियापदेन चकारबलयोगात् उभयार्द्धयोः वाक्यान्वयोपपत्तेः क्रियादीपकमिदम्। ९९।

गुणदीपकमाह श्यामला इति। दिशः प्रावृषेण्याभिः वार्षिकीभिः जीमूतपङ्क्तिभिः मेघराजिभिः भुवश्च सुकुमाराभिः कोमलाभिः नवशाद्वलराजिभिः श्यामलाः। अत्र श्यामला इति गुणवाचकेन दिश इति पदस्य तथा चकारबलयोगात् भुव इति पदस्य समन्वयात् गुणदीपकमिदम्। १००

विष्णुना विक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः।
क्वापि नीताः कुतोऽप्यामन्नानीता दैवतर्द्धयः १०१

इत्यादिदीपकान्युक्तान्येवं मध्यान्तयोरपि।
वाक्ययोर्दर्शयिष्यामः कानिचित्तानि तद्यथा॥१०२॥

नृत्यन्ति निचुलोत्सङ्गे गायन्ति च कलापिनः।
बध्नन्ति च पयोदेषु दृशो हर्षाश्रुगर्भिणीः॥१०३॥

द्रव्यगतादिदीपकमाह विष्णुनेति। विक्रमस्थेन विविक्रमेण विष्णुना दानवानां बलिप्रभृतीनां विभूतयः क्वापि नीताः, तथा देवतानाम् इन्द्रादीनाम् ऋद्धयः कुतोऽपि आनीताः आगमिताः। अत्र विष्णुनेति एकव्यक्तिवाचितया द्रव्येण पूर्वार्द्धे आनीता इत्यपि पुनरुक्तवाक्येन अन्वयात् द्रव्यरूपकमिदम् ॥ १०१ ॥

इत्यादिदीपकान्युक्त्वा मध्यान्तयोरपि दीपकानि वक्तुं प्रतिजानीते इतीति। इति उक्तप्रकारेण आदिदीपकानि आदिवाक्यगतानि जात्यादिदीपकानि उक्तानि, एवं आदिदीपकवत् मध्यान्तयोरपि वाक्ययोः कानिचित् तानि दीपकानि दर्शयिष्यामः यथेति वक्ष्यमाणोदाहरणार्थम् ॥ १०२ ॥

जातिगतमध्यदीपकमाह नृत्यन्तीति। कलापिनः मयूराः निचुलस्य स्थलवेतसस्य उत्सङ्गे अधोभागे नृत्यन्ति, गायन्ति केकारवान् कुर्वन्ति तथा पयोदेषु मेघेषु हर्षाश्रुगर्भिणीः आनन्दबाष्पवाहिनीः दृशः चक्षूंषि बध्नन्ति। अत्र मध्यवाक्यगतेन कलापिन इति पदेन चकारबलात् वाक्यान्तरान्वयात् कलापिन इत्यस्य जातिवाचकत्वाच्च जातिगतमध्यदीपकमिदम् ॥ १०३ ॥

मन्दो गन्धवहः क्षारो वह्निरिन्दुश्च जायते।
चर्चाचन्दनपातश्च शस्त्रपातः प्रवासिनाम् ॥१०४॥
जलं जलधरोद्गीर्णं कुलं गृहशिखण्डिनाम्।
चलञ्च तड़ितां दाम वलं कुसुमधन्वनः ॥१०५॥
त्वया नीलोत्पलं कर्णे स्मरेणास्त्रं शरासने।
मयापि मरणे चेतस्त्रयमेतत् समं कृतम् ॥ १०६ ॥

क्रियागतमध्यदीपकमाह मन्द इति। मन्दः मृदु गन्धवहः वायुः क्षारः तीक्ष्णः असह्य इत्यर्थः, इन्दुश्च वह्निः अग्निः चर्चा शैत्यक्रिया, तद्रूप, चन्दनपात चन्दनानुलेपनञ्च शस्त्रपातः जायते, प्रवासिनां विरहिणामिति सर्वत्र योज्यम्। अत्र मध्यवाक्यगतेन जायते इति क्रियापदेन सर्ववाक्यान्वयात् क्रियागतमध्यदीपकमिदम्। गुणद्रव्यगते मध्यदीपके यथायथमूहनीये इति ॥ १०४ ॥

जातिगतमन्तदीपकमाह जलमिति। जलधरोद्गीर्णं जल वृष्टिरित्यर्थ, गृहशिखण्डिनां गृहमयूराणां कुल तथा चलं चञ्चलं तड़िता दाम एतत् त्रय कुसुमधन्वनः कामस्य वल सैन्यम् उद्दीपकत्वात् एतेषाम् इति भाव। अत्र वलमिति जातिवाचकेन अन्तवाक्यस्थेन पदेन सर्ववाक्यसमन्वयात् जातिगतान्तदीपकमिदम् ॥ १०५ ॥

क्रियागतान्तदीपकमाह त्वयेति। त्वया कर्णे नीलोत्पल स्मरेण कामेन शरासने अस्त्रं, मयापि मरणे चेत, चित्तम् एतत् त्रय समं युगपत् कृतम्। मानिनीं प्रति नायकस्य उक्तिरियम्। अन्तवाक्यस्थेन कृतमिति क्रियापदेन सर्ववाक्यसम-

शुक्लः श्वेतार्चिषो वृद्ध्यै पक्षः पञ्चशरस्य सः ।
स च रागस्य रागोऽपि यूनां रत्युत्सवश्रियः ॥१०७॥
इत्यादिदीपकत्वेऽपि पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणी ।
वाक्यमाला प्रयुक्तेति तन्मालादीपकं मतम् ॥१०८॥
अवलेपमनङ्गस्य वर्द्धयन्ति बलाहकाः ।
कर्शयन्ति तु घर्मस्य मारुतोद्धूतशीकराः ॥१०९॥

रागात् क्रियागतान्तादीपकमिदम्। गुणद्रव्यगते अन्तदीपके तु स्वयमूहनीये ॥ १०६ ॥

अथ मालादीपकमाह शुक्ल इत्यादि। शुक्लः पक्षः श्वेतार्चिषः शीतकिरणस्य चन्द्रस्य वृद्ध्यै भवति, सः पक्षः पञ्चशरस्य कामस्य वृद्ध्यै, स च कामः रागस्य अनुरागस्य वृद्ध्यै रागोऽपि यूनां तरुणानां रत्युत्सवे श्रियः वृद्ध्यै। इति अत्र आदिदीपकत्वेऽपि आदिवाक्यस्थेन शुक्ल पक्ष इति जातिगुणवाचकेन सर्ववाक्यान्वयेऽपीत्यर्थः पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणी पूर्वपूर्ववाक्यमपेक्षमाणा वाक्यमाला वाक्यसमूहः प्रयुक्ता इति वैचित्र्यातिशयात् इति भावः मालादीपकं मतम्। तथाच उक्तदीपकस्य पूर्वपूर्वमपेक्ष्योत्तरोत्तरवाक्यगतत्वं मालादीपकमिति तात्पर्य्यम् ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

विरुद्धार्थदीपकं निरूपयति अवलेपमिति। बलाहका मेघाः अनङ्गस्य कामस्य अवलेपं वर्द्धयन्ति, घर्मस्य ग्रीष्मस्य तु अवलेपं कर्शयन्ति ग्रीष्मं कृशीकुर्वन्तीत्यर्थः। मारुतोद्धूतशीकरा इति बलाहका इति पदस्य विशेषणम्। अत्र अवलेपपदेन बलाहकपदेन च वर्द्धनकर्शनरूपक्रिययोः कर्मभूतेन कर्त्तृभूतेन

अवलेपपदेनात्र बलाहकपदेन च ।
क्रिये विरुद्धे संयुक्ते तद्विरुद्धार्थदीपकम् ॥११०॥
हरत्याभोगमाशानां गृह्णाति ज्योतिषां गणम् ।
आदत्ते चाद्य मे प्राणानसौ जलधरावली ॥१११॥
अनेकशब्दोपादानात् क्रियैकैवात्र दीप्यते ।
यतो जलधरावल्या तस्मादेकार्थदीपकम् ॥११२॥
हृद्यगन्धवहा स्तुङ्गा स्तमालश्यामलत्विषः ।
दिवि भ्रमन्ति जीमूता भुवि चैते मतङ्गजाः ११३

च विरुद्धे वर्द्धनकर्षणरूपे क्रिये संयुक्ते अन्विते, तत् तस्मात् विरुद्धार्थदीपकमिदम्। एतच्च आदिवाक्येन अवलेपमिति पदेन बलाहका इति पदेन च सर्ववाक्यान्वयात् बलाहकस्य जातिवाचकत्वात् अवलेपस्य च गुणवाचित्वात् आदिगत-जातिदीपकगुणदीपकयो सङ्कर इति ध्येयम् ॥ १०८ ॥ ११० ॥

एकार्थदीपकमुदाहरति हरतीत्यादि। असौ जलधरावली आशानां दिशाम् आभोग विस्तार हरति, ज्योतिषां गणं गृह्णाति. अद्य मे मम प्राणांश्च आदत्ते। अत्र अनकेषा शब्दानां हरति गृह्णाति आदत्ते इति क्रियावाचकानाम् उपादानात् ग्रहणात् अपिरत्र ऊहनीय'। यत' जलधरावल्या एका एव क्रिया एकार्थकत्वात् त्रयाणामेव क्रियावाचकपदाना-मिति भाव. दीप्यते, तस्मात् एकार्थदीपकमिदम् ॥१११॥११२॥

श्लिष्टार्थदीपकमुदाहरति हृद्येति। हृद्य शीतलत्वात् मनोरमः गन्धवहो येषु ते. इति जीमूतविशेषणम्। हृद्यं गन्धं मदजनितं वहन्तीति तथोक्ता इति मतङ्गजविशेषणम्।

अत्र धर्मैरभिन्नानामभ्राणां दन्तिनां तथा ।
भ्रमणेनैव सम्बन्ध इति श्लिष्टार्थदीपकम् ॥११४॥

अनेनैव प्रकारेण शेषाणामपि दीपके ।
विकल्पानामवगतिर्विधातव्या विचक्षणैः ॥११५॥

इति दीपकचक्रम् ।

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरेव च ।
दीपकस्थान एवेष्टमलङ्कारत्रयं यथा ॥११६॥

हृद्यगन्धीति तमालवत् श्यामला त्विषः कान्तयः येषां तादृशाः जीमूताः दिवि आकाशे, एते मतङ्गजाश्च भुवि भ्रमन्ति । अत्र धर्मैः साधारणैः हृद्यगन्धवहत्वादिभिः अभिन्नानाम् अभ्राणां तथा दन्तिनाम् एकया भ्रमणक्रियया एव वाक्यद्वये सम्बन्ध इति श्लिष्टार्थदीपकं हृद्यगन्धवहत्वरूपश्लिष्टार्थस्य प्रकटनात् इति भावः ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

दीपकमुपसंहरति अनेनेति । अनेन एव प्रकारेण वैचित्र्यविशेषवशेन दीपके शेषाणाम् उक्तावशिष्टानां विकल्पानां भेदानाम् अवगतिः ज्ञानं विचक्षणैः सुधीरैः विधातव्या ॥११५॥

इति उक्तविधं दीपकानां चक्रं समूहः ।

अथ आवृत्तिं निरूपयति अर्थावृत्तिरिति । दीपकस्थाने दीपकस्य सम्भवे अर्थावृत्तिः पदावृत्तिः उभयावृत्तिश्च इदम् अलङ्कारत्रयम् इष्टं कविभिरिति शेषः । अर्थस्य एकस्य वाक्यार्थस्य आवृत्तिः वाक्यान्तरे पुनरुपस्थितिः, पदावृत्तिः वाक्यान्तरीयपदस्य वाक्यान्तरे पुनरुपस्थितिः, उभयावृत्तिः वाक्यार्थस्य पदस्य च वाक्यान्तरे पुनरुपस्थितिः । दीपके तु वाक्या-

विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजद्रुमाः ।
उन्मीलन्ति च कान्दल्यो दलन्ति ककुभानि च ११७

उत्कण्ठयति मेघानां माला वृन्दं कलापिनाम् ।
यूनाञ्चोत्कण्ठयत्येष मानसं मकरध्वजः ॥११८॥

जित्वा विश्वं भवानत्र विहरत्यवरोधनैः ।

त्तरे तत्पदस्यानुपादानेऽपि वाक्यान्तरीयपदस्य अनुषङ्गादिना अन्वयनिर्वाह इह तु तदर्थकपदान्तरस्य तत्पदस्यैव वा पुनरुपादानमित्यनयोर्भेद । भोजराजेन तु आवृत्तित्रयं दीपकस्यैव भेद इत्युक्तम् । यथा दीपकनिरूपणे. अर्थावृत्ति पदावृत्तिरुभयावृत्तिरावली । सम्पुट रसना माला चक्रवालञ्च तद्भिदा ॥ इति ॥ ११६ ॥

अर्थावृत्तिमुदाहरति विकसन्तीति । कदम्बानि विकसन्ति कुटजद्रुमा. स्फुटन्ति कान्दल्य उन्मीलन्ति ककुभानि दलन्ति । वर्षावर्णनमिदम् । अत्र विकसन्तीत्यादिपदं भिन्नप्रकृतिकमपि एकार्थत्वेनेति अर्थस्य पुनरावर्त्तनात् अर्थावृत्तिरियम् ॥ ११७ ॥

पदावृत्तिमाह उत्कण्ठयतीति । मेघाना माला कलापिना वृन्दम् उत्कण्ठयति, एष मकरध्वजः यूना मानसम् उत्कण्ठयति च मेघानाम् उद्दीपकत्वात् इति भाव. । अत्र प्रथमम् उत्कण्ठयति इति पदस्य आनन्दोदयात् दिदृक्षया उद्ग्रीवकरणरूपोऽर्थ. अपरम् उत्कण्ठयतीति पदस्य औत्सुक्यवशीकरणरूपोऽर्थः तस्मात् उत्कण्ठयतीति पदमात्रस्य पुनरावृत्तिः न तु अर्थस्येति पदावृत्तिः ॥ ११८ ॥

उभयावृत्तिमाह जित्वेति । अत्र भुवि भवान् विश्व जित्वा

विहरन्त्यप्सरोभिस्ते रिपुवर्गो दिवं गतः ॥ ११९

इत्याक्षेपनिरूपणः ।

प्रतिषेधोक्तिराक्षेपस्त्रैकाल्यापेक्षया त्रिधा ।
अथास्य पुनराक्षेप्यभेदानन्त्यादनन्तता ॥ १२०।

अनङ्गः पञ्चभिः पुष्पैर्विश्वं व्यजयतेषुभिः ।
इत्यसम्भाव्यमथवा विचित्रा वस्तुशक्तयः ॥१२१।

पतराजाने अल पुलिनाभिः विहरति, ते तत्र रिपुवर्गः दिवं गत गत् अप्सरोभिर्विहरति युद्धमरणे स्वर्गः भाद्रप्रप्रा ति भाव । अत्र विहरतीति पदस्य तदर्थं न त उत्तरत्र पुनरावृत्ते उभयात्रापि तदिति बोध्यम् ॥ ११९ ॥

इति उक्तप्रकारा गातुल्यनत्ताम्य गण प्रभेद इत्यर्थः ।

आक्षेप निरूपयति प्रतिषेधेति । प्रतिषेधस्य उक्ति क न नु तत्वत प्रतिषेध, तात्त्विकत्वे वैचित्र्याभावात् अलङ्का राभावप्रसङ्गात् इति भाव । आक्षेप प्रतिषेधाभास इत्यर्थः उक्तञ्च आग्नेयपुराणे, प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया तमाक्षेप ब्रुवन्तीति । स च त्रैकाल्यापेक्षया त्रैकालिकत्व गतन्त्रेन त्रिधा वर्त्तमानाक्षेप अतीताक्षेप भविष्यदाक्षेप इ अस्य च त्रिविधस्यापि आक्षेपस्य पुन आक्षेप्यस्य आक्षेपविषय भेदात् अनन्तता अनन्तप्रभेद इत्यर्थ ॥ १२० ॥

इत्याक्षेप निर्दिशति अनङ्ग इत्यादि । अनङ्गः कामः भिर्जगभिर्त पञ्चभि पुष्पै अरविन्दादिभि. । उक्तञ्च, विन्दमशोकञ्च चूतञ्च नवमल्लिका । नीलोत्पलञ्च पञ्चैते प बाणस्य सायकाः ॥ इति । विश्व व्यजयत विजितवान् इति

सुन्दरी स॰

अर्थेनङ्गजयायोगबुद्धिर्हेतुबलादिह।

वृत्तैव यत्राक्षिप्ता वृत्ताक्षेपः स ईदृशः॥ १२२॥

कुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभाषिणि!।

किमपाङ्गमपर्य्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे? १२३

स वर्त्तमानाक्षेपोऽयं कुर्वत्येवासितोत्पलम्।

कर्णे काचित् प्रियेणैवं चाटुकारेण रुध्यते॥१२४॥

असम्भाव्यम् अविश्वास्यमित्यर्थं तथाच विजेतुस्तावदनङ्गत्व वाणानाञ्च पञ्चसंख्यता तेषाञ्च पुष्पमयत्व न तु दृढत्व जेतव्यञ्च प्रकाण्डपदार्थो विश्वमिति विजयोऽश्रद्धेय एवेति भावः। अथवा वस्तूना पदार्थानां शक्तय विचित्रा अचिन्त्यस्वरूपाः, वस्तुशक्त्या सर्वमेव सम्भाव्यते इति तत्त्वम्। इत्यत्र प्रवृत्ता जाता अनङ्गस्य विश्वजयासम्भाव्यत्वबुद्धि. हेतुबलात् वस्तुशक्ते. यत् आक्षिप्ता प्रतिषिद्धा. अत ईदृश एष इत्यर्थ स. प्रसिद्ध. वृत्ताक्षेपः वृत्तस्य अतीतस्य सञ्जातस्य इत्यर्थः असम्भवबुद्धिरूपस्य आक्षेप इति॥ १२१॥ १२२॥

वर्त्तमानाक्षेपमुदाहरति कुत इत्यादि। हे कलभाषिणि। कर्णे कुवलय नीलोत्पल करोषि धारयसि कुतः कस्मात्, अस्मिन् कर्मणि कर्णशोभाकर्मणि अपाङ्गं किम् अपर्य्याप्तम् अक्षम मन्यसे? अपाङ्गेनैव कर्णशोभासम्पादनात् कुवलयधारणं व्यर्थमिति भावः। स. अय वर्त्तमानाक्षेपः, यतः असितोत्पल नीलोत्पल कर्णे कुर्वती एव न तु कृतवती वा करिष्यन्ती काचित् नायिका चाटुकारेण प्रियेण एवं रुध्यते प्रतिषिध्यते। अतोऽत्र वर्त्तमानस्य असितोत्पलधारणस्य आक्षेपात् वर्त्तमानाक्षेप इति भावः॥ १२३॥ १२४॥

सत्यं ब्रवीमि न त्वं मां द्रष्टुं वल्लभ ! लप्स्यसे ।
अन्यचुम्बनसंक्रान्तलाक्षारक्तेन चक्षुषा ॥ १२५ ॥
सोऽयं भविष्यदाक्षेपः प्रागेवातिमनस्विनी ।
कदाचिदपराधोऽस्य भावीत्येवमरुन्ध यत् ॥१२६॥
तव तन्वङ्गि ! मिथ्यैव रूढमङ्गेषु मार्दवम् ।
यदि सत्यं मृदून्येव किमकाण्डे रुजन्ति माम्१२७
धर्माक्षेपोऽयमाक्षिप्तमङ्गनागात्रमार्दवम् ।
कामुकेन यदत्रैवं कर्मणा तद्विरोधिना ॥ १२८ ॥

भविष्यदाक्षेपमाह सत्यमित्यादि। हे वल्लभ । सत्य ब्रवीमि, त्वम् अन्यस्या नायिकाया चुम्बनेन सक्रान्तया लाक्षया रक्तेन चक्षुषा मा द्रष्टु न लप्स्यसे मद्दर्शन न प्राप्स्यसीत्यर्थः। अत्र अतिमनस्विनी अतिमानवती काचित् नायिका कदाचित् अस्य नायकस्य अपराधो भावी भविष्यतीति आशङ्क्य यत् एवं नायकम् अरुन्ध नायिकान्तरप्रसक्तौ निषिद्धवती अत अय स प्रसिद्ध भविष्यत नायिकान्तरानुरागस्य आक्षेपात् प्रतिषेधात् भविष्यदाक्षेप इति निष्कर्ष ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

आक्षेपस्य भेदानामानन्त्येऽपि कतिचित् भेदान् दर्शयिष्यन् प्रथम धर्माक्षेपमाह तवेत्यादि। हे तन्वङ्गि। तव अङ्गेषु मार्दव रूढ स्थित मिथ्यैव, यदि सत्य तव अङ्गानि मृदूनि एव, तदा अकाण्डे अकारण मा कि रुजन्ति तापयन्ति। अत्र कामुकेन एवम् उक्तिनैपुण्येन इत्यर्थः तद्विरोधिना मार्दव-विरोधिना कर्मणा तापनरूपेण अङ्गनाया गात्रस्य मार्दवम्

सुन्दरी सा न वेत्येष विवेकः केन जायते ।
प्रभामात्रं हि तरलं दृश्यते न तदाश्रयः ॥ १२९ ॥
धर्म्याक्षेपोऽयमाक्षिप्तो धर्मी धर्मं प्रभाह्वयम् ।
अनुज्ञायैव यद्रूपमत्याश्चर्य्यं विवक्षता ॥ १३० ॥
चक्षुषी तव रज्येते स्फुरत्यधरपल्लवः ।
भ्रुवौ च भुग्ने न तथाप्यदुष्टस्यास्ति मे भयम् १३१
स एष कारणाक्षेपः प्रधानं कारणं भियः ।
स्वापराधो निषिद्धोऽत्र यत् प्रियेण पटीयसा १३२

आक्षिप्य प्रतिषिद्धत्वात् अत्र धर्मस्य मार्दवरूपस्य आक्षेपात् धर्माक्षेप ॥ १२७ । १२८ ॥

धर्म्याक्षेपमुदाहरति सुन्दरीत्यादि। अत्र सा सुन्दरी नायिका वर्त्तते इति वेत्ति न वा इत्येष विवेकः निश्चयज्ञानं केन कर्त्रा जायते न केनापीत्यर्थः, हि यतः तरलं चञ्चलम् इतस्ततः विसरदित्यर्थः प्रभामात्रं दृश्यते, तस्य प्रभामात्रस्य आश्रयः आधारभूता नायिका न। अत्र अत्याश्चर्य्यं रूपं विवक्षता नायकेन प्रभाह्वयं प्रभारूपं धर्मम् अनुज्ञाय एव सत्याप्यैव धर्मी तदाश्रयभूता नायिका आक्षिप्त प्रतिषिद्ध इति अयं धर्म्याक्षेप ॥ १२९ । १३० ॥

कारणाक्षेपमुदाहरति चक्षुषी इत्यादि। तव चक्षुषी रज्येते आरक्ते भवतः, अधरः पल्लव इव स्फुरति, भ्रुवौ च भुग्नौ वक्रीकृतौ, तथापि भयकारणं नत्यपीत्यर्थः, अदुष्टस्य निरपराधस्य मे भयं नास्ति। अत्र पटीयसा सुनिपुणेन प्रियेण भियः प्रधानं कारणं स्वापराधः निजकृतदोषः यत् यस्मात्

दूरे प्रियतमः सोऽयमागतो जलदागमः ।
दृष्टाश्च फुल्ला निचुला न मृता चास्मि किं न्विदम् ॥१३३॥
कार्य्याक्षेपः स कार्य्यस्य मरणस्य निवर्त्तनात् ।
तत्कारणमुपन्यस्य दारुणं जलदागमम् ॥१३४॥
न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति ।
यदि यास्यसि यातव्यमलमाशङ्कयाऽत्र ते ॥१३५॥

निषिद्ध अत एव स प्रसिद्ध कारणाक्षेपः । अत्र न भयम् अस्तीति कथनेन भयरूपकार्य्यस्य प्रतिषेधात् अयं कार्य्याक्षेप-संगतयो सङ्करः । विभावना च स्फुटतया लक्ष्यते, विभावना विना हेतुं कार्य्योत्पत्तिर्यदुच्यते इति तल्लक्षणात् अतस्त्रयाणा-मत्र सङ्कर इति ज्ञेयम् ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

कार्य्याक्षेपं दर्शयति दूरे इत्यादि । प्रियतम दूरे तिष्ठति इति शेषः, स अयं जलदागमः वर्षासमय आगतः, यतः फुल्ला निचुलाः स्थलवेतसाः दृष्टाश्च, तथापि न मृता च अस्मि, न वितर्के, किमिदम् अत्यसम्भाव्यमिदम् इति भाव, विरहि-ण्याः उक्तिरियम् । अत्र तस्य कारणं दारुणं जलदागमम् उपन्यस्य कार्य्यस्य मरणस्य निवर्त्तनात् प्रतिषेधात् स प्रसिद्ध कार्य्या-क्षेपोऽयम् । अत्र सति कारणे फलस्य मरणस्य अभावकीर्त्तनात् विशेषोक्तिरपि । तदुक्तं दर्पणकारेण, सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा इति तदनयोः सङ्कर इति बोध्यम् ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

अनुज्ञाक्षेपमुदाहरति नेत्यादि । तव यात्रां प्रवासगमनं मम चिरं तापाय न भविष्यति, विरहेण मम झटिति प्राणा-

इत्यनुज्ञामुखेनैव कान्तस्याक्षिप्यते गतिः।
मरणं सूचयन्त्यैव सोऽनुज्ञाक्षेप उच्यते ॥१३६॥
धनञ्च बहु लभ्यं ते सुखं क्षेमञ्च वर्त्मनि।
न च मे प्राणसन्देहस्तथापि प्रिय! मास्मगाः १३७
इत्याचक्षाणया हेतून् प्रिययात्रानुबन्धिनः।
प्रभुत्वेनैव रुद्धस्तत् प्रभुत्वाक्षेप उच्यते ॥ १३८॥
जीविताशा बलवती धनाशा दुर्बला मम।
गच्छ वा तिष्ठ वा कान्त! स्वावस्था तु निवेदिता १३९

त्ययस्य अवश्यम्भावादिति भाव। यदि त्वं याम्यसि तदा यातव्य याहीत्यर्थ. ते तव अत्र सद्विषये आशङ्कया अलम्। अत्र विरहवेदनया मरणं सूचयन्त्या कयाचित् अनुज्ञामुखेन विदेशगमनानुमत्या एव कान्तस्य गति विदेशगमनम् आक्षिप्यते निषिध्यते. अतः सः अनुज्ञाक्षेप इत्युच्यते ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

प्रभुत्वाक्षेपमुदाहरति धनञ्चेत्यादि। हे प्रिय! ते विदेशगमने इति अध्याहार्य्य बहु धन सुखञ्च तथा वर्त्मनि पथि क्षेम कुशलञ्च लभ्यम्. अत्र च मे प्राणसन्देह न तव शीघ्रप्रत्यागमनस्य बहुधनलाभस्य च सम्भवादिति भाव. तथापि मा स्म गा मा गच्छ। अत्र प्रिययात्राया प्रियस्य विदेशगमनस्य अनुबन्धिन पोषकान् हेतून् आचक्षाणया कीर्त्तयन्त्या कयाचित् स्वाधीनपतिकया इति शेषः प्रभुत्वेन स्वाधीनतया एव पति रुद्ध. विदेशगमनात् निवर्त्तितः तस्मात् एष प्रभुत्वाक्षेप उच्यते ॥ १३७ ॥ १३८ ॥

अनादराक्षेपमुदाहरति जीवितेत्यादि। हे कान्त! मम

असावनादराक्षेपो यदनादरवद् वचः ।
प्रियप्रयाणं रुन्धत्या प्रयुक्तमिह रक्तया ॥ १४० ॥
गच्छ गच्छसि चेत् कान्त ! पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान् ॥ १४१ ॥
इत्याशीर्वचनाक्षेपो यदाशीर्वादवर्त्मना ।
स्वावस्थां सूचयन्त्यैव कान्तयात्रा निषिध्यते ॥ १४२ ॥

जीविताशा जीवनेच्छा बलवती दीर्घकालं जीवितुमिच्छामि इत्यर्थः धनाशा मम दुर्बला तव विदेशगमने धनलाभो भविष्यति इत्येषा आकांक्षा मम नास्तीत्यर्थः अतः गच्छ वा तिष्ठ, अस्य अवस्था अभिप्राय इत्यर्थः निवेदिता कथिता । इह रक्तया अनुरागिण्या प्रियप्रयाणं पत्युर्विदेशगमनं रुन्धत्या वारयन्त्या कयाचित् यत् यस्मात् अनादरवत् अनाग्रहाव्यञ्जकं वचः प्रयुक्तम् अतः अयं अनादराक्षेप इति ॥ १३९ ॥ १४० ॥

आशीर्वचनाक्षेपमुदाहरति गच्छेत्यादि । हे कान्त ! गच्छसि चेत् गच्छ, ते तव पन्थानः शिवाः निर्विघ्नाः सन्तु, किन्तु, यत्र भवान् गतः तत्रैव ममापि जन्म भूयात्, अयं भावः तव गमने अनन्तरमेव मम मरणं भविष्यति, मृतायाश्च अवश्यं जन्म भविता, तत् तु तव सन्निधौ भवति चेत् पुनस्त्वद्दर्शनं लप्स्ये इति । अत्र आशीर्वादवर्त्मना आशीर्वचनरीत्या स्वावस्थां सूचयन्त्या कान्तया यत् यस्मात् कान्तस्य यात्रा विदेशगमनं निषिध्यते अतः अयम् आशीर्वचनाक्षेपः ॥ १४१ ॥ १४२ ॥

्दि सत्यैव याता ते काप्यन्या मृग्यतां त्वया ।
हमद्यैव रुद्धास्मि रन्ध्रापेक्षिणा मृत्युना ॥१४३॥
त्येष परुषाक्षेपः परुषाक्षरपूर्वकम् ।
ान्तस्याक्षिप्यते यस्मात् प्रस्थानं प्रेमनिघ्नया॥१४४
ान्ता चेत् गच्छ तूर्णं ते कर्णौ यान्ति पुरा रवाः
ार्त्तबन्धुमुखोद्गीर्णाः प्रयाणपरिपन्थिनः ॥१४५॥
साचिव्याक्षेप एवैष यदत्र प्रतिषिध्यते ।
प्रियप्रयाणं साचिव्यं कुर्वत्यैवानुरक्तया ॥ १४६ ॥

परुषाक्षेपमुदाहरति यदीत्यादि। यदि ते तव यात्रा विदेशगमनं सत्यैव, तदा त्वया अन्या कापि प्रियतमा मृग्यताम् अन्विष्यताम्। अहं रन्ध्रापेक्षिणा छिद्रानुसन्धायिना मृत्युना अद्यैव न तु कालान्तरे, रुद्धा आक्रान्ता अस्मि, अद्यैव मम मृत्युर्भविष्यति इति भावः। इत्यत्र प्रेमनिघ्नया अनुरागवशवर्त्तिन्या कयाचित् परुषाक्षरपूर्वकं निष्ठुरवचनमुक्त्वा इत्यत्र यस्मात् कान्तस्य प्रस्थानं विदेशगमनम् आक्षिप्यते निषिध्यते अतः एष परुषाक्षेपः ॥ १४३ ॥ १४४ ॥

साचिव्याक्षेपमुदाहरति गन्तेत्यादि। हे कान्त! गन्ता गामी चेत् गमिष्यसि यदीत्यर्थः, भविष्यदर्थे तृन्। तूर्णं गच्छ आर्त्तानां शोकाकुलानां मन्मरणेनेति भावः, बन्धूनां मुखोद्गीर्णाः मुखोच्चरिताः प्रयाणपरिपन्थिनः विदेशयात्राप्रतिरोधिनः रवाः मन्मृत्युसूचकाः वर्णाः, ते कर्णौ पुरा यान्ति श्रवणगोचरीभविष्यन्ति इत्यर्थः। पुरायोगे भविष्यदर्थे लट्। अत्र अनुरक्तया कयाचित् साचिव्यं सहायतां तूर्णं गच्छेत्यनेनेति भावः,

गच्छेति वक्तुमिच्छामि त्वत्प्रियं मत्प्रियैषिणी ।
निर्गच्छति मुखाद्वाणी मागा इति करोमि किम् १४७

यत्नाक्षेपः स, यत्नस्य कृतस्यानिष्टवस्तुनि ।
विपरीतफलोत्पत्तेरानर्थक्योपदर्शनात् ॥१४८॥

चणं दर्शनविघ्नाय पक्ष्मस्पन्दाय कुप्यतः ।
प्रेम्णः प्रयाणं त्वं ब्रूहि मया तस्येष्टमिष्यते ॥१४९॥

सोऽयं परवशाक्षेपो यत्प्रेमपरतन्त्रया ।
तया निषिध्यते यात्रान्यार्थस्योपदर्शनात् ॥१५०॥

…ता … तस्मात प्रियप्रयाण प्रियस्य विदेशयात्रा प्रति-
षिध्यते अत … साचिव्याक्षेप ॥ १४५ ॥ १४६ ॥

यत्नाक्षेप निरूपयति गच्छेत्यादि । त्वत्प्रिय तव अनुकूलं
गच्छ इति … वक्तुम इच्छामि, किन्तु मुखात् मा गा इति
मत्प्रियैषिणो वाणी निर्गच्छति किं करोमि तव गृहे अव-
स्थानस्य … मत्प्रियत्वात् इति भाव । अत्र अनिष्टवस्तुनि
गच्छेति गमनविधाने कृतस्यापि यत्नस्य विपरीतस्य फलस्य
मा गा इति वाणीनि मरणरूपस्य उत्पत्ते जातत्वात् आनर्थ-
क्योपदर्शनात् अनर्थसम्भवद्योतनात् विदेशगमनमाक्षिप्यते
इति अय यत्नाक्षेप ॥ १४७ ॥ १४८ ॥

परवशाक्षेपमुदाहरति चणमित्यादि । हे कान्त । त्वं चणं
व्याप्य दर्शनविघ्नाय दर्शनप्रतिबन्धकाय पक्ष्मस्पन्दाय कुप्यतः
पक्ष्माणां नेत्रलोम्नां स्पन्दनमपि असहमानात् प्रेम्णः अनु-
रागापरनाम्न प्रणयात् प्रयाण यात्रानुमति ब्रूहि प्रार्थय, मया
तस्य प्रेम्ण एव इष्टम् इष्यते । प्रेमाधीनाया मम अनुज्ञया

सहिष्ये विरहं नाथ! देह्यदृश्याञ्जनं यथा।
यदक्तनेत्रां कन्दर्पः प्रहर्त्तुं मां न पश्यति ॥१५१॥
दुष्करं जीवनोपायमुपन्यस्योपरुध्यते।
पत्युः प्रस्थानमित्याहुरुपायाक्षेपमीदृशम् ॥१५२॥
प्रवर्त्तस्व प्रयासीति वाणी वल्लभ! ते मुखात्।
श्रयतापि त्वयेदानीं मन्दप्रेम्णा स्मासि किम् ॥१५३॥
रोषाक्षेपोऽयमुद्रिक्तस्नेहनिर्यन्त्रितात्मना।
संरब्धया प्रियारब्धं प्रयाणं यन्निषिध्यते ॥१५४॥

अत्र प्रेम्णः अभिमतश्चेत् तव गमनं तदा गच्छेति भावः। प्रयाणानुमतिं कामयमानं पतिं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम्। अत्र प्रेमपरतन्त्रया नायिकया अन्यार्थस्य प्रेमानुमतिग्रहणरूपस्य उपदर्शनात् उपदेशात् यात्रा कान्तस्य विदेशगमनं निषिध्यते इति अयं स प्रसिद्धः परवशाक्षेपः ॥ १४९ ॥ १५० ॥

उपायाक्षेपमाह सहिष्ये इत्यादि। हे नाथ। तव विरहं सहिष्ये, मम अदृश्याञ्जनम् अदर्शनजनकं कज्जलविशेषं देहि, किं तत इत्याह यदिति। कन्दर्पः येन कज्जलेन अक्ते लिप्ते नेत्रे यस्याः तादृशीं मां प्रहर्त्तुं न पश्यति, तव विरहे कन्दर्पो मां व्यथयिष्यति, यदि तस्याशङ्का न स्यात् तदा तव प्रयाणे न हानिरिति भावः। अत्र दुष्करं जीवनोपायं कामादर्शनजनकसिद्धाञ्जनविशेषदानरूपं जीवनोपायम् उपन्यस्य तदसम्भवात् पत्युः प्रस्थानं विदेशयात्रा उपरुध्यते प्रतिषिध्यते इति ईदृशम् उपायाक्षेपम् आहुः कवयः इति शेषः। १५१॥१५२॥

रोषाक्षेपमुदाहरति प्रवर्त्तस्वेत्यादि। हे वल्लभ! ते तव

मुग्धा कान्तस्य यात्रोक्तिश्रवणादेव मूर्च्छिता ।
बुद्ध्वा वक्ति प्रियं दृष्ट्वा किं चिरेणागतो भवान् १५५

इति तत्कालसम्भूतमूर्च्छयाक्षिप्यते गतिः ।
कान्तस्य कातराक्ष्या यन्मूर्च्छाक्षेपः स ईदृशः॥१५६

गमनात् गच्छामि गच्छामि इति वाणी प्रवृत्ता उच्चरिता एव इत्यत्र मर्मणि तव प्रयाणे दूरापास्त, तदर्थकथायां मरणमपि सम्भवामिति भाव, अत अनुरागस्तादृशोऽपि त्वया शिथिलीकृत इत्यागमेनाह्न अयतेति। इदानीं मन्दप्रेम्णः शिथिलितानुरागेण गयता गच्छतापि त्वया मम, किम् अस्ति न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थं। अयतेति इ गतादित्यस्मात् भौवादिकात् निष्पन्नम्। अत्र उद्रिक्तेन अतिरिक्तेन स्नेहेन प्रेम्णा नियन्त्रित आक्रान्त आत्मा यस्यास्तादृश्या सरव्यया कुपितया कयाचित प्रियेण आरब्धम् उद्युक्त प्रयाण प्रियकृतविदेशगमनोद्योग इत्यर्थं यत् यस्मात् निषिध्यते अतः अय रोषाक्षेप ॥ १५३ ॥ १५४ ॥

मूर्च्छाक्षेप निरूपयति मुग्धेत्यादि। काचित् मुग्धा कान्तस्य यात्राया विदेशगमनस्य उक्तिश्रवणात् एव न तु विदेशगमनात् मूर्च्छिता मोह प्राप्ता, अथ बुद्धा सञ्ज्ञा लब्ध्वा बुद्ध्वेति पाठे सञ्जातचैतन्या प्रिय दृष्ट्वा वक्ति भवान् किं कथ चिरेण आगत, एतादृश विलम्ब कृत्वा कथमागतोऽसीत्यर्थः। इत्यत्र तत्काले गमनश्रवणकाले सम्भूता मूर्च्छा यस्याः तया कातराक्ष्या मुग्धया कान्तस्य गति. यत् आक्षिप्यते निषिध्यते स ईदृश मूर्च्छाक्षेप. ॥ १५५ ॥ १५६ ॥

घ्रातं न कृतं कर्णे स्त्रीभिर्मधुनि नार्पितम् ।
त्वद्विषां दीर्घिकास्वेव विशीर्णं नीलमुत्पलम् ॥१५७॥
असावनुक्रोशाक्षेपः सानुक्रोशमिवोत्पले ।
व्यावर्त्य कर्म तद्योग्यं शोच्यावस्थोपदर्शनात् ॥१५८॥
अमृतात्मनि पद्मानां द्वेष्टरि स्निग्धतारके ।
मुखेन्दौ तव सत्यस्मिन्नपरेण किमिन्दुना ॥१५९॥
इति मुख्येन्दुराक्षिप्तो गुणान् गौणेन्दुवर्त्तिनः ।
तत्समान् दर्शयित्वेह श्लिष्टाक्षेपस्तथाविधः ॥१६०॥

अनुक्रोशाक्षेपं निरूपयति नेत्यादि । तव द्विषां शत्रूणां स्त्रीभिः नीलम् उत्पलं न आघ्रातं न कर्णे कृतं मधुनि च न अर्पितं सुतरां दीर्घिकासु एव विशीर्णं विशुष्कम् । अत्र राजविषया रतिर्ध्वन्यते, तेषां पराजयेन मरणात् पलायनाद्वेति भावः । अत्र उत्पले सानुक्रोशमिव सदयमिव तस्य उत्पलस्य योग्यं कर्म स्त्रीजनकर्तृकाघ्राणादिकं व्यावर्त्य निषिध्य शोच्याया अवस्थाया अनुपभोगेन वापीषु विशीर्णतारूपाया उपदर्शनात् प्रदर्शनात् असौ अनुक्रोशाक्षेपः । १५७ ॥ १५८ ॥

श्लिष्टाक्षेपमुदाहरति अमृतात्मनीत्यादि । अमृतस्येव आत्मा स्वभावो यस्य तादृशे परमाह्लादके इत्यर्थः, अन्यत्र अमृतं जलं तदात्मके, पद्मानां द्वेष्टरि पराजयकारिणि, अन्यत्र सङ्कोचकत्वात् शत्रौ तथा स्निग्धे तारके अक्षिकनीनिके यस्य तस्मिन् तव अस्मिन् मुखेन्दौ सति अपरेण इन्दुना किं न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । इत्यत्र तत्समान् तस्य मुख्येन्दोः सदृशान् गौणम् आरोपितं यत् इन्दुः मुखमित्यर्थः तद्वर्त्तिनः

धनं न सञ्चितं कश्चिन्न विद्या काचिदर्जिता ।
न तपः सञ्चितं किञ्चिद् गतञ्च सकलं वयः ॥१६१॥
असावनुशयाक्षेपो यस्मादनुशयोत्तरम् ।
अर्थार्जनादेर्व्यावृत्तिर्दर्शितेह गतायुषा ॥ १६२ ॥
किमयं शरदम्भोदः किंवा हंसकदम्बकम् ।
रुतं नूपुरसंवादि श्रूयते तन्न तोयदः ॥ १६३ ॥
इत्ययं संशयाक्षेपः संशयो यन्निवर्त्त्यते ।
धर्मेण हंससुलभेनास्पृष्टघनजातिना ॥ १६४ ॥

तदीयान् गुणान् दर्शयित्वा मुख्य इन्दुः आक्षिप्तः प्रतिषिद्धः. इत्थं तथाविधः तादृशः श्लिष्टाक्षेपः. अयम् अस्य श्लेषमूलकत्वात् इति भावः ॥ १५९ ॥ १६० ॥

अनुशयाक्षेपमुद्दिशति अर्थ इति। कश्चित् अर्थः धनं न सञ्चितं, काचित् विद्या च न अर्जिता, किञ्चित् तपः न सञ्चितं सकलं वयश्च गतम्। अत्र यस्मात् अनुशयोत्तरं पश्चात्तापबहुलं यथा तथा गतायुषा जनेन अर्थार्जनादेः व्यावृत्तिः अभावः दर्शिता तस्मात् अयम् अनुशयाक्षेपः ॥ १६१ ॥ १६२ ॥

संशयाक्षेपमुदाहरति किमित्यादि। अयं किं शरदम्भोदः, शरत्कालीनः जलापगमात् शुभ्रः मेघः, किंवा हंसानां कदम्बकः समूहः, किन्तु नूपुरसंवादि नूपुरध्वनिसदृशं रुतं श्रूयते, तस्मात् तोयदः मेघः न। अत्र घनस्पृष्टा घनजातिर्येन तादृशेन हंससुलभेन केवलहंससम्बन्धिना धर्मेण तादृशरुतेन यत् यस्मात् संशयः निवर्त्त्यते तस्मात् अयं संशयाक्षेपः ॥१६३॥१६४॥

चित्रमाक्रान्तविश्वोऽपि विक्रमस्ते न शाम्यति ।
कदा वा दृश्यते तृप्तिरुदीर्णस्य हविर्भुजः ॥१६५॥
अयमर्थान्तराक्षेपः प्रक्रान्तो यन्निवार्य्यते ।
विस्मयोऽर्थान्तरस्येह दर्शनात् तत्सधर्मणः ॥१६६॥
न स्तूयसे नरेन्द्र ! त्वं ददासीति कदाचन ।
स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति यतस्त्वद्धनमर्थिनः ॥१६७॥
इत्येवमादिराक्षेपः हेत्वाक्षेप इति स्मृतः ।
अनयैव दिशान्योऽपि विकल्पः शक्य ऊहितुम्१६८

इति आक्षेपचक्रम् ।

अर्थान्तराक्षेपमुद्दिशति चित्रमिति । ते तव विक्रमः आक्रान्त विश्वं येन तादृशोऽपि न शाम्यति एतत् चित्रमाश्चर्य्यम् । वा अथवा उदीर्णस्य उद्दीप्तस्य हविर्भुज अग्नेः तृप्तिः कदा दृश्यते न कदापि इत्यर्थः । इह अत्र तत्सधर्मणः तस्य विक्रमस्य सधर्मणः समानधर्मस्य अर्थान्तरस्य हविर्भुक्तृप्त्यभावरूपस्य दर्शनात् प्रदर्शनात् प्रक्रान्तः चित्रमिति पदेन प्रस्तुतः विस्मयः यत् निवार्य्यते, अयम् अर्थान्तराक्षेपः अर्थान्तरेण प्रस्तुतस्याक्षेपात् । अत्र राजविषयिणी रतिर्व्यज्यते ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

हेत्वाक्षेपमुद्दिशति नेत्यादि । हे नरेन्द्र ! त्वं ददासीति हेतोः कदाचन न स्तूयसे, यतः अर्थिनः तव धनं स्वं निजस्वत्वास्पदीभूतमेव बुद्ध्वा इति शेषः गृह्णन्ति । एतेन राज्ञोऽतीवदानशीलत्वं सूचितम् । इत्यत्र स्वमेवेति हेतुवशात् प्रस्तुतराजस्तवस्य आक्षेपात् हेत्वाक्षेपः अयम् आक्षेपस्य हेतुनाक्ष-

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।
तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः॥१६९॥

लात् । एनया एव दिशा रीत्या अन्योऽपि विकल्पः आक्षेपस्य भेदः जन्तुि निरूपयितुं शक्यः धीमद्भिरिति शेषः । कारणाक्षेपे तु कारणस्यैव आक्षेपः इह तु कारणेन आक्षेप इत्यनयोर्भेद इति बोध्यम् ॥ १७७ ॥ १६८ ॥

इति उक्तरूपम् आक्षेपालङ्काराणां चक्रं समूहः ।

अर्थान्तरन्यासमाह ज्ञेय इति । किञ्चन किमपि वस्तु प्रकृतं प्रस्तुत्य उपन्यस्य तस्य साधने प्रमाणीकरणे समर्थस्य अन्यस्य अप्रकृतस्य वस्तुनः विषयस्य कीर्त्तनं स अर्थान्तरन्यासः ज्ञेयः । अत्र प्रस्तुत्य इति क्त्वाप्रत्ययेन प्रथमं प्रकृतस्य कीर्त्तनं तत्सतत्समर्थकस्य उपन्यास इति सूचितम् । कदाचित् वैपरीत्यमपि दृश्यते । भोजराजेन स विपरीतार्थान्तरन्यासोऽभिहितः । यथा, प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता । अवलम्बनाय दिनभर्त्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपीति । अत्र पूर्वार्द्धवाक्यं परार्द्धस्य समर्थकमपि प्रागुपन्यस्तम् । वस्तुतस्तु प्रस्तुतस्य पूर्वोक्तस्य परोक्तस्य वा अप्रस्तुतेन समर्थनमर्थान्तरन्यास इति निष्कर्षः । अत्र समर्थ्यसमर्थकयो सामान्यविशेषभावः कार्य्यकारणभावश्च साधर्म्येण वैधर्म्येण वा भवतीति दर्पणकारः । यथा, सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्य्यञ्च कारणेनेदं कार्य्येण च समर्थ्यते ।

विश्वव्यापी विशेषस्थः श्लेषाविद्धो विरोधवान्।
अयुक्तकारी युक्तात्मा युक्तायुक्तो विपर्ययः॥१७०॥
इत्येवमादयो भेदाः प्रयोगेष्वस्य लक्षिताः।
उदाहरणमालैषां रूपव्यक्त्यै निदर्श्यते॥ १७१ ॥
भगवन्तौ जगन्नेत्रे सूर्याचन्द्रमसावपि।
पश्य गच्छत एवास्तं नियतिः केन लङ्घ्यते॥१७२॥

अर्थान्तरन्यासस्य भेदानाह विश्वव्यापीत्यादि। विश्वव्यापी सर्वत्र सञ्चरणशीलः विशेषस्थः असर्वगः, श्लेषाविद्धः श्लिष्टपदान्वितः, विरोधवान् प्रकृतविरोधी, अयुक्तकारी अनुचितकार्यकर्ता युक्तात्मा औचित्ययुक्तः, युक्तायुक्तः कियदंशेन युक्तः कियता वा अयुक्तः, तथा विपर्ययः वैपरीत्यगुणयुक्तः। अस्य अर्थान्तरन्यासस्य प्रयोगेषु इत्येवमादयः एवम्प्रकारा भेदाः विशेषाः लक्षिताः अनुभूताः एषाम् उक्तभेदानां तादृशानाम् अन्येषाञ्च रूपस्य स्वरूपस्य व्यक्तौ व्यक्तीकरणे वक्ष्यमाणा उदाहरणमाला निदर्श्यते॥ १७० ॥ १७१ ॥

विश्वव्यापिनमुदाहरति भगवन्ताविति। भगवन्तौ षडैश्वर्यशालिनौ जगतां नेत्रे नयनस्वरूपौ सूर्याचन्द्रमसौ अपि का कथा अन्येषामिति अपिना सूच्यते। अस्तं गच्छत एव, पश्य। इममर्थं समर्थयति नियतिरिति। केन नियतिर्भाग्यं लङ्घ्यते अतिक्रम्यते न केनापीत्यर्थः। अत्र चतुर्थपादवाक्यरूपस्य समर्थकस्य विश्वव्यापित्वं ब्रह्मादिकीटपर्यन्तानां सर्वेषामेव नियत्यधीनत्वात् इति सामान्येन पूर्वोक्तत्रिपादगतवाक्यस्य विशेषस्य समर्थनात् विश्वव्यापिनामार्थान्तरन्यासः॥१७२॥

पयोमुचः परीतापं हरन्त्येव शरीरिणाम् ।
नन्वात्मलाभो महतां परदुःखोपशान्तये ॥ १७३ ॥
उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमारुतः ।
ननु दाक्षिण्यसम्पन्नःसर्वस्य भवति प्रियः॥१७४॥
जगदानन्दयत्येष मलिनोऽपि निशाकरः ।
अनुगृह्णाति हि परान् सदोषोऽपि द्विजेश्वरः॥१७५॥

विशेषस्थमुदाहरति पयोमुच इति। पयोमुच जलदा शरीरिणां परीताप हरन्त्येव। उक्तमर्थं समर्थयति नन्विति। महताम् आत्मलाभ. जन्मग्रहण परेषां दु खस्य उपशान्तये नाशाय ननु निश्चितम्। अत्र महताम् इत्युक्तेर्न साधारण-प्राणिनामिति विशेषलाभात् उत्तरवाक्यरूपेण सामान्येन पूर्व-वाक्यस्य विशेषस्य समर्थनात् विशेषस्थनामार्थान्तरन्यास ॥ १७३ ॥

श्लेषाविद्धमुदाहरति उत्पादयतीति। मलयमारुत लोकस्य प्रीतिम् उत्पादयति। तथाहि, दाक्षिण्यसम्पन्न दाक्षिण्येन दक्षिणदिक्सम्पर्केण मलयस्य दाक्षिणात्यत्वात् इति भाव। अन्यत्र औदार्य्येण सम्पन्न युक्त लोक सर्वस्य प्रियो भवति ननु। अत्र श्लेषमूलत्वेनैव उत्तरवाक्यस्य पूर्ववाक्यसमर्थनात् श्लेषाविद्धनामार्थान्तरन्यास. ॥ १७४ ॥

विरोधवन्तमुदाहरति जगदिति। एष निशाकर मलि-नोऽपि सकलङ्कोऽपि जगत् आनन्दयति। तथाहि द्विजेश्वर' ब्राह्मणश्रेष्ठ सदोषोऽपि परान् अन्यान् अनुगृह्णाति उपदेश-दानादिना इति भाव.। अत्र निशाकरस्यापि द्विजराजत्वेन

मधुपानकलात् कण्ठान्निर्गतोऽप्यलिनां ध्वनिः।
कटुर्भवति कर्णस्य कामिनां पापमीदृशम् ॥१७६॥
अयं मम दहत्यङ्गमम्भोजदलसंस्तरः।
हुताशनप्रतिनिधिर्दाहात्मा ननु युज्यते ॥१७७॥
चिणोतु कामं शीतांशुः किं वसन्तो दुनोति माम्

द्विजेश्वरानुग्रहरूपेण सामान्येन विशेषस्य समर्थनं तच्च सदोषत्वानुग्राहकरूपयोर्विरुद्धधर्मयो सामानाधिकरण्यात् विरोधयुक्तमिति विरोधवदर्थान्तरन्यासः ॥ १७५ ॥

अयुक्तकारिणमुदाहरति मध्विति। मधुपानेन कलात् मधुरात् अलिनां भ्रमराणां कण्ठात् निर्गतोऽपि ध्वनिः कामिनां कर्णस्य कटुर्भवति। तथाहि, पापम् ईदृशं दुःखदमित्यर्थः। एतेन कामित्वस्य पापत्वमुक्तम्। अत्र पापस्य दुःखकररूपसामान्येनार्थेन मधुरस्यापि भ्रमरध्वनिरूपविशेषस्य समर्थनात् तस्य मयुक्तत्वात् अयुक्तकारिनामार्थान्तरन्यास ॥ १७६ ॥

युक्तात्मानमुदाहरति अयमिति। अयं हुताशनप्रतिनिधि अग्निसदृशः अम्भोजानां पद्मानां दलैः संस्तरः शय्या मम अङ्गं दहति। तथाहि, दाहः दाहकता आत्मा स्वभावः दाहकत्वरूपा प्रकृतिरित्यर्थः अग्नेरिति शेषः युज्यते, अत्र पद्मदलरूपशय्यायाः हुताशनप्रतिनिधित्वेन अङ्गदाहकत्व युक्तम् इति सामान्येन विशेषस्य समर्थनात्। युक्तात्मनामार्थान्तरन्यासः ॥ १७७ ॥

युक्तायुक्तमुदाहरति चिणोत्वित्यादि। शीतांशुः कामं

मलिनाचरितं कर्म सुरभेर्नन्वसाम्प्रतम् ॥ १७८ ॥
कुमुदान्यपि दाहाय किमयं कमलाकरः ।
न हीन्दुगृह्येषूग्रेषु सूर्यगृह्यो मृदुर्भवेत् ॥ १७९ ॥
इत्यर्थान्तरन्यासचक्रम् ।

…पोडनम्, तस्य …पोडनं युक्तमिति भावः, … कि … मा दुनोति तापयति । तथाहि, सुरभेः … वसन्तस्य, मधो कामदुघायाश्च … सुरभिरसौ …कोप । मलिनेन पापिना आचरितं … अयुक्तं ननु, अत्र उत्कृष्टस्य … अपकृष्टस्य अपकर्मकारणेन युक्तत्वम् … । सुरभेरित्यस्य श्लिष्टत्वेन च …पोऽनयो सङ्कर ॥ १७८ ॥

…उदाहरति कुमुदानीति । कुमुदान्यपि अति…नान्यपीत्यर्थः, दाहाय, दाहकानीत्यर्थः, अयं कमला…नामाकरः पद्मानीत्यर्थः किं का कथा पद्मेषु सूर्यगृह्यत्वात् … इत्यर्थः, इन्दुगृह्येषु चन्द्रपक्षेषु उग्रेषु दाहकेषु … सूर्यगृह्यः सूर्यपक्षः न हि मृदु भवेत् यस्य इन्दुपक्षोऽपि क्लेशावहः तस्य सूर्यपक्षस्य क्लेशावहत्वे किमु …मिति भावः । अत्र अयुक्तस्य कुमुदस्यापि अयुक्तकरणात् …नामायमर्थान्तरन्यासः । स च इन्दुगृह्यसूर्यगृह्यपद…त्वसमासेन पूर्वार्द्धवाक्यरूपविशेषः, समर्थितः … ॥ १७९ ॥

इति उक्तरूपम् अर्थान्तरन्यासस्य चक्रं समूहः ।

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः ।
तत्र यद् भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥ १८० ॥
धैर्य्यलावण्यगाम्भीर्य्यप्रमुखैस्त्वमुदन्वतः ।
गुणैस्तुल्योऽसि भेदस्तु वपुषैवेदृशेन ते ॥ १८१ ॥
इत्येकव्यतिरेकोऽयं धर्म्मेणैकत्र वर्त्तिना ।
प्रतीतिविषयप्राप्तिर्भेदस्योभयवर्त्तिनः ॥ १८२ ॥

व्यतिरेकमाह शब्दोपात्ते इति। द्वयोर्वस्तुनोः उपमानोपमेययोः सादृश्ये शब्दोपात्ते साधारणधर्मप्रतिपादकशब्दप्रयोगेण बोधिते वा प्रतीते साधारणधर्मवाचकशब्दानुपादानात् व्यञ्जनया सूचिते सति तत्र तयोरित्यर्थः, षष्ठ्यर्थे सप्तमी। यत् भेदकथनं विशेषप्रतिपादनं स व्यतिरेकः कथ्यते। तथाच, उपमानोपमेययोः उत्कर्षापकर्षद्योतकवैशिष्ट्यकथनं व्यतिरेक इत्युक्तम्। अत एवोक्तं विश्वनाथेन यथा, आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्न्यूनतायवा। व्यतिरेक इति। तत्र उत्कर्षोदाहरणानि वक्ष्यमाणानि, अपकर्षोदाहरणं दर्पणकारेणोक्तम्। यथा, क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम्। विरम प्रसीद सुन्दरि। यौवनमनिवर्त्ति यातन्तु।' अत्र उपमेयस्य यौवनस्य उपमानात् चन्द्रादचिरस्थायित्वेनापकर्षः। १८० ॥

तत्रैकव्यतिरेकमाह धैर्य्येत्यादि। धैर्य्यम् अनौद्धत्यम् अनतिक्रान्तवेलत्वञ्च, लावण्यं सौन्दर्य्यं लवणमयत्वञ्च, गाम्भीर्य्यं दुरवगाहस्वभावत्वम् अगाधत्वञ्च इत्यादिभिर्गुणैः त्वम् उदन्वतः समुद्रस्य तुल्योऽसि केवलम् ईदृशेन अतिमनोहरेण इत्यर्थः वपुषा शरीरेण ते तव भेदः उदन्वत इति शेषः। अत एक-

अभिन्नवेलौ गम्भीरावम्बुराशिर्भवानपि ।
असावञ्जनसङ्काशस्त्वन्तु चामीकरद्युतिः ॥१८३॥
उभयव्यतिरेकोऽयमुभयोर्भेदकौ गुणौ ।
काष्र्ण्यं पिशङ्गता चोभौ यत् पृथग्दर्शिताविह ॥१८४॥
त्वं समुद्रश्च दुर्वारौ महासत्त्वौ सतेजसौ ।
अयन्तु युवयोर्भेदः स जडात्मा पटुर्भवान् ॥१८५॥

एकमात्रगतेना स्थितेन धर्मेण अतिमनोहरवपुष्त्वरूपेण ... उपमेयोपमानस्थितस्य भेदस्य उपमेयोत्कर्षस्य ... प्रतीतिविषयप्राप्ते प्रतीतत्वात् ... अयम् एकव्यतिरेकः, एकमात्रगतधर्मस्य एव उभयो- भेदकत्वात् इति भावः ॥ १८१ ॥ १८२ ॥

उभयव्यतिरेकमुदाहरति अभिन्नेत्यादि । अम्बुराशिः भ- वान् अपि उभौ अभिन्नवेलौ अनतिक्रान्तमर्य्यादौ तथा गम्भीरौ ... अगाधश्च इत्यर्थः । किन्तु असौ अम्बुराशिः अञ्जनसङ्काशः सामुद्रिकजलस्य कृष्णत्वादिति भावः, त्वन्तु चामीकरद्युतिः काञ्चनवर्णः अतिसुन्दरः इत्यर्थः । इह उभयोः उपमानोपमेययोः काष्र्ण्यं पिशङ्गता च इमौ उभौ भेदकौ भेदसाधनौ गुणौ यत् पृथक् दर्शितौ, अतः अयम् उभयव्यति- रेकः उभयनिष्ठत्वादनयोर्भेदकयोरिति भावः ॥ १८३ ॥ १८४ ॥

सदृशव्यतिरेकमुदाहरति त्वमित्यादि । त्वं समुद्रश्च दुर्वारौ दुर्वारौ अवार्य्यवेगश्च, महासत्त्वौ सत्त्वगुणाधिकः प्रबलजल- जन्तुः, सतेजसौ महाप्रतापः सवाडवानलश्च इत्यर्थः, अयन्तु युवयोः भेदः स समुद्रः जडात्मा जलमयस्वरूपः अन्यत्र शीतल-

स एष श्लेषरूपत्वात् सश्लेष इति गृह्यताम् ।
साक्षेपश्च सहेतुश्च दर्श्यते तदपि द्वयम् ॥ १८६ ॥
स्थितिमानपि धीरोऽपि रत्नानामाकरोऽपि सन् ।
तव कक्षां न यात्येव मलिनो मकरालयः ॥ १८७ ॥
वहन्नपि महीं कृत्स्नां सशैलद्वीपसागराम् ।
भर्तृभावाद् भुजङ्गानां शेषस्त्वत्तो निकृष्यते ॥ १८८ ॥

स्वभावः, भवान् पटुः सुनिपुणः अन्यत्र अतिवेगवान् । अत्र भेदकौ धर्मौ श्लेषरूपत्वात् श्लिष्टत्वात् इत्यर्थः एष सश्लेषव्यतिरेक इति न च अत्र साधारणधर्माणां श्लिष्टत्वे सश्लेषव्यतिरेक इति वाच्यं तथात्वे सर्वत्रैव सश्लेषव्यतिरेकत्वप्रसङ्गात् क्वचित् शब्दश्लेषस्य क्वचिद्वा अर्थश्लेषस्य सद्भावस्य दुर्वारत्वात् इति सुधीभिर्भाव्यम् । पुनश्च अस्य भेदद्वयं दर्श्यते साक्षेपः सहेतुश्च, उदाहरणे तु अनयोर्वक्ष्यमाणे इति ॥ १८५ ॥ १८६ ॥

साक्षेपव्यतिरेकमुदाहरति स्थितिमानिति । मकरालयः समुद्रः यतः मलिनः, अतः स्थितिमान् अनुल्लङ्घितमर्यादः अपि, धीरोऽपि गभीरोऽपि अन्यत्र दुरवगाहस्वभावोऽपि तथा रत्नानाम् आकरः उत्पत्तिस्थानमपि अन्यत्र गुणरत्नानाम् आधारोऽपि इत्यर्थः तव कक्षां सादृश्यं न यात्येव न प्राप्नोति एव । अत्र उपमानगतेन मालिन्यरूपधर्मेण साम्यप्राप्तेराक्षेपात् साक्षेपव्यतिरेकः ॥ १८७ ॥

सहेतुव्यतिरेकमाह वहन्निति । सशैलद्वीपसागरां कृत्स्नां समग्रां महीं वहन्नपि शेषः अनन्तः भुजङ्गानां पन्नगानाम् अथच विटानां, भुजङ्गो विटसर्पयोः इति कोषः । भर्तृभावात्

शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकोऽयमीदृशः ।
प्रतीयमानसादृश्योऽप्यस्ति सोऽप्यभिधीयते ॥ १८९ ॥

त्वन्मुखं कमलञ्चेति द्वयोरप्यनयोर्भिदा ।
कमलं जलसंरोहि त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयम् ॥ १९० ॥

अभ्रूविलासमस्पृष्टमदरागं मृगेक्षणम् ।
इदन्तु नयनद्वन्द्वं तव तद्गुणभूषितम् ॥ १९१ ॥

स्वामित्वात् तत्र निकृष्यते निकृष्टो भवति । अत्र भुजङ्ग-पतिलक्षणभर्त्तुर्म लदपेक्षया उपमानभूतानन्तापकर्षे हेतुत्व-कीर्त्तनात् सहेतुव्यतिरेक ॥ १८८ ॥

इत्थं शब्दोपात्तसादृश्यव्यतिरेकमुक्त्वा प्रतीयमानसादृश्य निरूपयति । शब्दोपादानेति शब्दस्य साधारणधर्मवाचकस्य उपादानेन यत् सादृश्य तस्य व्यतिरेक' अय पूर्वोक्तप्रकारः । प्रतीयमान सादृश्य यत्र तादृशोऽपि व्यतिरेकोऽस्ति अधुना स अभिधीयते इत्यन्वय ॥ १८९ ॥

त्वन्मुखमिति । तव मुख कमलञ्च, अनयोर्द्वयोः इति भिदा भेद, कमल जलसंरोहि जलज त्वन्मुखन्तु त्वदुपाश्रय त्वदेकाधारम् । अत्र साधर्म्यस्य अप्रयोगेऽपि मुखकमलयो' साम्य प्रसिद्धिवशात् प्रतीयते इति प्रतीयमानव्यतिरेकः ॥ १९० ॥

अभ्रूविलासमिति । मृगस्य ईक्षण नयनम् अभ्रूविलासं भ्रू-विलासरहित तथा अस्पृष्ट' मदरागो येन तादृशम् अप्राप्तमद्य-पानजनितलौहित्यमित्यर्थ', तव इदं नयनद्वयन्तु तद्गुणभूषित भ्रूविलासयुक्त स्पृष्टमदरागञ्च इत्यर्थः । अत्र उपमानमृगेक्षणो-पमेयनयनद्वयानां विरुद्धधर्मवत्त्वमेव दर्शितं सादृश्य प्रतीय-मानव्यतिरेक' ॥ १९१ ॥

पूर्वस्मिन् भेदमात्रोक्तिरस्मिन्नाधिक्यदर्शनम्।
सदृशव्यतिरेकश्च पुनरन्यः प्रदर्श्यते ॥ १८२ ॥
त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च फुल्ले सुरभिगन्धिनी।
भ्रमद्भ्रमरमम्भोजं लोलनेत्रं मुखन्तु ते ॥ १८३ ॥
चन्द्रोऽयमम्बरोत्तंसो हंसोऽयं तोयभूषणम्।
नभो नक्षत्रमालीदमुत्फुल्लकुमुदं पयः ॥ १८४ ॥

उक्तोदाहरणयोः फलं दर्शयति पूर्वस्मिन्निति। पूर्वस्मिन् उदाहरणे त्वन्मुखमित्यत्र भेदमात्रस्य उपमानोपमेययोर्भेदकधर्ममात्रस्य उक्तिः न तु उत्कर्षस्य अपकर्षस्य वा, भेदश्च द्विधा विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च, अत्र तु कारणभेद एवेति बोध्यम्। अस्मिन् अव्यवहिते उदाहरणे अभ्रूविलासमित्यत्र आधिक्यस्य उपमानोपमेययोर्निकर्षोत्कर्षरूपस्य दर्शनम् अत्र तु विरुद्धधर्माध्यास एव भेदकारणमित्यवधेयम्। अन्यश्च सदृशव्यतिरेक प्रदर्श्यते उदाह्रियते ॥ १८२ ॥

सदृशव्यतिरेक शाब्दमुदाहरति त्वन्मुखमिति। तव मुखं पुण्डरीकं पद्मञ्च फुल्ले विकसिते, फुल्लत्वमेकत्र स्मितशोभितत्वम् अन्यत्र प्रकाशमानत्वं, तथा सुरभिगन्धिनी, अत्र फुल्लत्वसुरभिगन्धित्वयोः साधारण्यात् सादृश्यमत्र शाब्दम्। अम्भोजं भ्रमन्तः भ्रमरा यस्मिन् तत्, ते मुखन्तु लोले नेत्रे यस्मिन् तादृशम्। अत्र असामान्यमपि भ्रमद्भ्रमरवत्त्वं लोलनेत्रत्वञ्च प्रायशः सदृशमेव न तु विरुद्धमिति सदृशव्यतिरेकोऽयं शाब्दः ॥ १८३ ॥

सदृशव्यतिरेकमार्थमुदाहरति चन्द्र इति। अयम् अम्ब-

प्रतीयमानशौक्ल्यादिसाम्ययोश्चन्द्रहंसयोः ।
कृतः प्रतीतशुद्ध्योश्च भेदोऽस्मिन् वियदम्भसोः॥१९५

पूर्वत्र शब्दवत् साम्यमुभयत्रापि भेदकम् ।
भृङ्गनेत्रादितुल्यं तत् सदृशव्यतिरेकता ॥ १९६ ॥

अरत्नालोकसंहार्य्यमवार्य्यं सूर्य्यरश्मिभिः ।

शशिनम आकाशभूषणं चन्द्रः, अयं हंसः तोयस्य भूषणम्, इदं नभः आकाशं नक्षत्रमालि ताराविराजितं, पयश्च उत्फुल्लानि कुमुदानि यस्मिन् तादृशम् । नभो नक्षत्रमालीदमिदमुत्कुमुदं पयः इति च पाठः क्वचित् दृश्यते । अत्र चन्द्रहंसयोराकाशपयसोश्च उपमानोपमेययोः सादृश्यमर्थतः प्रतीयते इति सदृशव्यतिरेक आर्थः ॥ १९४ ॥

प्रतीयमानेति । अस्मिन् चन्द्रोऽयमित्यत्र उदाहरणे प्रतीयमानं वाचकशब्दाप्रयोगात् आर्थं शौक्ल्यादिसाम्यं ययोः तादृशयोः चन्द्रहंसयोः प्रतीता प्रसिद्धा शुद्धिर्ययोस्तथाभूतयोः वियदम्भसोः आकाशजलयोः उपमानोपमेययोः भेदः कृतः दर्शितः इति सादृश्यस्य शब्दानुपात्तत्वात् सदृशव्यतिरेक आर्थ इति भावः ॥ १९५ ॥

पूर्वत्रेति । पूर्वत्र पूर्वस्मिन् त्वन्मुखमित्यत्र उदाहरणे उभयत्रापि उपमानोपमेययोरुभयोरपीत्यर्थः शब्दवत् शब्दोपात्तं साम्यं भेदकं, भृङ्गनेत्रादिभ्रमद्भ्रमरत्व लोलनेत्रत्वञ्च तुल्यं विम्बानुविम्बतया सादृश्यबोधकं, तत् तस्मात् सदृशव्यतिरेकता शाब्दः इति भावः ॥ १९६ ॥

सजातिव्यतिरेकं दर्शयति अरत्नेति । यूना यौवनप्रभवं

दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः॥ १९७॥
सजातिव्यतिरेकोऽयं तमोजातेरिदं तमः।
दृष्टिरोधितया तुल्यं भिन्नमन्यैरदर्शि यत्॥१९८॥

व्यतिरेकचक्रम्।

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत् किञ्चित् कारणान्तरम्।
यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना१९९

तमः मोहः अन्धकारश्च अरत्नालोकसंहार्य्यं रत्नानाम् आलोकेन असंहार्य्यं हर्त्तुमशक्यं सूर्य्यरश्मिभिः अवार्य्यम् अनाश्य तथा दृष्टिः चक्षुः ज्ञानञ्च तस्या रोधः आवरणं तत्करम्। अत्र श्लेषेण तमःपदोपात्तयोर्मोहान्धकारयोर्विरुद्धधर्मत्वकीर्त्तनेऽपि दृष्टिरोधकत्वसाम्यात् सजातिव्यतिरेकः॥ १९७॥

सजातिव्यतिरेकं घटयति सजातीति। यत् यस्मात् दृष्टिरोधितया तुल्यम् इदं तमः मोहरूपम् अन्यैः साधारणधर्मैः रत्नालोकहार्य्यत्वादिभिः तमोजातेः अन्धकारजातितः भिन्नम् अदर्शि प्रदर्शितम्, अतः अयं सजातिव्यतिरेकः॥ १९८॥

विभावनां निरूपयति प्रसिद्धेति। यत्र वैचित्र्येण प्रसिद्धस्य विख्यातस्य हेतोः कारणस्य व्यावृत्त्या अभावप्रदर्शनेन यत् किञ्चित् कारणान्तरं वा स्वाभाविकत्वं स्वतःसिद्धत्वं विभाव्य विशेषेण अभिनिवेशेन भाव्यं चिन्तनीयं सा विभावना। तथाच, प्रसिद्धं हेतुमन्तरेण फलोत्पत्तिदर्शनात् तस्य यत् किञ्चित् गूढकारणान्तरस्य वा तदनुपपत्त्या स्वाभाविकत्वस्य वा भावनावैचित्र्यं विभावनेति बोध्यम्। दर्पणकारस्तु, विभावना विना हेतुं कार्य्योत्पत्तिर्यदुच्यते, इत्याह॥ १९९॥

अपीतक्षीवकादम्बमसंमृष्टामलाम्बरम् ।
अप्रसादितशुद्धाम्बु जगदासीन्मनोहरम् ॥ २०० ॥
अनञ्जिताऽसिता दृष्टिभ्रूरनावर्जिता नता ।
अरञ्जितोऽरुणश्चायमधरस्तव सुन्दरि ! ॥ २०१ ॥
यदपीतादिजन्यं स्यात् क्षीवत्वाद्यन्यहेतुजम् ।
अहेतुकस्य तस्येह विवक्षेत्यविरुद्धता ॥ २०२ ॥

कारणान्तरविभावनामाह अपीतेति। जगत् अपीताः अकृतमधुपानाः अथच क्षीवाः मत्ताः कादम्बाः हंसविशेषा यस्मिन् तत्, असंमृष्टं मार्जन्या अपरिष्कृतम् अथच अमलं निर्मलम् अम्बरम् आकाशं यस्मिन् तत्, तथा अप्रसादितं केनाप्यपरिष्कृतम् अथच शुद्धम् अम्बु जलं यस्मिन् तथाभूतम् अतएव अतिमनोहरम् आसीदित्यन्वयः। अत्र प्रसिद्धस्य क्षीवत्वकारणस्य पानस्य, अमलत्वकारणस्य मार्जनस्य, शुद्धिकारणस्य प्रसादनस्य अभावेऽपि तत्तत्फलोत्पत्तिः शरत्कालरूपं कारणान्तरं विभावयतीति कारणान्तरविभावना ॥ २०० ॥

स्वाभाविकत्वे विभावनामाह अनञ्जितेति। हे सुन्दरि! तव दृष्टिः अनञ्जिता अञ्जनेन अननुलिप्तापि असिता श्यामला, भ्रूः अनावर्जिता अनाकृष्टापि नता वक्रीकृता, अयमधरश्च अरञ्जितोऽपि अरुणः अत्र प्रसिद्धमसितत्वकारणम् अञ्जनं वक्रताकारणमार्जनम् अरुणताकारणं रञ्जनं तदभावेऽपि तत्तत्फलोपपत्तिः स्वाभाविकत्वमेव भावयतीति स्वाभाविकत्व-विभावना ॥ २०१ ॥

उक्तयोरुदाहरणयोर्लक्षणं सङ्गमयन् विरोधं परिहरति यदिति। पूर्वोदाहरणे अपीतादिजन्यं पानाद्यजन्यमित्यर्थ

वक्त्रं निसर्गसुरभि वपुरव्याजसुन्दरम्।
अकारणरिपुश्चन्द्रो निर्निमित्तासुहृत् स्मर ॥२०३॥
निसर्गादिपदैरत्र हेतुः साक्षान्निवर्त्तितः।
उक्तञ्च सुरभित्वादि फलं तत् सा विभावना ॥२०४
इति विभावनाचक्रम्।

पीतत्वादि अन्यहेतुज शरत्कालरूपकारणान्तरजन्य. द्वितीयोदाहरणे अञ्जितत्वाद्यजन्यम् अञ्जितत्वादि अन्तुक स्वाभाविकम्। इह उदाहरणद्वये तस्य अन्यहेतुजत्वस्य अहेतुकस्य च विवक्षा वक्तुरिच्छा इत्यत अविरुद्धता विरोधाभाव। अयं भाव कारणाभावे कथं कार्य्योत्पत्ति, कारणत्वस्य कार्य्याव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वनियमात् कार्य्यत्वस्य कारणाव्यवहितोत्तरवर्त्तित्वनियमाच्च अत आपातत विरोधावगतावपि वक्तुरिच्छावशात् कारणान्तरस्य स्वभावरूपालौकिककारणस्य चानुसन्धानात् वैचित्र्यजनकत्वाच्च न विरोध इति सुधीभिर्विवेच्यम्॥२०२॥

पूर्वं स्वभावस्यार्थत्वमुक्तं सम्प्रति शब्दे स्वाभाविकत्वमुदाहरति वक्त्रमित्यादि। वक्त्रं मुखं निसर्गेण स्वभावेन सुरभि सुगन्धि, वपुः शरीरम् अव्याजेन अकपटेन सुन्दरं स्वभावसुन्दरं न तु आहार्य्यशोभयेत्यर्थः, चन्द्रः अकारणरिपुः अहेतुकशत्रु' तथा स्मर कामः निर्निमित्तासुहृत् अकारणशत्रुः अत्र निसर्गादिपदैः साक्षात्प्रत्यक्षीभूत लौकिक इत्यर्थः हेतुः निवर्त्तित, सुरभित्वादिरूप फलञ्च उक्तं, तत् तस्मात् सा प्रसिद्धा शब्दगतस्वाभाविकत्वलक्षणा विभावना इति॥ २०३॥ २०४॥

इति उक्तरूप विभावनाचक्रं विभावनासमूहः।

वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः ।
उक्तिः संक्षेपरूपत्वात् सा समासोक्तिरिष्यते॥२०५
पिबन्मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे ।
अप्यसन्नद्धसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुट्मलम् ॥२०६॥
इति प्रौढाङ्गनाबद्धरतिलीलस्य रागिणः ।
कस्याञ्चिदपि बालायामिच्छावृत्तिर्विभाव्यते॥२०७

समासोक्तिमाह वस्तु इति । किञ्चित् किमपि वस्तु अभिप्रेत्य सङ्कल्प्य तत्तुल्यस्य तत्सदृशस्य अन्यस्य वस्तुनः उक्तिः कथन सा संक्षेपरूपत्वात् सङ्क्षेपेण उक्तत्वात् समासोक्तिरिष्यते संक्षेपस्यैव समासत्वादिति । अयं भावः, द्वयोः प्रस्तुताप्रस्तुतयोः शब्देन प्रतिपादने भूयान् विस्तारः, स च न वैचित्र्यमावहतीति एकस्याप्रस्तुतस्य शब्देन प्रतिपादने व्यञ्जनया प्रस्तुतार्थस्य बोधनमतीवचमत्कारपदवीमारोहतीति सङ्क्षेपोक्तिरिति । उक्तञ्च ध्वनिकृता, वाच्योऽर्थो न तथा स्वदते प्रतीयमान स यथेति । दर्पणकारस्तु समासोक्तिः समैर्यत्र कार्य्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन इत्याह ॥ २०५ ॥

समासोक्तेः कार्य्यलिङ्गविशेषणघटितत्वात् प्रथमं कार्य्यघटितां समासोक्तिमुदाहरति पिबन्नित्यादि । भ्रमरः फुल्लपङ्कजे विकसितारविन्दे यथाकामं मधु पिबन् असन्नद्धसौरभ्यम् अजातमधुगन्धम् अपि कुड्मलं चुम्बति पश्य । इत्यत्र प्रौढायाम् अङ्गनायाम् आबद्धा रतिलीला येन तादृशस्य रागिणः अनुरागवतः कामिनः कस्याञ्चित् बालायां मुग्धायाम् इच्छावृत्तिः

विशेष्यमात्रभिन्नापि तुल्याकारविशेषणा ।
अस्त्यसावपराप्यस्ति भिन्नाभिन्नविशेषणा ॥ २०८ ॥
रूढ़मूलः फलभरैः पुष्णन्ननिशमर्थिनः ।
सान्द्रच्छायो महावृक्षः सोऽयमासादितो मया२०९
अनल्पविटपाभोगः फलपुष्पसमृद्धिमान् ।
सुच्छायः स्थैर्य्यवान् दैवादेष लब्धो मया द्रुमः२१०

अभिलाषोदयः विभाव्यते ध्वन्यते इति अप्रस्तुतात् भ्रमरकार्य्यात् प्रस्तुतस्य कामुककार्य्यस्य प्रतीति ॥ २०६ ॥ २०७ ॥

विशेषणघटितभेदं दर्शयति विशेष्येति। विशेष्यमात्र विशेष्यपदमात्रं भिन्नं श्लेषाभावात् एकमात्रबोधकं यत्र सा तुल्याकारविशेषणा तुल्याकारं श्लेषवशात् वाच्यव्यङ्ग्योभयधर्मबोधकं विशेषणं यत्र सा इत्येकविधा अस्ति, अपरा च भिन्नञ्च अभिन्नञ्च विशेषणं यत्र तादृशी इति द्वितीयाऽपि अस्ति॥२०८॥

यथाक्रममुदाहरणे दर्शयति रूढ इति। रूढं प्रवृद्धं मूलं शिफा मूलधनञ्च यस्य स, फलानां भरैः समूहैः बहुभिर्धनैश्च अनिशम् अर्थिनः पुष्णन् प्रतिपालयन्, तथा सान्द्रा घना छाया अनातपप्रदेशः कान्तिश्च यस्य तादृशः सः प्रसिद्धः अयं महान् वृक्षः मया आसादितः प्राप्तः ॥ २०९ ॥

अनल्पेति। अनल्पः बहुलः विटपानां शाखानाम् आभोगः विस्तारः यस्य स, फलानां पुष्पाणाञ्च समृद्धिः विद्यते अस्य स, शोभना छाया अनातपप्रदेशः कान्तिश्च यस्य सः, तथा स्थैर्य्यवान् स्थैर्य्यं सारवत्त्वं तद्वान् दृढप्रतिज्ञश्च। उक्तञ्च, व्यवसायादचलनं स्थैर्य्यं विघ्ने महत्यपीति। एवम्भूतः एषः द्रुमः मया दैवात् लब्धः ॥ २१० ॥

उभयत्र पुमान् कश्चिद् वृत्तत्वेनोपवर्णितः ।
सर्वे साधारणा धर्माः पूर्वत्रान्यत्र तु द्वयम् ॥२११॥

निवृत्तव्यालसंसर्गो निसर्गमधुराशयः ।
अयमम्भोनिधिः कष्टं कालेन परिशुष्यते ॥२१२॥

इत्यपूर्वसमासोक्तिः पूर्वधर्मनिवर्त्तनात् ।
समुद्रेण समानस्य पुंसो व्यापत्तिसूचनात् ॥२१३॥

इति समासोक्तिचक्रम् ।

उभयत्र लक्षणं सङ्गमयति उभयत्रेति । उभयत्र पद्ययोः कश्चित् पुमान् वृत्तत्वेन उपवर्णितः, पूर्वत्र उदाहरणे सर्वे धर्मा साधारणाः श्लेषमूलत्वात् विशेष्यपदमात्र श्लेषस्पर्शाभावात् भिन्नमिति । परत्रोदाहरणे तु द्वयम् आद्यद्वितीये विशेषणे श्लेषाभावाद् भिन्ने, तृतीयचतुर्थे श्लेषोपष्टम्भात् अभिन्ने इति भिन्नाभिन्नविशेषणत्वम् ॥ २११ ॥

अपूर्वसमासोक्तिमुदाहरति निवृत्तेत्यादि । निवृत्त: व्यालानां सर्पाणां खलानाञ्च संसर्गः यस्मात् स, निसर्गेण स्वभावत मधुराणां सुमिष्टजलानामाशयः आधारः अन्यत्र मधुरः मनोरम आशयो यस्य स, अयम् अम्भोनिधिः कालेन समयेन यमेन च परिशुष्यते शोषं नीयते विनाश्यते च कष्ट कष्टकरमेतदित्यर्थः । इत्यत्र पूर्वधर्मयोः व्यालसंसर्गित्वलवणजलत्वयोः निवर्त्तनात् अनुपादानेन तद्वैपरीत्यधर्मयोः कीर्त्तनादित्यर्थः, समुद्रेण समानस्य पुंसः व्यापत्तिसूचनात् विनाशद्योतनात् अपूर्वा पूर्वविपरीता समासोक्तिरियमित्यन्वयः ॥ २१२ ॥ २१३ ॥

विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्त्तिनी ।
सावतिशयोक्तिः स्यादलङ्कारोत्तमा यथा ॥२१४॥
मल्लिकामालधारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।
क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः २१५
चन्द्रातपस्य बाहुल्यमुक्तमुत्कर्षवत्तया ।

अतिशयोक्तिमाह विवक्षेति। विशेषस्य प्रस्तुतवस्तुगतस्य उत्कर्षस्य लोकसीमा लोकमर्य्यादा तस्या अतिवर्त्तिनी अलौकिकचमत्कारशालिनी या विवक्षा उक्तिः, अत्र स्वार्थे सन् प्रत्ययो बोद्धव्यः। असौ अलङ्कारेषु उत्तमा सर्वालङ्कारश्रेष्ठा इत्यर्थः अतिशयोक्तिः स्यादित्यन्वयः। उक्तञ्चाग्निपुराणे, लोकसीमातिवृत्तस्य वस्तुधर्मस्य कीर्त्तनम्। भवेदतिशयो नाम सम्भवोऽसम्भवो द्विधेति ॥ २१४ ॥

अतिशयोक्तिमुदाहरति मल्लिकेति। अभिसारिकाः कान्तार्थिन्यः, कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिकेति। मल्लिकानां माला मल्लिकामालं तस्य धारिण्यः, सर्वाङ्गीणं सर्वाङ्गव्याप्तम् आर्द्रं चन्दनं यासां ताः, तथा क्षौमं पट्टवसनं विद्यते यासां ताः परिहितश्वेतपट्टवसना इत्यर्थः, अतएव ज्योत्स्नायां न लक्ष्यन्ते। अत्र ज्योत्स्नावर्णनस्य प्रस्तुतत्वात् तस्याः श्वेतत्वं मल्लिकामालादिकृतनायिकाश्वेतत्वाभिन्नतया वर्णनात् समधिकत्वेन प्रतीयते, अथवा तादृशरजन्याम् अभिसारिकाणामलक्ष्यत्वासम्भवेऽपि अलक्ष्यत्वकथनात् प्रस्तुतायाः ज्योत्स्नायाः श्वेतत्वस्य सम्यगुत्कर्षः प्रतीयते ॥ २१५ ॥

उक्तोदाहरणे लक्षणं योजयति चन्द्रातपस्येति। अत्र

…ंशयातिशयादीनां व्यक्तौ किञ्चिन्निदर्श्यते ॥२१६॥

…नयोर्जघनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये ! तव ।

…स्ति नास्तीति सन्देहो न मेऽद्यापि निवर्त्तते॥२१७

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ! ।

…न्यथा नोपपद्येत पयोधरभरस्थितिः ॥ २१८ ॥

…हो विशालं भूपाल ! भुवनत्रितयोदरम् ॥

…ज्योत्स्नायाः उत्कर्षवत्तया बाहुल्यं गाढत्वमुक्तम् । …नीं संशयातिशयादीनां व्यक्तौ व्यक्तीकरणे किञ्चित् निद-…त उदाक्रियते इत्यन्वयः ॥ २१६ ॥

संशयातिशयोक्तिमुदाहरति स्तनयोरिति । हे प्रिये ! …स्तनयो विपुलयोरिति शेषः, जघनस्यापि विपुल-…मिति शेषः, मध्ये अस्ति वा नास्ति इति सन्देहः मे मम …द्यापि अस्तीति ज्ञाने सत्यपीत्यर्थः न निवर्त्तते । अत्र तथा-विधसंशयस्य अभावनीयत्वेऽपि तत्कल्पनात् मध्यदेशस्याति-…त्वं ध्वन्यते इति संशयमूलातिशयोक्तिः ॥ २१७ ॥

निर्णयातिशयोक्तिमुदाहरति निर्णेतुमिति । हे नित-म्बिनि । तव मध्यं निर्णेतुं शक्यम् अस्ति अन्यथा पयोधरयोः स्तनयोः भरस्य स्थितिः न उपपद्येत मध्यं नास्ति चेत् कथं पयोधरौ तदुपरि वर्त्तेताम् । अत्र पयोधरयोर्निरवलम्बन-स्थित्यनुपपत्ते मध्यदेशस्य अस्तित्वनिर्णयासम्बन्धेऽपि तत्-कल्पनेन अतिक्षीणत्वनिर्णयात् निर्णयातिशयोक्तिरियम्॥२१८॥

…आश्चर्यात्मिकां अतिशयोक्तिं दर्शयति अहो इति । हे भूपाल ! भुवनत्रितयोदरं त्रिभुवनाभोग इत्यर्थः विशालम्

मातिमातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥२१८॥
अलङ्कारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम्।
वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥२२०॥
इति अतिशयोक्तिचक्रम्।
अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा।
अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्यथा ॥२२१॥

अहो इति आश्चर्यसूचकमव्ययम्। त्रिभुवनस्य विशालत्वमत्याश्चर्यमित्यर्थः। यद् यस्मात् अत्र त्रिभुवनोदरे मातुमशक्योऽपि ते यशोराशिः माति पर्याप्तता गच्छति। अत्र आश्चर्यस्य त्रिभुवनोदरस्य विशालत्वप्रतिपादनेन आश्रितस्य यशोराशेराधिक्यवर्णनात् आश्रयाधिक्यातिशयोक्तिः। २१८॥

अस्या अलङ्कारोत्तमत्व दर्शयति। अलङ्कारेति वागीशमहितां वाक्पतिपूजिताम् इमाम् अतिशयाह्वयाम् अतिशयाख्याम् उक्तिम् अतिशयोक्तिमित्यर्थः अलङ्कारान्तराणाम् अन्येषाम् अलङ्काराणाम् अपि एकं परायणम् परमाश्रयम् आहुः कवय इति शेषः. अस्या एव वैचित्र्यातिशयमहिम्ना सर्वेषामलङ्काराणां प्रादुर्भावादिति भाव. वैचित्र्यातिशयाभावे विद्यमानानामपि उपमादीनां नालङ्कारता यथा गौरिव गवय इत्यादि। उक्तञ्च. कस्याप्यतिशयस्योक्तिरित्यन्वर्थविचारणात्। प्रायेणामी अलङ्कारा भिन्ना नातिशयोक्तित इति ॥ २२० ॥

अथोत्प्रेक्षां निरूपयति अन्यथेति। चेतनस्य इतरस्य अचेतनस्य वा प्रस्तुतस्य अन्यथा अन्येन प्रकारेण स्थिता वृत्तिः स्वाभाविकी वृत्तिः गुणक्रियादिव्र यत्र वैचित्र्येण अन्यथा अन्य-

मध्यन्दिनार्कसन्तप्तः सरसीं गाहते गजः ।
मन्ये मार्त्तण्डगृह्याणि पद्मान्युद्धर्त्तुमुद्यतः ॥ २२२ ॥

मन्यादि...पस्तुतस्वरूपत्वेन उत्प्रेक्ष्यते सम्भाव्यते तामुत्प्रेक्षां ...। गतेलत यत्त्विति पाठे क्रियाविशेषणम्। यदुक्त...सिन्धौ। उक्तञ्च प्रकाशकारेण, सम्भावनमथोत्प्रेक्षा इति। सम्भावन हि उत्कटकोटिक संशय, तच्च प्रस्तुतस्य ...णेन भाति, निगरणञ्च क्वचित् प्रस्तुतस्य अनुपादानं ...पात्तस्यापि अध करणम्। यथा, विषयस्यानुपादाने-ऽप्युपादानेऽपि सूरय। अध करणमात्रेण निगीर्णत्वं प्रचक्षते इति। दर्पणकारस्तु भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना। ...प्रतीयमाना चेति लक्षण कृत्वा जातिगततया चास्या ...भेदानाह ॥ २२१ ॥

चेतनागतामुत्प्रेक्षामुदाहरति मध्येति। मध्यन्दिनार्केण मध्याह्नसूर्य्येण सन्तप्त गज सरसीं गाहते अवतरति। अत्रोत्प्रेक्षते मन्ये इति, मार्त्तण्डगृह्याणि सूर्य्यपक्षान् पद्मानि उद्धर्त्तुम् उन्मूलयितुम् उद्यत इति मन्ये सम्भावयामीत्यर्थ.। अत्र सन्तप्तस्य चेतनस्य गजस्य स्नानपानाद्यर्थकतया स्थित सरोऽवगाहन शत्रुपक्षोद्धरणार्थत्वेनोत्प्रेक्षितम्। मन्ये इति पदमुत्प्रेक्षाव्यञ्जकम्। अत्र च सन्तापकस्य प्रतीकाराक्षमेण गजेन तत्पक्षस्योद्धरणात् प्रत्यनीकालङ्कारः। तदुक्तं, प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतीकारे रिपोर्यदि। तदीयस्य तिरस्कारस्तस्यैवोत्कर्षसाधक इति। तदनयो सङ्कर इति केचिदुक्त तन्न मनोरमं तत्पक्षोद्धरणस्य सम्भावनामात्रविषयत्वेन कविनोक्तत्वेन अतात्त्विकत्वात्, यत्र तु तत्पक्षापकारस्तात्त्विकस्तत्रैव तदलङ्कार इति सुधीभिश्चिन्तनीयम् ॥ २२२ ॥

स्नातुं पातुं बिसान्यत्तुं करिणो जलगाहनम् ।
तद्वैरनिष्क्रयायेति कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥२२३॥
कर्णस्य भूषणमिदं ममायतिविरोधिनः ।
इति कर्णोत्पलं प्रायस्तव दृष्ट्या विलङ्घ्यते ॥२२४॥
अपाङ्ग-भागपातिन्या दृष्टेरंशुभिरुत्पलम् ।
स्पृश्यते वा न वेत्येवं कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥२२५॥
लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
इतीदमपि भूयिष्ठमुत्प्रेक्षालक्षणान्वितम् ॥२२६॥

लक्ष्यं दर्शयति स्नातुमिति । करिणः स्नातुं पातुं बिसानि च अत्तुं भक्षयितुं जलगाहनं कविना तस्य वैरनिष्क्रयाय इति उत्प्रेक्ष्य सम्भाव्य वर्ण्यते । २२३ ।

अचेतनगतामुत्प्रेक्षामुदाहरति कर्णस्येत्यादि । तव दृष्ट्या मम आयतेः दैर्घ्यस्य विरोधिनः बाधकस्य कर्णस्य इदं भूषणम् इति कर्णोत्पलं विलङ्घ्यते प्रायः निजांशुभिः ताड्यते इव. प्राय इति उत्प्रेक्षाव्यञ्जकम् । अत्र अपाङ्गभागपातिन्या. आकर्णायताया दृष्टेः अंशुभिः उत्पलं स्पृश्यते वा न वा इति असदपि विषयचमत्कारजनकत्वेन कविना उत्प्रेक्ष्य सम्भाव्य वर्ण्यते । उत्प्रेक्षाद्योतकेवादिप्रयोगाभावेऽपि क्वचित् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा भवतीत्युक्तं दर्पणकारेण उदाहृतञ्च तेनैव । यथा. तन्वङ्ग्या. स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम् । हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जयेति । अत्र स्तनयोरचेतनत्वेन लज्जाया असम्भवात् लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षा । २२४ । २२५ ।

लिम्पतीति । श्लोकार्द्धमिदम्, मत्तपुरुषस्येव दृष्टिविफलतां

[illegible]दुपमाभ्रान्तिरिव श्रुत्येह जायते ।
[illegible] तिङन्तेनेत्यतिक्रम्याप्तभाषितम् ॥ २२७ ॥
[illegible]त्वं तुल्यधर्मव्यपेक्षया ।
लिम्पते[illegible]नो धर्मः कोऽत्र समीक्ष्यते ॥ २२८ ॥

[illegible] र्णनप्रकारणोक्तम् । तमः [illegible] लिम्पतीव, नभ आकाशम् [illegible] । [illegible]म् । भूयिष्ठ सम्यक् उत्प्रेक्षाया [illegible] [illegible]लेपनस्य तमस व्यापनरूपो [illegible] तथा तादृशस्य तमस [illegible] धर्मो नभ[illegible]त्वेन सम्भावित इति उभयत्रैव विषयस्या[illegible]नम् ॥ २२६ ॥

[illegible] इत्यादिपदप्रयोगे एवोत्प्रेक्षा इव प्रयोगेतूप[illegible] दूषयन्ति केषाञ्चिदिति । इह लिम्पतीति [illegible] इवशब्दप्रयोगेण तिङन्तेन उपमानं न इति [illegible] प्रामाणिकानां सुधिया भाषितं वचनम् अतिक्रम्य अनादृत्य केषाञ्चित् अज्ञानामित्यर्थः उपमाभ्रान्तिः उपमा[illegible] एवात्रेति भ्रमः जायते इत्यन्वयः । अयं भावः उपमानस्य सिद्धत्वं साध्यत्वञ्च उभयोर्भेदकम् । उपमायाम् उपमानस्य सिद्धत्वमावश्यकम् इह तु साध्यत्वम् । तथाच तिङन्तपदप्रतिपाद्यस्य लेपनस्य वर्षणस्य च साध्यत्वान्नात्रोपमाशङ्केति । उक्तञ्च, सिद्धमेव समानार्थमुपमानं विधीयते । तिङन्तार्थन्तु साध्यत्वादुपमानं न जायते इति ॥ २२७ ॥

उपमा[illegible] युक्तिमपि दर्शयति उपमानोपमेय[illegible]ति । तुल्यधर्मस्य समानगुणादिरूपसाधारणधर्मस्य व्यपे-

दि लेपनमेवेष्टं लिम्पतिर्नाम कोऽपरः।
स एव धर्मो धर्मी चेत्युन्मत्तोऽपि न भाषते २२९
कर्त्ता यदुपमानं स्यात् न्यग्भूतोऽसौ क्रियापदे।
स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यदपेक्षितुम्॥ २३०॥

त्वया अनुरोधेन उपमानोपमेयत्वं भवतीति शेषः। अत्र लिम्पते, लिम्पतीति क्रियावाचकस्य पदस्य, नामत्वानुकरणात् षष्ठीति बोध्यम्। तमसः अमी धर्म साधारण इत्यर्थः। कः समीक्ष्यते लक्ष्यते न कोऽपीत्यर्थः तस्मात् साधर्म्याभावात् नोपमाशङ्केति भावः॥ २२८॥

पुनश्चापत्तिमुद्भावयन् खण्डयति यदीति। यदि लेपनमेव इष्टं साधारणधर्मतया अभिलषितं तदा लिम्पति' नाम अपरः साधारणधर्मवान् उपमानरूपो धर्मीत्यर्थः कः न कोऽपीत्यर्थः। वैयाकरणैर्व्यापारस्यैव विशिष्यतया तिङन्तपदप्रतिपाद्यत्वेनोक्तत्वात्। तदुक्तं, फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः। फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणमिति। तथाच, लेपनस्यैव धर्मित्वं न तु धर्मत्वमिति व्यक्तीकृतम्। लिम्पतिरित्यत्र अनुकरणे प्रथमेति बोध्यम्। ननु एकस्यैव लेपनस्य धर्मित्वं धर्मत्वञ्चास्तु इत्याशङ्क्याह स एवेति। स एव लिम्पतिरेव धर्मो धर्मी चेति उन्मत्तोऽपि वातुलोऽपि न भाषते, उन्मत्तेनापि एकस्य धर्मित्वं धर्मत्वं नोच्यते का कथा सुधियामिति भावः॥ २२९॥

पुनरप्यापत्तिं खण्डयति कर्त्तेति। यदि कर्त्ता तिङा प्रतिपाद्यः लेपनरूपव्यापाराश्रयः उपमानं स्यात् तमसः उपमानत्वेन मन्येत, तदपि न इति शेषः, यतः असौ कर्त्ता

योऽलिम्पत्यमुना तुल्यं तम इत्यपि शंसतः।
अङ्गानीति न सम्बद्धं सोऽपि मृग्यः समो गुणः२३१
यथेन्दुरिव ते वक्त्रमिति कान्तिः प्रतीयते।

क्रियापदे व्यापाररूपे न्यग्भूतः विशेषणत्वात् तिरस्कृतः, तिङर्थस्य विशेषणत्वं पूर्वमुक्तम्। न हि विशेषणमुपमानं भाति विशेषणस्य साध्यतया उपमानस्य च सिद्धतया सर्वसम्मतत्वादिति भावः। तथाहि, स्वक्रियाया लेपनरूपायाः साधने रतः व्यापृतः असौ कर्त्ता अन्यत् कार्य्यान्तरम् अपेक्षितुं द्रष्टुं साधयितुमित्यर्थः न अलं न समर्थः। अयं भावः, एकस्याधीनो यथा अन्यस्य कार्य्यं न कर्त्तुं शक्नोति तथा एकस्य विशेषणतया अधीनः कर्त्ता अन्यस्य उपमानरूपविशेषणतामासु न प्रभवतीति। उक्तञ्च दीधितिकारेण, इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वयायोगादिति। अतो नात्र कर्त्तुरुपमानत्वं सङ्गच्छत इति॥ २३०॥

तिङर्थप्राधान्यवादिनैयायिकमतानुसारिणीमपि आपत्तिं खण्डयति य इति। यो लिम्पति, तमः अमुना तुल्यम्, अत्र यदद शब्दप्रयोग उपमानोपमेयत्वसूचकः, इत्यपि शंसतः कथयत वादिनः मते इति शेषः, अङ्गानि इति कर्मपदं न न सम्बद्धं न सङ्गतम् उपमेयतमःकर्त्तृकतदन्वययोग्यक्रियान्तराभावात् उपमेयांशे अनन्वयाच्चेति। ननु अङ्गकर्मकलेपनकर्त्तृ तम इत्येव शाब्दबोधे का क्षतिरिति चेत् तत्राह स इति। सः समः साधारण गुणोऽपि मृग्यः अन्वेष्टव्यः अवश्यं वाच्य इत्यर्थः तदप्रयोगे उपमाया असम्भवादिति भावः॥२३१॥

ननु साधारणधर्माप्रयोगे लुप्तोपमापि भवतीति चेत्

न तथा लिम्पती लेपादन्यदत्र प्रतीयते ॥ २३२ ॥
तदुपश्लेषणार्थोऽयं लिम्पतिर्ध्वान्तकर्तृकः।
अङ्गकर्म्मा च पुंसैवमुत्प्रेक्ष्यत इतीष्यताम् ॥२३३॥
मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः।
उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः॥२३४॥

इति उत्प्रेक्षाचक्रम्।

तत्राह यथेति। ते वक्त्रम् इन्दुरिव इत्यत्र यथा कान्ति सौन्दर्य्यं साधारणधर्मतया प्रतीयते अत्र लिम्पती लेपात् अन्यत् किमपि तथा तद्वत् न प्रतीयते। तथाच, साधारण-धर्माप्रयोगेऽपि यत्र सादृश्यस्य प्रसिद्धतया साधारणधर्मस्य स्फुटत्वं तत्रैव लुप्तोपमा अत्र तु तमसः लेपनकर्तृत्व न तथा-त्वमिति काचिद् विप्रतिपत्तिरिति भाव ॥ २३२ ॥

उपसंहरति तदिति। तत् तस्मात् उपश्लेषण व्यापनमेव अर्थो यस्य तथाभूत ध्वान्तकर्तृकः तमःकर्तृक' तथा अङ्गकर्म्मा अयं लिम्पति' लेपनक्रिया पुंसा कविनिबन्धनकर्त्रा उत्प्रेक्ष्यते सम्भाव्यते इति इष्यताम् इष्टत्वेन गृह्यताम्। तथाच, तमः-कर्तृकमङ्गव्यापनम् उत्प्रेक्षाया विषय. लेपनञ्च विषयि. ततश्च प्रस्तुतस्तमोव्यापनरूपो विषय अप्रस्तुततादृशलेपन-रूपविषयित्वेन उत्प्रेक्ष्यते न तूपमानभूतेन तेन उपमीयते इति भाष्यम् ॥ २३३ ॥

इवशब्दस्य उत्प्रेक्षाया व्यञ्जकत्वमाह मन्ये इति। मन्ये इत्यादिभिः शब्दैः उत्प्रेक्षा व्यज्यते, इवशब्दोऽपि तादृश उत्-प्रेक्षाव्यञ्जक इत्यर्थः ॥ २३४ ॥

हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च वाचामुत्तमभूषणम् ।
कारकज्ञापकौ हेतू तौ चानेकविधौ यथा ॥२३५॥
अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः ।

हेतुसूक्ष्मलेशाख्यानलङ्कारानुद्दिशति हेतुरिति । हेतुः सूक्ष्म तथा लेश लव इत्युद्देशवाक्येनोक्ता एते त्रयः वाचाम् उत्तमभूषणम् उत्कृष्टालङ्कारा एतेषामलङ्कारत्वमनङ्गीकुर्वतो भामहादीन् प्रति कटाक्षोक्तिरियम् । तत्र हेतू द्विविधौ कारक ज्ञापकश्च हेतुत्वञ्च, सिषाधयिषितार्थसाधकत्वम् । उक्तञ्च, सिषाधयिषितार्थस्य हेतुर्भवति साधकः । कारको ज्ञापक इति द्विधा सोऽप्युपजायते । प्रवर्त्तते कारकाख्य प्राक् पश्चात् कार्य्यजन्मतः । पूर्वं शेष इति ख्यातस्तयोश्च विनियमः । कार्य्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावनियमादविनाभावदर्शनात् । ज्ञापकस्य च भेदो-ऽसौ पर्य्यालोचितदर्शनात् इति । भोजराजेनाप्युक्तं, यः प्रवृत्तिं निवृत्तिञ्च प्रयुक्तिञ्चान्तरा विशन् । उदासीनोऽपि वा कुर्य्यात् कारकं तं प्रचक्षते । द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी सप्तमी च यम् । क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षणं ज्ञापकस्य सः इति । तौ च कारकज्ञापकौ अनेकविधौ बहुप्रकारौ उदाहरणेषु ज्ञातव्यौ इति शेषः अस्मिंश्च हेत्वलङ्कारे मतान्तरोक्तस्य काव्यलिङ्गस्य कार्य्यकारणभावोक्तार्थान्तरन्यासस्य तथा अनुमानस्य अन्त-र्भावात् न पृथगुक्तिरिति बोध्यम् । दर्पणकारस्तु अभेदेना-भिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सहेति लक्षणमाह । स चास्मिन् मते अतिशयोक्तिरेवेति ध्येयम् ॥ २३५ ॥

कारकहेतुमुदाहरन्नाह अयमित्यादि अयम् आन्दोलिताः

उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥ २३६ ॥
प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य रूपस्यात्रोपबृंहणम् ।
अलङ्कारतयोद्दिष्टं निवृत्तावपि तत्समम् ॥ २३७ ॥
चन्दनारण्यमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिर्झरान् ।
पथिकानामभावाय पवनोऽयमुपस्थितः ॥ २३८ ॥
अभावसाधनायालमेवम्भूतो हि मारुतः ।
विरहज्वरसम्भूतमदनाग्न्यातुरे जने ॥ २३९ ॥

आधूताः प्रौढाः परिणताः चन्दनद्रुमस्य पल्लवा येन तादृशः मलयमारुतः सर्वस्य प्रीतिम् उत्पादयति। अत्र मलयमारुतस्य प्रीत्युत्पादने कारकत्वम् आन्दोलितेत्यादिविशेषणवत्तया समधिकं वैचित्र्यमावहति सहृदयानामिति। अत्र प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य रूपस्य वैचित्र्यजनकतया कीर्त्तनम् अलङ्कारतया उद्दिष्टं कथितं तत् उपबृंहणं निवृत्तावपि निषेधेऽपि समं तुल्यम्। यथा, मुग्धे ! तव मुखामोदलोलुपो मधुपो भ्रमन्। कर्णिकाकमलं फुल्लमपि नाभिसरत्ययमिति। अत्र अभिसरणक्रियाया निषेधः ॥ २३६ ॥ २३७ ॥

पूर्वं भावसाधने उदाहरणं दर्शयित्वा इदानीम् अभावसाधनाय उदाहरति चन्दनेति। अयं पवनः चन्दनारण्यं चन्दनवनम् आधूय कम्पयित्वा, तथा मलयनिर्झरान् स्पृष्ट्वा पथिकानाम् अभावाय नाशाय उपस्थितः. तादृशस्य पवनस्य विरहिणामतीव दुःसहत्वादिति भावः ॥ २३८ ॥

अभावेति। एवम्भूतः उक्तगुणसमन्वितः मारुतः विरहज्वरेण सम्भूतः यः मदनाग्निः तेन आतुरे जने अत्र पथार्थे

निर्वर्त्त्ये च विकार्य्ये च हेतुत्वं तदपेक्षया ।
प्राप्ये तु कर्म्मणि प्रायः क्रियापेक्षैव हेतुता ॥ २४० ॥
हेतुर्निर्वर्त्तनीयस्य दर्शितः शेषयोर्द्वयोः ।

समर्थो । तादृशस्य जनस्य इत्यर्थः अभावसाधनाय अलं समर्थः, एतत् अभावसाधको हेतुरिति भावः ॥ २३९ ॥

हेतुत्वस्य क्रियाकर्म्मोभयापेक्षिता, तत्र क्रियापेक्षित्वे उदाहृत्य समाप्ति कर्म्मापेक्षित्वमाह निर्वर्त्त्ये चेति । निवर्त्त्ये च विकार्य्ये च कर्म्मणि तदपेक्षया हेतुत्वं तत्तत्कर्म्मापेक्षो हेतुरित्यर्थः, प्राप्ये तु कर्म्मणि प्रायः बाहुल्येन हेतुता क्रियापेक्षैव क्रियापेक्षो हेतुरित्यर्थः । तत्र निर्वर्त्त्यं पूर्व्वमसदेव क्रियया जन्यम् अथवा पूर्व्वं सदेव क्रियया प्रकाश्यमानमिति द्विविधम् । यथा, घटं करोति, पुत्रं प्रसूते इत्यादि । विकार्य्यं क्रियया रूपान्तरमापाद्यमानम् । यथा, काष्ठं दहति सुवर्णं कुण्डलं करोति इत्यादि । दहति भस्मीकरोतीति भस्मैव काष्ठस्य रूपान्तरं बोध्यम् । उक्तञ्च, यदसज्जायते पूर्व्वं जन्मना यत् प्रकाशते । तन्निर्वर्त्त्यं विकार्य्यञ्च कर्म्म द्वेधा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् । किञ्चिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् इति । प्राप्यन्तु क्रियाव्याप्तमेव न तु विकृत्यादिगुणान्तरितम् । तदुक्तं, क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानाद् वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते इति । औमरास्तु अनीप्सितमपि कर्म्मेच्छन्ति । यथा, दुःसंसर्गं परिहरतीत्यादि । अत्रापि क्रियापेक्षो हेतुरिति बोध्यम् ॥ २४० ॥

हेतुरिति । निर्वर्त्तनीयस्य कर्म्मणः हेतुः दर्शितः अथ-

दत्त्वोदाहरणद्वन्द्वं ज्ञापको वर्णयिष्यते ॥ २४१ ॥

उत्प्रवालान्यरण्यानि वाप्यः संफुल्लपङ्कजाः ।
चन्द्रः पूर्णश्च कामेन पान्थदृष्टेर्विषं कृतम् ॥ २४२ ॥

मानयोग्यां करोमीति प्रियस्थानस्थितां सखीम् ।
बाला भ्रूभङ्गजिह्माक्षी पश्यति स्फुरिताधरा ॥ २४३ ॥

मान्दोलितेत्याद्युदाहरणे इति शेषः । शेषयोः उक्तावशिष्टयोः द्वयोः विकार्य्यप्राप्ययोरित्यर्थः उदाहरणद्वन्द्वं दत्त्वा दर्शयित्वा ज्ञापको हेतुः वर्णयिष्यते । प्रतिज्ञेयं शिष्याणामुत्कण्ठावारणायेति बोध्यम् ॥ २४१ ॥

विकार्य्यहेतुं दर्शयति उत्प्रवालानीति । अरण्यानि उत्प्रवालानि उद्गतपल्लवानि, वाप्यः दीर्घिकाः सफुल्लानि पङ्कजानि यासु ताः तथा चन्द्रः पूर्णश्च, अतः कामेन पान्थदृष्टेः पथिकनयनस्य विषं कृतम् उक्तानामेव त्रयाणामतीवोद्दीपकतया सन्तापकत्वादिति भावः । अत्र उक्तत्रयं विषं कृतं विषीभावरूपं विकारमापादितमिति आरोपरूपवैचित्र्यस्यैव हेत्वलङ्कारत्वम् अनेवंविधे सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ विकारस्य सत्यतया वैचित्र्याभावान्नालङ्कारतेति बोध्यम् ॥ २४२ ॥

प्राप्यहेतुं दर्शयति मानयोग्यामिति । बाला मुग्धा काचित् भ्रुवोर्भङ्गेन जिह्मे अक्षिणी यस्याः सा, तथा स्फुरितः कम्पितः अधरो यस्यास्तादृशी सती मानयोग्यां मानाभ्यासम् अभ्यासः खुरली योग्येत्यमरमाला । करोमीत्यभिप्रेत्येति शेषः, प्रियस्य स्थाने सकाशे स्थितां सखीं पश्यति निरीक्षते । अत्र सखीमिति प्राप्यकर्मापेक्षी बालायास्तादृशसकोपनिरीक्षणे हेतुरिति बोध्यम् ॥ २४३ ॥

गतोऽस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः ।
इतीदमपि साध्वेव कालावस्थानिवेदने ॥ २४४ ॥
अवध्यैरिन्दुपादानामसाध्यैश्चन्दनाम्भसाम् ।
देहोष्मभिः सुबोधं ते सखि ! कामातुरं मनः ॥ २४५
इति लक्ष्याः प्रयोगेषु रम्या ज्ञापकहेतवः ।
अभावहेतवः केचिद् व्याह्रियन्ते मनोहराः ॥ २४६ ॥

ज्ञापकहेतुमुदाहरति गत इति । अर्कः अस्तं गतः, इन्दुः भाति, पक्षिणः वासाय वासस्थानाय यान्ति गमनार्थयोगे कर्मणि चतुर्थी । इति उक्तरूपम् इदं गतोऽस्तमर्क इत्यादिकं कालावस्थायाः कालविशेषस्य सन्ध्याया इत्यर्थः, निवेदने ज्ञापने साधु एव वैचित्र्यजनकत्वात् उत्कृष्टोपाय इत्यर्थः, अर्कस्यास्तमितत्वादि ज्ञापको हेतुः, ज्ञाप्या च सन्ध्या अत्र तु ज्ञाप्यस्य अशब्दत्वात् प्रतीयमानत्वम् । सन्ध्या वर्त्तते इत्यादौ तु नालङ्कारता वैचित्र्याभावादिति बोध्यम् ॥ २४४ ॥

ज्ञाप्यस्य शब्दत्वे उदाहरति अवध्यैरिति । हे सखि ! ते तव कामातुरं विरहाकुलं मनः इन्दुपादानां चन्द्रकिरणानाम् अवध्यैः अनाश्यैः, तथा चन्दनाम्भसां चन्दनाक्तजलानाम् असाध्यैः अप्रतिकार्य्यैः देहस्य उष्मभिः सन्तापैः सुबोधं सुखेन ज्ञेयम् । अत्र कामातुरं मनोरूपं ज्ञाप्यं शब्दं देहतापाश्च ज्ञापकाः । अत्र च वैचित्र्यविशेषवत्त्वा एवास्यालङ्कारस्य विषय इति ॥ २४५ ॥

इतीति । इति एवंरूपा ज्ञापकहेतवः रम्याः सहृदयचमत्कारकाः प्रयोगेषु कवीनां निबन्धेषु लक्ष्याः ज्ञातव्याः,

अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम् ।
अनिग्रहेण चाक्षाणां जायते व्यसनं नृणाम्॥२४७॥
गतः कामकथोन्मादो गलितो यौवनज्वरः ।
गतो मोहश्च्युता तृष्णा कृतं पुण्याश्रमे मनः॥२४८॥

अभावरूपा: मनोहरा केचित् हेतवश्च व्याक्रियन्ते उच्यन्ते ॥ २४६ ॥

अभावरूपाश्च हेतवश्चतुर्विधा, प्रागभाव ध्वंसाभाव, अन्योन्याभाव अत्यन्ताभावश्चेति तनमि कृत्वा क्रमेण उदाहरिष्यन् प्रथम प्रागभावमाह अनभ्यासेनेति। विद्यानाम् अनभ्यासेन अशिक्षया, धीमता साधूनाम् असंसर्गेण तथा अक्षाणाम् इन्द्रियाणाम् अनिग्रहेण असंयमेन हेतुना नृणा व्यसन स्त्रीपानाद्यष्टादशविध दुष्प्रवृत्तिरिति यावत् जायते। उक्तञ्च मनुना व्यसनप्रस्तावे, मृगयाक्षो दिवास्वप्न परीवाद स्त्रियो मद । तौर्य्यत्रिक वृथाट्या च कामजो दशको गण । पैशुन्य साहस द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक इति। अत्र एव विद्याभ्यासाद्यभावे व्यसनोत्पत्तिरिति विद्याभ्यासादीना व्यसन प्रति प्रागभावरूपहेतुत्वम् ॥ २४७ ॥

प्रध्वंसमुदाहरति गत इति। कामकथया उन्माद उन्मत्तता गतः, यौवनज्वर गलित, मोहः अज्ञानं गत, तृष्णा वासना च्युता, अत पुण्याश्रमे तपोवनाश्रमे मन कृतम् अर्पितम्। अत्र कामकथादीना ध्वंसरूपस्य अभावस्य पुण्याश्रमगमने हेतुत्वम् ॥ २४८ ॥

वनान्यमूनि न गृहाण्येता नद्यो न योषितः।
मृगा इमे न दायादास्तन्मे नन्दति मानसम् २४९

अत्यन्तमसदार्य्याणामनालोचितचेष्टितम्।
अतस्तेषां विवर्द्धन्ते सततं सर्व्वसम्पदः॥ २५०॥

उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी।
देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः॥२५१

अन्योन्याभावमुदाहरति वनानीति। अमूनि वनानि, गृहाणि न, एता नद्य, योषितः न इमे मृगा, दायादाः न, तत् तस्मात् मे मम मानसं नन्दति, गृहाश्रमात् वानप्रस्थाश्रम गतस्योक्तिरियम्। अत्र वनगृहादीनाम् अन्योन्यभेदेन मानस-नन्दने अन्योन्याभावरूपहेतुत्वम्॥ २४९॥

अत्यन्ताभावमुदाहरति अत्यन्तमिति। आर्य्याणां साधूनाम् अनालोचितचेष्टितम् अविमृश्यकारित्वम् अत्यन्तम् असत् अविद्यमान नास्तीत्यर्थः, अतस्तेषां सर्व्वसम्पदः सततं विवर्द्धन्ते। अत्र अविमृश्यकारितायाः अत्यन्ताभावः सर्व्वसम्पद्वृद्धौ हेतुरिति॥ २५०॥

सम्प्रति अभावाभावरूपं हेतुं दर्शयति उद्यानेति। उद्यानसहकाराणाम् उपवनचूतानां मञ्जरी न अनुद्भिन्ना अपितु उद्भिन्ना, अतः पथिकनारीणां प्रोषितभर्त्तृकाणां सतिलः सलिलाञ्जलिः देयः, चूतमञ्जर्य्युद्भेदेन वसन्तोदयात् तस्य च मदनोद्दीपकत्वात् तादृशीनां मरणमुपस्थितमिति ध्वन्यते। अत्र मञ्जरीणाम् अनुद्भेदाभावस्य अभावरूपो हेतुरिति अभावाभावस्य हेतुत्वम्॥ २५१॥

प्रागभावादिरूपस्य हेतुत्वमिह वस्तुनः ।
भावाभावस्वरूपस्य कार्य्यस्योत्पादनं प्रति ॥ २५२ ॥
दूरकार्य्यस्तत्सहजः कार्य्यानन्तरजस्तथा ।
अयुक्तयुक्तकार्य्यौ चेत्यसंख्याश्चित्रहेतवः ॥ २५३ ॥
तेऽमी प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः ।
अत्यन्तसुन्दरा दृष्टास्तदुदाहृतयो यथा ॥ २५४ ॥

अभावहेतुमुपसंहरति प्रागिति । इह उदाहरणेषु इत्यर्थः । भावाभावस्वरूपस्य भावरूपस्य अभावरूपस्य च कार्य्यस्य उत्पादनं प्रति प्रागभावादिरूपस्य वस्तुनः विषयस्य हेतुत्वं दर्शितमिति शेषः ॥ २५२ ॥

अधुना चित्राख्यहेतुभेदान् निर्दिशति दूरकार्य्य इति । दूरे कार्य्यं यस्य सः, तत्सहजः तेन कार्य्येण सह जातः, कार्य्यानन्तरजः कार्य्यान्तरं जातः, अयुक्तकार्य्यः अयुक्तम् अनुचितं कार्य्यं यस्य सः, तथा युक्तकार्य्यः युक्तम् उचितं कार्य्यं यस्य सः, इति एवम्प्रकाराः असंख्याः संख्यातीताः बहुविधा इत्यर्थः चित्रहेतवः चित्राख्या हेतवः । उक्तञ्च भोजराजेन, क्रियायाः कारणं हेतुः कारको ज्ञापकस्तथा । अभावश्चित्रहेतुश्च चतुर्विध इहेष्यते इति । २५३ ॥

तेऽमीति । ते पूर्वोक्ता अमी चित्रहेतवः गौणी या वृत्तिः सादृश्यनिबन्धना लक्षणा सैव व्यपाश्रयः अवलम्बनं येषां तादृशाः सादृश्यलक्षणावृत्तिनिबन्धनाः प्रयोगाणां निबन्धानां मार्गेषु रीतिषु अत्यन्तसुन्दराः अतिमनोहराः दृष्टाः, यथा तेषामुदाहृतयः उदाहरणानि वक्ष्यमाणानीत्यर्थः । २५४ ॥

त्वदपाङ्गाह्वयं जैत्रमनङ्गास्त्रं यदङ्गने ! ।
मुक्तं तदन्यतस्तेन सोऽप्यहं मनसि क्षतः ॥ २५५ ॥
आविर्भवति नारीणां वयः पर्य्यस्तशैशवम् ।
सहैव विविधैः पुंसामङ्गजोन्मादविभ्रमैः ॥ २५६ ॥
पश्चात् पर्य्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।
प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥ २५७ ॥

दूरकार्य्यमुदाहरति त्वदपाङ्गाह्वयमिति । हे अङ्गने ! नारि ! यत् तत् प्रसिद्धं जैत्रं जयसाधनं तव अपाङ्गाह्वयम् अपाङ्गरूपम् अनङ्गस्य कामस्य अस्त्रम् अन्यतः अन्यस्मिन् जने मुक्तं पातितं त्वयेति शेषः तेन अस्त्रेण स लक्ष्यभूतः जनः तथा अहमपि अलक्ष्यभूत इत्यर्थः मनसि क्षतः विद्धः । अत्र अस्त्रस्य लक्ष्यवेधरूपं कार्य्यं सन्निहितम् अलक्ष्यवेधरूपन्तु दूरवर्त्ति, इति हेतोरस्त्रस्य दूरकार्य्यत्वं तस्य चासम्भवाच्चित्रमिति ॥ २५५ ॥

तत्सहजमुदाहरति आविर्भवतीति । नारीणां पर्य्यस्तं निराकृतं शैशवं येन तादृशं वयः यौवनमित्यर्थः पुंसां विविधैः अङ्गजेन कामेन यः उन्मादः तस्य विभ्रमैः सहैव आविर्भवति । अत्र नारीणां यौवनरूपस्य हेतोस्तत्कार्य्यभूतपुरुषविभ्रमैः सहाविर्भावात् तत्सहजत्वं तच्च कार्य्यकारणयोर्यौगपद्येन वैचित्र्यातिशयसूचनात् चित्रम् ॥ २५६ ॥

कार्य्यानन्तरजमुदाहरति पश्चादिति । हरिणाक्षीणां रागसागरः प्रेमानुरागसमुद्रः प्रागेव उदीर्णः उच्छलितः स्फीत इत्यर्थः, पश्चात् किरणान् पर्य्यस्य उत्क्षिप्य चन्द्रमण्डलम्

राज्ञां हस्तारविन्दानि कुट्मलीकुरुते कुतः।
देव! त्वच्चरणद्वन्द्वरागबालातपः स्पृशन्॥ २५८॥
पाणिपद्मानि भूपानां सङ्कोचयितुमीशते।
त्वत्पादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः॥ २५९॥
इति हेतुविकल्पानां दर्शिता गतिरीदृशी।
इति हेतुचक्रम्।

उदीर्णम् उदितम्। अत्र चन्द्रोदयस्य रागोद्दीपकत्वात् कारणस्य तत्कार्य्यस्य च रागस्य पश्चाज्जातत्वेन कार्य्यानन्तरत्वं तच्च कार्य्यकारणयोरग्रपश्चाद्भावप्रतिपादनेन समधिक वैचित्र्यमावहतीति चित्रम्॥ २५७॥

अयुक्तकार्य्यमुदाहरति राज्ञामिति। हे देव! तव चरणद्वन्द्वमेव रविः तस्य बालातपः नवोदितार्कमयूखः अत्र चरणरागे बालातपत्वारोपात् अतिशयोक्तिरूपालङ्कारो व्यज्यते। राज्ञां हस्ता एव अरविन्दानि तानि स्पृशन् कुतः कुड्मलीकुरुते मुकुलीकरोतीत्यर्थः बालातपस्पर्शात् अरविन्दाना विकास एव भवति न तु सङ्कोचः, अत्र कारणस्य तस्य तत्सङ्कोचरूपकार्य्यमयुक्तमिति अयुक्तकार्य्यत्वं तच्च राजविषयकरतिभावस्य सातिशयचमत्कारविषयत्वात् अतिमनोरममिति चित्रम्। २५८।

युक्तकार्य्यमुदाहरति पाणिपद्मानीति। कुन्दनिर्मला कुन्दपुष्पधवला तव पादनखरूपचन्द्राणाम् अर्चिष भूपाना पाणिरूपाणि पद्मानि सङ्कोचयितुम् ईशते प्रभवन्ति। अत्र चन्द्रकिरणरूपकारणस्य पद्मनिमीलनकार्य्यं युक्तं तच्च राजविषयिणो रतिभावस्य व्यञ्जकतया सातिशया चमत्कृतिपदवीमारोहतीति चित्रम्॥ २५९॥

इङ्गिताकारलक्ष्योऽर्थः सौक्ष्म्यात् सूक्ष्म इति स्मृतः ॥२६०॥

कदा नौ सङ्गमो भावीत्याकीर्णे वक्तुमक्षमम् ।
अवेक्ष्य कान्तमबला लीलापद्मं न्यमीलयत् ॥२६१
पद्मसम्मीलनादत्र सूचितो निशि सङ्गमः ।
आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपीड़ितम् ॥२६२॥

हेतुमुपसंहरति इतीति। हेतोर्विकल्पाना प्रभेदानाम् इति पूर्वोक्तप्रकारा गति दर्शिता। अनयैव रीत्या अन्येऽपि प्रभेदा ज्ञातव्या इति भाव ।

इति हेतुचक्रम् ।

अथ सूक्ष्म निरूपयति इङ्गितेति। अभिप्रायप्रकाशक-चेष्टाविशेषाद इङ्गित इङ्गतो भाव इति विश्व । आकार. आकृतिविशेषव्यञ्जकमुखरागादि, स्यादाकारोऽङ्गवैकृतमिति वोपालित । एताभ्या लक्ष्य अनुमेय अर्थ विषयः सौक्ष्म्यात् दुर्ज्ञेयत्वात् सूक्ष्म इति स्मृत । प्रकाशकारस्तु, कुतोऽपि लक्षित सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते। धर्मेण केनचिद् यत्र तत् सूक्ष्म परिचक्षते॥ इत्याह। सलक्षितस्तु सूक्ष्मोऽर्थ आकारेणेङ्गितेन वा। कयापि सूच्यते भङ्ग्या यत्र सूक्ष्म तदुच्यत इति दर्पणकार ॥ २६० ॥

इङ्गितलक्ष्य सूक्ष्ममुदाहरति कदेत्यादि। कदा कस्मिन् समये नौ आवयो सङ्गमो भावी इति आकीर्णे जनबहुले स्थाने वक्तुमक्षम कान्तम् अवेक्ष्य अवला कामिनी लीलापद्म क्रीडाकमल न्यमीलयत् समकोचयत्। अत्र अङ्गजपीडित

सदर्पितदृशस्तस्या गीतगोष्ठ्यामवर्द्धत ।
उद्दामरागतरला छाया कापि मुखाम्बुजे ॥ २६
इत्यनुद्भिन्नरूपत्वात् रत्युत्सवमनोरथः ।
अनुल्लङ्घ्यैव सूक्ष्मत्वमत्र व्यवस्थितः ॥ २६

इति सूक्ष्मम्

कामार्त्तं प्रियम् आश्लेषयितुम् इच्छन्त्या अनया नायि
पद्मसम्मीलनात् निशि रात्रौ सङ्गमो भावीति शेष सूचि
पद्मनिमीलनमिह इङ्गितं निशि प्रियसङ्गमरूपसूक्ष्मोऽर्थं
दोध्यम्. अस्य च सहृदयचमत्कारितया अलङ्कारत्व
न्तव्यम् ॥ २६१ ॥ २६२ ॥

आकारलक्ष्यं सूक्ष्मं दर्शयति सदर्पितदृश इति ।
गोष्ठ्यां सङ्गीतसमाजे मयि अर्पिते दृशौ यया तादृश्या त
मुखाम्बुजे उद्दामः अतिप्रवृद्धः यः रागः रमणाभिलाष
तरला चञ्चला कापि अनिर्वचनीया छाया कान्तिः अव
अत्र मुखच्छायावैलक्षण्येन नायिकाया रत्युत्सवाभिला
लक्षितत्वात् सूक्ष्मत्वम् ॥ २६३ ॥

नन्वत्र तादृशमनोरथस्य सुव्यक्ततैव कथं तर्हि सूक्ष्म
मित्याशङ्क्याह इतीति । अत्र रत्युत्सवमनोरथः अनुद्भिन्न
त्वात् आकारलक्षितत्वेन स्फुटतया प्रतीयमानत्वाभा
सूक्ष्मत्वम् अनुल्लङ्घ्यैव अपरित्यज्यैव व्यवस्थितः वर्णितः अ
त्यन्वयः । तथाच तादृशी मुखच्छाया अवश्यमेव रत्युत्सव
रथं व्यञ्जयतीति न तावन्नियमः अन्यविषयमनोरथेऽपि

लेशो लेशेन निर्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम्।
उदाहरण एवास्य रूपमाविर्भविष्यति ॥ २६५ ॥

राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रक्षकाः।
अवगच्छेयुरा ज्ञातमहो शीतानिलं वनम् ॥२६६॥

आनन्दाश्रु प्रवृत्तं मे कथं दृष्ट्वैव कन्यकाम्।

[illegible] कश्चित् तमर्थं लक्षयितुं शक्नोतीति सूक्ष्मालङ्कार-
[illegible] इति बोध्यम् ॥ २६४ ॥

[illegible] लेशं निरूपयति लेश इति। लेशेन [illegible]तया निर्भिन्नस्य प्रकटितस्य [illegible] रूपं तस्य निगूहनं गोपनं लेशः, उदाहरणम् एव अस्य [illegible] रूपं स्वरूपम् आविर्भविष्यति प्रकाशिष्यते। इममेव व्याजोक्तिं वदन्ति केचित्। यथा, व्याजोक्तिश्छद्मनो-द्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् इति। अपह्नुतौ लेशनिर्भिन्नवस्तुन नापह्नव, इह तु तथात्वमनयोर्भेदः ॥ २६५ ॥

अनिष्टसम्भावनाया लेशमुदाहरति राजकन्येति। रोमोद्भेदेन रोमहर्षेण, राजकन्याया दर्शनजनितेनेति भावः। मां राजकन्यायाम् अनुरक्तम् अभिलाषुकं रक्षका राजान्तःपुर-रक्षिण अवगच्छेयु, सम्भावनाया विधिलिङ्। आ ज्ञातम्, आ इति सम्भ्रमद्योतकमव्ययम्। ज्ञातं विदितं निगूहनप्रकारो ज्ञायत इत्यर्थ। ज्ञातमिति वर्त्तमाने क्तप्रत्ययः। अहो वनं शीत अनिल यत्र तत्, शीतानिलस्पर्शेन रोमाञ्चोदय इति भाव। अत्र रोमोद्भेदस्य शीतानिलजत्वेन अनुरागनिगूहनं वैचित्र्यमावहतीति अस्यालङ्कारत्वम् ॥ २६६ ॥

लज्जाया लेशमुदाहरति आनन्दाश्रु इति। कन्यकां दृष्ट्वैव

अक्षि मे पुष्परजसा वातोद्धृतेन दूषितम्॥ २६७॥
इत्येवमादिस्थानेऽयमलङ्कारोऽतिशोभते।
लेशमेके विदुर्निन्दां स्तुतिं वा लेशतः कृताम् २६८
युवैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरूर्जितः।
रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि॥ २६९॥

मे मम कथम् आनन्दाश्रु प्रवृत्तम् अत्र वाच्यादर्शनेन अनुरागो- दयात् आनन्दाश्रुप्रवृत्तिर्लज्जाकरीति भाव। अत्र निगूहन- प्रकारमाह अक्षीति। वातोद्धृतेन पवनचालितेन पुष्परजसा कुसुमपरागेण मे अक्षि दूषितम्। अत्र आनन्दाश्रुणोऽक्षि- दूषणजत्वप्रतिपादनेन अनुराग संवृत्त इति॥ २६७।

अस्यालङ्कारत्व प्रतिपादयन्नाह इतीति। इत्येवमादिस्थाने एवमाद्युदाहरणे अयम् अलङ्कार अतिशोभते सहृदयचमत्- कारितया समुल्लसति। एके पण्डिता लेश लेशत छलेन कृता निन्दा वा स्तुति व्याजस्तुतिमित्यर्थ विदु। तदुक्त- दोषस्य यो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्य च। स लेश स्यात् ततो नान्या व्याजस्तुतिरपीष्यत इति। अनेनैव व्याजस्तुत्यल- ङ्कारोऽभिहित इति भाव॥ २६८॥

स्तुतिव्याजेन निन्दामाह युवेति। एष राजा युवा गुणवान् तथा ऊर्जित. विक्रान्त. अत ते तव योग्य पति। यस्य मन कामोत्सवादपि रणोत्सवे सक्तम्। स्वयवरा कन्या प्रति तत्सख्या उक्तिरियम्। अत्र द्वितीयार्द्धे महावीरत्वेन स्तुति- र्बोधितापि कामोत्सवे अनासक्तत्वप्रतिपादनव्याजेन तव सम्भोगसुखं दुर्लभम् अतो नाय वरणीय इति द्योतयतीति स्तुत्या निन्दावगमात् व्याजस्तुतिः॥ २६९॥

वीर्योत्कर्षस्तुतिर्निन्दैवास्मिन् भावनिवृत्तये ।
कन्यायाः कल्पते भोगान्निर्विविक्षोर्निरन्तरम् ॥२७०॥

चपलो निर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि ! ।
आगःप्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः ॥२७१॥

दोषाभासो गुणः कोऽपि दर्शितश्चाटुकारिता ।
मानं प्रयोजनोद्दिष्टं कर्त्तुं रागादशक्तया ॥२७२॥

इति लेशचक्रम् ।

लेशमुदाहरति वीर्येति। अस्मिन् उदाहरणे निरन्तरं भोगान् रतोत्सवान् निर्विविक्षोः भोक्तुमिच्छोः, नित्यं रतिभोगयोरिति कोषः । कन्यायाः भावस्य वरणाभिप्रायस्य निवृत्तये वीर्योत्कर्षस्य वीर्याधिक्यस्य स्तुतिः निन्दा कल्पते, निन्दारूपेणैव पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥ २७० ॥

निन्दाव्याजेन स्तुतिमाह चपल इति। हे सखि। असौ जनः चपलः अस्थिरः, निर्दयः परपीडानभिज्ञतया दयारहितः, येन आगःप्रमार्जनार्थं अपराधक्षालनाय चाटवः प्रियवादाः शिक्षिताः, अतस्तेन युष्माभिरुपदिष्टेन मानेन किम्। प्रेयसि मानो गौरवजनकत्वेन विधेय इत्युपदिशन्तीं सखीं प्रति कस्याश्चिन्नायिकाया उक्तिरियम् ॥ २७१ ॥

दोषाभास इति। रागात् प्रियानुरागाधिक्यात् सखीजनेन उद्दिष्टम् उपदिष्टं मानं कर्त्तुम् अशक्तया नायिकया चाटुकारितारूपः कोऽपि स्त्रीजनहृद्यः गुणः दोष इव आभासते इति तथोक्तः दर्शितः दोषरूपेण कथितः इत्यर्थः। अत्र निन्दाव्याजेन स्तुतिर्गम्यते इति व्याजस्तुतिः ॥ २७२ ॥

उद्दिष्टानां पदार्थानामनूद्देशो यथाक्रमम्।
यथासंख्यमिति प्रोक्तं संख्यानं क्रम इत्यपि॥२७३॥
ध्रुवं ते चोरिता तन्वि! स्मितेक्षणमुखद्युतिः।
स्नातुमम्भः प्रविष्टायाः कुमुदोत्पलपङ्कजैः॥२७४॥
प्रेयः प्रियतराख्यानं रसवद्रसपेशलम्।
ऊर्जस्वि रूढाहङ्कारं युक्तोत्कर्षञ्च तत्त्रयम्॥२७५॥

क्रमालङ्कारं निरूपयति उद्दिष्टानामिति। उद्दिष्टानाम् उक्तानां पदार्थानां यथाक्रमम् अनु पश्चात् उद्देशः पश्चादुक्तपदार्थैः सङ्गतिः यथासङ्ख्यम् इति, सङ्ख्यानमितिक्रमश्च इत्यपि प्रोक्तं, यथासङ्ख्यं सङ्ख्यानं क्रम इति पर्यायशब्दा इत्यर्थः॥ २७३॥

क्रममुदाहरति ध्रुवमिति। हे तन्वि! स्नातुम् अम्भः जलं प्रविष्टायाः ते तव स्मितेक्षणमुखद्युतिः कुमुदोत्पलपङ्कजैः ध्रुवं निश्चितं चोरिता अपहृता किमस्माभिरिति शेषः। तदपहरणे नायिकायां तदसत्त्वेन चारुत्वापायादिति भावः। तव स्मितद्युतिः कुमुदेन, ईक्षणद्युतिः उत्पलेन, मुखद्युतिः पङ्कजेनेति यथाक्रममुक्तपदार्थानां यथाक्रमं पश्चादुक्तपदार्थैः सम्बन्धश्चारुत्वातिशयमापादयतीति अस्यालङ्कारत्वम्। २७४।

सम्प्रति प्रेयोरसवदूर्जस्विनामकमलङ्कारत्रितयं निरूपयति प्रेय इति। प्रियतरं भावाभिव्यक्तया अतिप्रीतिकरम् आख्यानं प्रेयः अतिप्रियत्वादन्वर्थसंज्ञेयम्। तथा रसपेशलं रसेन रत्यादिस्थायिभावरूपेण पेशलं सहृदयानन्दजननं रसवत्। भावरसपदार्थौ विभावादिनोक्तौ। यथा, सञ्चारिणः प्रधानानि

पन्न या मम गोविन्द ! जाता त्वयि गृहागते ।

देवादिविषया रतिः । उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ॥ विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः । रसतां नीतः स्थायी भावः सचेतसामिति । अनयोर्विस्तारस्तु गौरवादभिया न लिखितः. विस्तारदर्शनार्थिभिस्तत्तद्ग्रन्थेषु गवेषणीय इति । तथा रूढः अभिव्यक्तः अहङ्कारः गर्वः यत्र तथोक्तम् आख्यानं गर्वप्रधानमाख्यानम् ऊर्जस्वि, ऊर्जो बलं तदस्यास्तीति योगबलात् अहङ्कारस्य च ऊर्जोधर्मत्वात् तथा व्यपदेश इति । तेषाम् उक्तानां प्रेयःप्रभृतीनाम् अलङ्काराणां त्रयं युक्तः समुचितः उत्कर्षो यस्मिन् तादृशम् अतएवैषामलङ्कारत्वकीर्त्तनं न दोषावहमिति भावः । उक्तेषु भावेषु च देवादिविषयकरतिभावस्यैव प्रेयोनामालङ्कारव्यपदेश, अन्येषां भावानां रसाभासभावाभासभावशान्तिभावोदयभावशबलतानाञ्च रस्यमानपदार्थत्वेन रसवदलङ्कारत्वम् । उक्तञ्च विश्वनाथेन, रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमोदयौ । सन्धिः शबलता चेति सर्वेऽपि रसनाद्रसा इति । पूर्वोक्तभावस्य तु ऊर्जस्विनामालङ्कारत्वमिति विशेषः । ध्वनिकारादयस्तु अङ्गिनो रसादेरलङ्कार्यत्वम् अङ्गस्य तु अलङ्कारत्वमाहुः । यथा, प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गन्तु रसादयः । काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतिः ॥ विश्वनाथस्तु, रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमस्तथा । गुणीभूतत्वमायान्ति यदालङ्कृतयस्तदा । रसवत् प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् । भावस्य चोदये सन्धौ मिश्रत्वे च तदाख्यका इत्याह ॥ २७५ ॥

प्रेय उदाहरति अद्येति । गोविन्द । अद्य त्वयि गृहा-

कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात् पुनः॥२७६॥
इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्तादृशी धृतिः।
भक्तिमात्रसमाराध्यः सुप्रीतश्च ततो हरिः॥२७७॥
सोमः सूर्यो मरुद् भूमिर्व्योम होतानलो जलम्।
इति रूपाण्यतिक्रम्य त्वां द्रष्टुं देव! के वयम् २७८

गते गा... प्रीति. जाता. का लेन समयान्तरेण त्वैव नान्यस्य कस्यचित् साधोरित्येवशब्देन ध्वन्यते। पुनराग-मनात् ... प्रीति भवेत् भविष्यतीत्यर्थः। अत्र भगवद्-विच्छेद... वाक्यभङ्ग्या ... सातिशयसमत्-हृतिसाद्धातीति प्रेयोऽलङ्कार॥२७६॥

एतदेव ... दर्शयति इतीति। विदुर इति युक्तम् आह, यतस्तस्य ... अन्यस्मात् आगन्तुकात् तादृशी धृतिः सन्तोष न ... दिति शेष. तत भक्तिमात्रेण न तु वैना-घन्यैनोपचारैः ... समाराध्य हरिं तस्य सुप्रीतश्च अभवत् इति वाक्यशेषः। उद्योगपर्वीयश्लोकश्च अस्य प्रतिरूपो यथा, या प्रीति पुण्डरीकाक्ष तवागमनकारणात्। सा किमाख्या-यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनामिति॥२७७॥

पूर्वं वक्तृश्रोत्रोः प्रीतावुदाहृतम् इदानीं केवलं वक्तुः प्रीतावुदाहरति सोम इत्यादि। हे देव! सोम चन्द्र सूर्य, मरुत् वायु. भूमि. व्योम आकाश. होता यजमान. अनल. अग्नि. तथा जलम् इति ते रूपाणि अष्टौ मूर्त्तीः अतिक्रम्य अतीत्य स्थित परमात्मस्वरूप त्वा द्रष्टुं वय के? न वय योग्या इत्यर्थ. तथापि यद् दृष्टोऽसि स केवल भक्तानुग्रह एवेति। देवे महेश्वरे साक्षात्कृते तपसा प्रत्यक्षगोचरीकृते सति राज-

इति सा...तिह्नते देवे गच्छो यद्राजवर्मणः ।
...रागनं तन्न प्रेय इत्यवगम्यताम् ॥ २७९ ॥

...ति ... मत्त्वं यया मे मरणं मतम् ।
...सा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥२८०॥

... राजविषयरतेः इति ...कूप यत् प्रीतिप्रकाशन ... इति पागम्यताम्, अत्रापि भगवद्विषयकरति-भा...न विवाख्यानस्य सत्वादिति ॥ २७८ ॥ २७९ ॥

... दर्शयन् रमानाञ्च शृङ्गारादीना प्राय ...लेन च, प्रथम शृङ्गारमुदाहरति मृतेति । ... इति निश्चित्य इत्यध्याहार्य्यं प्रेत्य परलोके यया ...या सङ्गत् सङ्गम कर्त्तुं मे मरण मतम् इष्ट मरणाव-...तमित्यर्थ, एषा सा तन्वी अत्रैव जन्मनि मरण ...नेत्यर्थ ... मया लब्धा प्राप्ता । मृता मदालसा नागाना प्रसादेन पुन प्रत्युज्जीविता प्राप्य तत्पत्यु कुवलयाश्वस्योक्ति-रियम् । सैषा तन्वीत्यत्र सैवावन्तीति पाठोऽपि दृश्यते । तत्रार्थे आवन्ती अवन्तिदेशभवा वासवदत्तेत्यर्थ, तस्याश्च दाह-प्रवादेन मरणनिश्चयात् दु खितस्य वत्सराजस्य पुनस्तां प्राप्या-नन्दोक्तिरियम् । अत्र सम्भोगशृङ्गाररस. । तल्लक्षणन्तूक्त विश्व-नाथेन । यथा, दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ । यत्रानुरक्तावन्योन्य सम्भोगोऽयमुदाहृत इति । अयञ्च विप्र-लम्भानन्तर्य्यात् परा पुष्टि नीतः । उक्तञ्च विश्वनाथेन, न विना विप्रलम्भेन सम्भोग. पुष्टिमश्नुते । कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्द्धते । इति । विप्रलम्भश्च तेनैवोक्तः । यथा, यत्र तु रति प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसाविति ॥२८०॥

प्राक्प्रीतिर्दर्शिता सेयं रतिः शृङ्गारतां गता ।
रूपबाहुल्ययोगेन तदिदं रसवद् वचः ॥ २८१ ॥
निगृह्य केशेष्वाकृष्टा कृष्णा येनाग्रतो मम ।
सोऽय दुःशासनः पापो लब्धः किं जीवति क्षणं॥२८२
इत्यारुह्य परां कोटिं क्रोधो रौद्रात्मतां गतः ।
भीमस्य पश्यतः शत्रुमित्येतद्रसवद् वचः ॥२८३॥

ननु तथापि नायिकाविषयकरतिभावो व्यज्यते तत् प्रेयोऽलङ्कार एव कथमत्र न स्यादित्याशङ्क्याह प्रागिति । प्राक् पूर्वोक्तयोरुदाहरणयो प्रीति भगवद्विषयकरतिव्यञ्जिका एव न तु विभावादिपरिपुष्टा दर्शिता । उक्तञ्च, मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदन वच । असंप्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यत इति । इह तु सा रति कान्ताविषयकोऽनुराग इत्यर्थ । उक्तञ्च, रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनस. प्रवणायितमिति । रूपाणा विभावानुभावव्यभिचारिणां बाहुल्य विस्तारः तस्य योगेन शृङ्गारतां गता. तस्मात् इद वृतेत्युक्त वच. रसवत् रसवदलङ्कारेण अलङ्कृतमित्यर्थ. ॥ २८१ ॥

रौद्ररसमुदाहरति निगृह्येति । येन मम अग्रत मामनादृत्य इत्यर्थ कृष्णा द्रौपदी केशेषु अवच्छेदे सप्तमी । आकृष्टा, सः अयं पाप दु शासनः मया प्राप्त क्षण जीवति किम् ? नैव जीवतीत्यर्थः ॥ २८२ ॥

इतीति । शत्रुं दु शासन पश्यतः भीमस्य क्रोध इति इत्थप्रकारेण परां कोटिम् आरुह्य विभावादिभि. परिपोष प्राप्य इत्यर्थः रौद्रता रौद्रभाव गतः रौद्ररसत्वेन परिणत

इदमम्लानमानाया लग्नं स्तनतटे तव ।
छाद्यतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ! ॥ २८९ ॥
अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणम् ।
शाखाश्च मन्दिराण्येषां चित्रं नन्दनशाखिनाम् २९०

अस्रेति । तत्र च शोणितपायिनः अन्त्रभूषणाः राक्षसाः आलम्बनविभावाः, अन्ये च अनुभावव्यभिचारिण आक्षिप्ताः तैश्च परिपुष्टं बीभत्सरसत्वं भजते । अत्र राजविषयकरतिभावस्य प्राधान्यात् बीभत्सपरिपुष्टतया तस्यैव चमत्कारित्वात् प्रेयोऽलङ्कारत्वमेव युक्तमिति बोध्यम् । रसवत्प्रेयसोः सङ्कर इति केचित् ॥ २२८ ॥

हास्यमुदाहरन्नाह इदमिति । हे सखि ! अम्लानः अखण्डितः मानो यस्याः तादृश्याः अस्माकं पुनः पुनरायहेणापि अनिगतमानाया इत्यर्थः तव स्तनतटे इदं नवं न तु प्राचीनं नखपदं नखाघातचिह्नं लग्नम् उत्तरीयेण छाद्यताम् । सखीसन्निधौ मानवतीं रहसि कान्तेन सह कृतविहारां काञ्चित् प्रति तत्सख्या उपहासोक्तिरियम् । अत्र हासः स्थायिभावः । तल्लक्षणन्तूक्तम् । यथा, वागादिवैकृतैश्चेतोविकाशो हास इष्यत इति । तादृशी मानवती नायिका आलम्बनविभावः, नखक्षतमुद्दीपनविभावः, तादृशवचनानि अनुभावाः व्यभिचारिणश्च यथायथं प्रतीयमाना एतैश्च परिपुष्टः अयं हासः हास्यरसत्वेन परिणमति ॥ २८९ ॥

अद्भुतरसमुदाहरति अंशुकानीति । एषां नन्दनशाखिनां प्रवालानि अंशुकानि वसनानि, पुष्पं हारादिभूषणं, शाखाश्च मन्दिराणि गृहाणि, चित्रं किमाश्चर्य्यमित्यर्थः । अत्र स्थायि-

इदं मघोनः कुलिशं धारासन्निहितानलम् ।
स्मरणं यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते ॥ २८१ ॥
वाक्यस्याग्राम्यता योनिर्माधुर्य्ये दर्शितो रसः ।
इह त्वष्टरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम् ॥२८२॥

इति रसवदलङ्कारः ।

भावो विस्मय । तल्लक्षणं यथा, विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमा-तिवर्त्तिषु । विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृत इति । अलौकिकानन्दनशाखिभिरालम्बनविभावैः तेषां तत्रत्यैः उद्दीपनविभावैः अन्यैश्च प्रतीयमानैरनुभावैः सञ्चारिभिश्च परि पुष्ट अद्भुतरसतया पर्य्यवस्यतीति ॥ २८० ॥

भयानकरसमुदाहरति इदमिति । इदं मघोनः इन्द्रस्य कुलिशं वज्रं धारासु सन्निहित अनल यस्य तादृशं, यस्य स्मरणं दैत्यस्त्रीणाम् असुरकामिनीनां गर्भपाताय कल्पते प्रभवति । अत्र दैत्यस्त्रीणां भयमेव स्थायिभाव । तल्लक्षणं यथा, रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यदं भयमिति । मघोनः आलम्बनविभावेन तादृशकुलिशेन उद्दीपनविभावेन गर्भ-पातेन च अनुभावेन अन्यैश्च प्रतीयमानैः तत्कालिकचित्त-व्यापारैः परिपुष्टं भयानकरसत्वं प्राप्नोतीति ॥ २८१ ॥

ननु माधुर्य्यनिरूपणे मधुरं रसवदित्युक्ते रसवत्त्वस्य माधुर्य्यगुणत्वेन अभिहितम् अत्र तु अलङ्कारत्वं कथं तदुच्यत इत्याह वाक्यस्येति । माधुर्य्ये माधुर्य्यनिरूपणे वाक्यस्य अग्रा-म्यता ग्राम्यत्वदोषाभाव एव योनिः कारणं यस्य तादृशः रसः दर्शितः अग्राम्यताया एव रसत्वेन उपचारात् कीर्त्तनमिति भावः । इह तु गिरां वाचां रसवत्ता रसवदलङ्कारत्वम् अष्टसु

अपकर्त्ताऽहमस्मीति हृदि ते मास्म भूद् भयम् ।
विमुखेषु न मे खड्गः प्रहर्त्तुं जातु वाञ्छति ॥२९३॥
एवमुक्त्वा परो युद्धे निरुद्धो दर्पशालिना ।
पुंसा केनापि तज्ज्ञेयमूर्जस्वीत्येवमादिकम् ॥२९४॥
पर्य्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते ।
यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्य्यायोक्तं तदिष्यते ॥२९५॥

ऽपि शृङ्गारादिषु आगतता स्मृता । तथाच, रसव्यञ्जकवाक्य-
त्वादाभासमलङ्कृतालङ्कारादिमत्त्व माधुर्य्यगुणत्वं रसवद-
लङ्कारस्य रस एवेति भेद ॥ २९२ ॥

ऊर्जस्व्यलङ्कारमुदाहरति अपकर्त्तेति । अहं ते अपकर्त्ता
अपराधी इति हेतो ते भय मास्म भूत् न भवतु, मे मम
खड्ग विमुखेषु प्रहर्त्तुं जातु कदाचिदपि न वाञ्छति । तथा-
चोक्तं कृत्यादित्यनुवृत्तौ मनुना । यथा, नायुधव्यसनप्राप्तं
नार्त्तं नातिपरिक्षतम् । न भीत न परावृत्त सतां धर्ममनु-
स्मरन्निति । युद्धे पलायनपर शत्रुं प्रति कस्यचित् वीरस्योक्तिः ।
अत्र गर्वरूपो व्यभिचारिभाव स्थायिभावादपि उत्साहा-
दुद्रिक्त इति ऊर्जस्विनामालङ्कारः । यस्य तु तादृशोद्रेकाभाव.
तत्र धीरो रस एव रसवदलङ्कारतया परिणमतीति बोध्यम्
॥ २९३ ॥

एवमुक्त्वेति । दर्पशालिना अहङ्कारवता केनापि पुसा
एवम् उक्तरूप वचनम् उक्त्वा युद्धे परः शत्रुः निरुद्ध । तस्मात्
इत्येवमादिकं रसान्तरेऽपि तादृशो गर्वः ऊर्जस्वीत्यर्थः ॥ २९४ ॥

पर्य्यायोक्तं लक्षयति पर्य्यायमिति । इष्टम् अभिलषितम्

दशत्यसौ परभृतः सहकारस्य मञ्जरीम् ।
तमहं वारयिष्यामि युवाभ्यां स्वैरमास्यताम्॥२८६॥
सङ्गमय्य सखीं यूना सङ्केते तद्रतोत्सवम् ।
निर्वर्त्तयितुमिच्छन्त्या कयाप्यपसृतं ततः ॥२८७॥

इति पर्य्यायोक्तम् ।

किञ्चिदारभमाणस्य कार्य्यं दैववशात् पुनः ।

अर्थं साक्षात् वाचकशब्देन अनाख्याय अकथयित्वा तस्यैव इष्टार्थस्य सिद्धये प्रतिपत्तये यत् प्रकारान्तरेण भङ्गिविशेषेण आख्यानं व्यञ्जनया द्योतनं तत् पर्य्यायोक्तम् इष्यते। समानार्थकशब्दान्तरस्यैव पर्य्यायत्वात् अन्वर्थसञ्ज्ञेयमिति बोध्यम् ॥ २८५ ॥

पर्य्यायोक्तमुदाहरति दशतीति। असौ परभृतः कोकिलः सहकारस्य कुञ्जवहिस्थितस्येति शेषः मञ्जरी दशति, अहं तं निवारयिष्यामि युवाभ्यां स्वैरं स्वच्छन्दम् आस्यतां स्थीयतामिति कान्तकामिन्योः सुरतोत्सवस्य व्याघातो मा भूदिति विविच्य सख्यास्ततोऽपसरणस्यौचित्ये इतोऽहं गमिष्यामीति वाचकपदेनाभिधाने वैचित्र्यातिशयस्याभावो जायते इति परभृतवारणव्याजेन तदपसरणं व्यक्तीकृतमिति पर्य्यायोक्तम् ॥ २८६ ॥

सङ्गमय्येति। सङ्केते सङ्केतस्थाने सखीं यूना सह सङ्गमय्य तयोः रतोत्सवं निर्वर्त्तयितुं सम्पादयितुमिच्छन्त्या कयापि सख्या ततः अपसृतमित्यन्वयः॥ २८७ ॥

समाहितं निरूपयति किञ्चिदिति। किञ्चित् कार्य्यम्

तत्साधनसमापत्तिर्या तदाहुः समाहितम् ॥२९८॥
मानमस्या निराकर्त्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।
उपकाराय दिष्ट्यैतदुदीर्णं घनगर्जितम् ॥ २९९ ॥
आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्त्वमनुत्तमम् ।
उदात्तं नाम तं प्राहुरलङ्कारं मनीषिणः ॥३००॥

कार्यमारभमाणस्य कर्त्तुरनुग्रहाय दैववशात् अकस्मात् पुनः तस्य साधनस्य समाधानस्य या समापत्तिः सङ्गतिः तत् समाहितम् आहुः। समाधानरूपत्वात् अन्वर्थसंज्ञेयमिति। दैववशादिति कर्त्तुर्निरपेक्षं कर्त्तुरनुप्रवृत्तकारणान्तरावलम्बनेन कार्यसमाधानस्यापि सम्यक् सद्भावात्। तदुक्तं भोजराजेन, कार्यारम्भे सहायाप्तिर्दैवाकृता च या। आकस्मिकी बुद्धिपूर्वोभयी वा तत् समाहितम् इति ॥ २९८ ॥

समाहितमुदाहरति मानमिति। अस्याः मानिन्याः मानं निराकर्त्तुं पादयोः पतिष्यतः मे मम उपकाराय दिष्ट्या दैवेन एतत् घनगर्जितम् उदीर्णम्। अत्र मानभङ्गाय पादपतन-प्रवृत्तस्य दैवादुदीर्णेन घनगर्जितेन तस्यातीवोद्दीपकत्वात् प्रसङ्गेन तत्समाधानमिति समाहितमलङ्कारः ॥ २९९ ॥

उदात्तं निरूपयति आशयस्येति। आशयस्य अभिप्रायस्य विभूतेः सम्पत्तेः वा यत् अनुत्तमम् अलौकिकं महत्त्वम् सर्वाधिक्यं, मनीषिणः तम् उदात्तं नाम अलङ्कारं प्राहुः। तथाच, प्रस्तुतस्य उदाराशयत्ववर्णनेन लोकातिशयसम्पद्वर्णनेन च यद् वैचित्र्यं स एव उदात्तालङ्कार इति निष्कर्षः। केचित् तु यत्रापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेदिति आहुः।

गुरोः शासनमत्येतुं न शशाक स राघवः।
यो रावणशिरश्छेदकार्य्यभारेऽप्यविक्लवः॥ ३०१ ॥
रत्नभित्तिषु संक्रान्तैः प्रतिविम्बशतैर्वृतः।
ज्ञातो लङ्केश्वरः कृच्छ्रादाञ्जनेयेन तत्त्वतः॥३०२॥
पूर्वत्राशयमाहात्म्यमत्राभ्युदयगौरवम्।
सुव्यञ्जितमिति प्रोक्तमुदात्तद्वयमप्यदः॥ ३०३ ॥

उदात्तम्।

तस्मते प्रस्तुतस्य अङ्गत्वेन महतां चरितवर्णनमपि उदात्तालङ्कार इति बोध्यम्॥ ३००॥

आशयमहत्त्वे उदाहरति गुरोरिति। यः रावणस्य शिरश्छेदः कार्य्यं तस्य भारः तस्मिन्नपि अविक्लवः अव्याकुलः, स राघवः गुरोः पितुः शासनं राज्यत्यागपूर्वकवनगमनादेशम् अत्येतुम् अतिक्रमितुं न शशाक। अत्र रावणवधरूपासाध्यसाधनक्षमस्य तादृशगुरुनिर्देशवर्त्तित्वेन अलौकिकं माहात्म्यं प्रतीयते इत्युदात्तत्वम्॥ ३०१॥

विभूतिमहत्त्वे उदाहरति। रत्नभित्तिष्विति। आञ्जनेयेन अञ्जनासुतेन हनुमता कृच्छ्रात् अतिकष्टेन बहुपर्य्यालोचनया इत्यर्थः रत्नभित्तिषु सङ्क्रान्तैः प्रतिफलितैः प्रतिविम्बानां शतैः वृतः लङ्केश्वरः रावणः तत्त्वतः ज्ञातः ईदृगैश्वर्य्यशाली नास्तीति अयमेव लङ्केश्वर इति विदित इत्यर्थः। अत्र लङ्केश्वरस्य तादृशैश्वर्य्यमहत्त्वकीर्त्तनमेव उदात्तालङ्कार इति॥ ३०२॥

द्वैविध्यमुपसंहरति पूर्वत्रेति। पूर्वत्र गुरोरित्युदाहरणे

...ह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।
न पञ्चेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति ॥ ३०४ ॥
चन्दनं चन्द्रिका मन्दो गन्धवाहश्च दक्षिणः ।
सेयमग्निमयी सृष्टिर्मयि शीता परान् प्रति ॥ ३०५ ॥
शैशिर्यमभ्युपेत्यैव परेष्वात्मनि कामिना ।
औष्ण्यप्रकाशनात्तस्य सेयं विषयनिह्नुतिः ॥ ३०६ ॥

[illegible] मात्मनाम, अत रत्नभित्तिष्वित्युदाहरणे अभ्युद- [illegible] मर्पितम् सुप्रतीतमिति अद उदात्तद्वयं प्रोक्तम् [illegible] विलासमहत्वादिति भावः ॥ ३०३ ॥

अपह्नुतिं निरूपयति अपह्नुतिरिति। किञ्चित् किमपि [illegible] अपह्नुत्य गोपयित्वा अन्यस्य अर्थस्य दर्शनं व्यवस्थापनम् अपह्नुतिः। अत्र धर्मापह्नवेन धर्मान्तरारोपणं तत्त्वापह्नव- [illegible] धर्मिनिषेधेन धर्म्यन्तरारोप इत्यनयोर्भेदः। उदा- हरति नेति। स्मरः कामः पञ्चेषुर्न तन्मात्रेषुभिः समग्रजगता- [illegible] भावः, अतस्तस्य पत्रिणां सहस्रम् [illegible]। अत्र स्मरस्य पञ्चेषुत्वधर्मं प्रतिषिध्य सहस्रेषु- [illegible] अपह्नुतिरिति बोध्यम् ॥ ३०४ ॥

विषयापह्नुतिमुदाहरति चन्दनमित्यादि। चन्दनं चन्द्रिका [illegible] गन्धवाहः मा इय मयि विरहिणीत्यर्थः [illegible] अग्निवत् मया प्रतीयते इत्यर्थः, परान् [illegible] इत्यर्थः प्रति शीता शीतला सृष्टिः तेषा- [illegible] भावः। अत्र कामिना परेषु शैशिर्यं [illegible] आत्मनि औष्ण्यप्रकाशनात् अग्नि-

असावमृतस्यन्दिकिरणश्चन्द्रमा नामतो मतः।
अन्य एवायमर्थात्मा विषनिष्यन्दिदीधितिः॥३०७॥
इति चन्द्रत्वमेवेन्दौ निवर्त्त्यार्थान्तरात्मता।
उक्ता स्मरार्त्तेनेत्येषा स्वरूपापह्नुतिर्मता॥३०८॥
उपमापह्नुतिः पूर्वमुपमास्वेव दर्शिता।

मयत्वधर्मारोपणेन चन्दनादीनां शैत्यदाहकत्वयोर्विपर्य्यभेदस्य कीर्त्तनात् विषयापह्नुतिरियमित्यन्वय॥ ३०५॥ ३०६।

स्वरूपापह्नुतिमाह असावित्यादि। चन्द्रमा अमृतस्यन्दिन किरणा यस्य स, नामत नाम्नैव मत, स्यात न तु अर्थत इत्यर्थ तस्य किरणानाम् अमृतस्यन्दित्वस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वादिति भाव। विरहिण उक्तिरियम्। विरहे चन्द्रकिरणस्य अतीवोद्दीपकत्वादसह्यत्वमिति बोध्यम्। अय चन्द्रमा अन्य अर्थात्मा वस्तुस्वरूप एव, अर्थोऽभिधेयरै वस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमर। चन्दति आह्लादयतीति व्युत्पत्तिलभ्यार्थात् अन्य-पदार्थ एवेत्यर्थ। यथा मण्डपादिशब्दा व्युत्पत्तिलभ्येषु मण्डपानकर्त्तृरूपेषु अर्थेषु अशक्ता गृहादिरूपार्थवाचकास्तद्वदिति भाव, अत विषनिष्यन्दिन्यो दीधितयो यस्य तथोक्त। इत्यत स्मरार्त्तेन विरहिणा इत्यर्थ इन्दौ चन्द्रत्वम् आह्लादकत्वस्वरूपत्व निवर्त्त्य निषिध्य अपह्नुत्य इत्यर्थ अर्थान्तरात्मता वस्त्वन्तरस्वरूपत्वम् उक्ता आरोपिता अत एषा स्वरूपापह्नुतिर्मता॥ ३०७॥ ३०८।

उपमापह्नुतिरिति। उपमाया साहाय्येन अपह्नुति पूर्वम् उपमासु उपमालङ्कारभेदेषु एव मध्ये दर्शिता प्रतिषेधोपमा-

इत्यपह्नुतिभेदानां लक्ष्यो लक्ष्येषु विस्तरः ।
अपह्नुतिचक्रम् ।

श्लिष्टमिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः ।
तदभिन्नपदं भिन्नपदप्रायमिति द्विधा ॥ ३१० ॥

न्यगा वर्णिता इत्यर्थः । इति उक्तरूपाया अपह्नुत्या भेदानां विस्तार: लक्ष्येषु यथायथ लक्ष्येषु उदाहरणेषु लक्ष्य: अनुसन्धेय इत्यर्थः ॥ ३०८ ॥

श्लेष लक्षयति श्लिष्टमिति। अनेकार्थम् अभिधया युगपदनेकार्थप्रतिपादकम् एकेन अभिन्नेन रूपेण आकारेण अन्वित युक्त वच श्लिष्ट श्लेषालङ्कारयुक्तम् इष्ट कविभिरभिलषितम। तथाच, शब्दार्थयोरेकतावभासहेतु सम्बन्धविशेष. श्लेष, स चात्र शब्दयोरेकप्रयत्नोच्चार्यत्वरूप अर्थयोस्तु एकप्रयत्नोच्चार्यमाणशब्देन ऐककालिकत्वबोधरूप । अन्ये तु शब्दयोर्जतुकाष्ठन्यायेन अर्थयोश्च एकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेष इत्याहु । यत्र अभिन्नया वृत्त्या शब्दस्य अनेकार्थत्वं तत्रैव श्लेष, यत्र तु अनेकार्थत्वेऽपि शक्तिसङ्कोचकानां संयोगादीनां सद्भाव । यदुक्त विश्वनाथेन, सयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थ प्रकरण लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधि: । सामर्थ्यमौचिती देश कालो व्यक्ति' स्वरादय: । शब्दार्थस्यानव ... विशेषस्मृतिहेतव. ॥ यथा, 'सशङ्खचक्रो हरिरित्यत्र शङ्खचक्रसयोगेन हरिशब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते इत्यादि । तत्र न श्लेष अभिधया युगपदर्थद्वयप्रतीतेरभावात्, तादृशस्थले सयोगादिना एकार्थबोधनात् अभिधायां विरतायां पश्चात् व्यञ्जनया अर्थान्तरप्रतीतौ ध्वनित्वमेव । यथा, भद्रात्मनो

असावुदयमारूढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।
राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः ॥ ११ ॥

दुरधिरोहतनोर्विशालवंशोन्नते. हतशिलीमुखसङ्ग्रह ग्या-
नुपप्लुतगते परवारणस्य दानाम्बुसेकसुभग सततं करोऽभू-
त्यत्र पदरचेन प्रयत्नं प्रकृत. एतच. प्रतीयते. पश्चात् कदर्थता
दर्शीति। तत्र अर्थस्य अनेकार्थत्वं कश्चित् वस्तुन. ...
रूपत्वेऽपि सम्बन्धिभेदेन इति बोध्यम्। आद्यस्तावत् शब्द-
श्लेष द्वितीयस्तु अर्थश्लेष इति विश्वनाथादय । तत्र द्वि-
ध्यमाह तदिति। तत् च अभिन्नपद सभङ्गाविच्छेदस्य
विभिन्नत्वेऽपि एकप्रकृतिप्रत्ययसमासादिघटितत्वेन अभि-
न्नानि पदानि यस्मिन् तत्, तथा भिन्नानाम् अनेकप्रकृति-
प्रत्ययादिघटितत्वेन विलक्षणानां पदानां प्रायो बाहुल्य यत्र
तत्। तथाच अभिन्नपदवाक्ये अभङ्गश्लेष भिन्नपदवाक्ये
सभङ्गश्लेष इति द्विविधत्व श्लेषस्तु समधिकचमत्कारितया
कविभिर्बाहुल्येन प्रयुज्यत इति प्रायपदाभिप्राय । विश्व-
नाथस्तु, श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते। वर्णप्रत्यय-
लिङ्गानां प्रकृत्योः पदयोरपि। श्लेषाद् विभक्तिवचनभाषाणा-
मष्टधा च सः। तत्र वर्णश्लेषो यथा, प्रतिकूलतामुपगते हि
विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता। अवलम्बनाय दिनभर्तुर-
भून्न पतिष्यत करसहस्रमपीत्यत्र विधाविति विधिविधुशब्द-
योरिकारौकारयोर्वर्णयो. श्लेष इत्याद्यष्टधा भेदमाह । ११० ।

तत्राभिन्नपदमुदाहरति असाविति। उदयमुन्नतिम् उद-
याचलञ्च आरूढः कान्तिमान् कमनीयमूर्त्तिः किरणमाली
च रक्तमण्डलः अनुरक्तप्रकृतिः लोहितबिम्बश्च राजा नृप

दोषाकरेण सम्बध्नन् नक्षत्रपथवर्त्तिना ।
राज्ञा प्रदोषो मामित्थमप्रियं किं न बाधते ॥३१२॥
उपमारूपकाक्षेपव्यतिरेकादिगोचराः ।
प्रागेव दर्शिताः श्लेषा दर्श्यन्ते केचनापरे ॥ ३१३ ॥

[illegible]गो न सुदृभि' इत्यत्र शीतलेन करेण रश्मिना किरणेन च [illegible] हृदयं हरति । अत्र [illegible] [illegible]भावात् राजचन्द्रौ [illegible] वाच्यो, उभयाविप्रदानात् । एकप्रकृतिप्रत्ययसाधित[illegible]भिधानीति अभङ्गश्लेष ॥ ३११ ॥

[illegible] दोषाकरेणेति । प्रदोष रजनीमुख [illegible] कथित प्रकृष्ट दोष[illegible] दोषाकर तेन [illegible] दोषस्य [illegible] च नक्षत्रपथे आकाशपथे [illegible] इति तथोक्तेन नक्षत्रपथ [illegible] चिताचारे [illegible] च [illegible] बध्नन् अप्रियम् [illegible] इत्थम [illegible] वाधते [illegible]। अत्र दोषाकरेणेत्यादि [illegible]प्रत्ययसामै[illegible] सभङ्गश्लेष । राज्ञेत्यत्र न अभङ्ग तदत सभङ्गा[illegible] इति वैचित्र्यम । उक्तञ्च, पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथ भङ्ग[illegible]त्मक इति । केवलसभङ्गोदाहरणं विस्तराद्येन दर्शि[illegible]। यथा, पृथुकार्त्तस्वरपात्र भूषितनि पपरिजन देव ! [illegible] मम्प्रति समभावयो' [illegible]ति ॥ ३१२ ॥

श्लेषस्य प्राधान्य दर्शयित्वा अलङ्कारविशेषेषु तस्याङ्गत्वं [illegible] उपमाति । प्रागेव उपमारूपकाक्षेपव्यतिरेकादिः [illegible] येषा तादृशा श्लेषा दर्शिता अपरे केचन अपरा[illegible] भूता [illegible] दर्श्यन्ते । तत्र साधारणधर्मप्रयोगि

अस्त्यभिन्नक्रियं कश्चिदविरुद्धक्रियोऽपरः ।
विरुद्धकर्मा चास्त्यन्यः श्लेषो नियमवानपि ॥ ३१४ ॥
नियमाक्षेपरूपोक्तिरविरोधी विरोध्यपि ।
तेषां निदर्शनेष्वेव रूपमाविर्भविष्यति ॥ ३१५ ॥
वक्राः स्वभावमधुराः शंसन्त्यो रागमुल्बणम् ।
दृशो दूत्यश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् ॥ ३१६

धर्मोपमाया श्लेषोपमायाश्च अर्थश्लेष. समानोपमायास्तु शब्द-श्लेष. एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ ३१३ ॥

दर्शयिष्यमाणानां भेदानाह अस्तीति। कश्चित् श्लेष अभिन्नक्रिय, कश्चित् अविरुद्धक्रिय अपर विरुद्धकर्मा, अन्य नियमवान् नियमाक्षेपरूपोक्ति, अविरोधी, तथा विरोधी निदर्शनेषु वक्ष्यमाणेषु उदाहरणेषु तेषां भेदानां रूप स्वरूपम् आविर्भविष्यति प्रकाशिष्यते ॥ ३१४ ॥ ३१५ ॥

तत्र अभिन्नक्रियमुदाहरति वक्रा इति। कान्ताभि प्रेषिता प्रहिता आनेतुं प्रेरिताश्च वक्रा स्वभावकुटिला कुटिलमार्गदर्शनविवशा, स्वभावेन मधुरा मनोहारिण्य मिष्टभाषिण्यश्च तथा उल्बणम् अतिप्रवृद्ध राग लौहित्य प्रेमानुरागञ्च शंसन्त्य सूचयन्त्य प्रकाशयन्त्यश्च दृश नयनानि दूत्यश्च प्रियान् कर्षन्ति। अत्र वक्रादीनां श्लिष्टता, कर्षणक्रिया तु उभयत्रैकैव इति अभिन्नक्रिय श्लेषस्तु अर्थान्तरस्य पोषकत्वात् तदङ्गम्। केचित् तु एकया क्रियया वाक्यद्वयस्य दीपनात् प्रधानस्य दीपकस्य अङ्गमित्याहु ॥ ३१६ ॥

मधुरा रागवर्द्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः ।
आकर्ण्यन्ते मदकलाः श्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः ३१७
रागमादर्शयन्नेष वारुणीयोगवर्द्धितम् ।
तिरोभवति घर्मांशुरङ्गजस्तु विजृम्भते ॥ ३१८ ॥
निस्त्रिंशत्वमसावेव धनुष्येवास्य वक्रता ।

अविरुद्धक्रियमुदाहरति मधुरा इति । मधुराः मनोहारिण्य माधुर्य्याख्यस्वाभाविकाङ्गनालङ्कारवत्यश्च । माधुर्य्यलक्षणन्तु उक्तं यथा सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्य्यं रमणीयतेति । रागवर्द्धिन्य उद्दीपकत्वात् प्रणयाविष्करणाच्च अनुरागं वर्द्धयन्त्य कोमला' सुखश्रवा' मृदङ्गाश्च तथा मदकलाः मदोन्मत्ता सौभाग्यादिजनितगर्वान्विताश्च । मदलक्षणन्तूक्तं यथा मदो विकार सौभाग्ययौवनाद्यवलेपज इति । कोकिलाना गिर वाच असितेक्षणाश्च आकर्ण्यन्ते तथा श्लिष्यन्ते आलिङ्गान्ते च । इत्यत्र आकर्णनश्लेषणक्रिययोरेककालीनत्वसम्भवाम् अविरुद्धक्रियोऽयमभङ्गश्लेषः पूर्ववत् तुल्ययोगितामेव पुष्णातीति तदङ्गम् ॥ ३१७ ॥

विरुद्धक्रियमुदाहरति रागमिति । एष घर्मांशुः सूर्य्यः वारुण्या पश्चिमाशायाः सुरायाश्च योगेन समाश्रयेण पानेन च वर्द्धित राग लौहित्यम् अनुरागञ्च आदर्शयन् प्रकटयन् वर्त्तयश्च तिरोभवति अस्त गच्छति, अङ्गजस्तु कामस्तु विजृम्भते उद्योतते । अत्र तिरोभवनजृम्भणक्रिये परस्पर विरुद्धे इति विरुद्धक्रियश्लेषस्तथैव तुल्ययोगिता परिपुष्णातीति तदङ्गम् ॥ ३१८ ॥

नियमवन्तमुदाहरति निस्त्रिंशत्वमिति । अस्य नरेन्द्रस्य

शरेष्विव नरेन्द्रस्य मार्गणत्वञ्च वर्त्तते ॥ ३१८ ॥
पद्मानामेव दण्डेषु कण्टकस्त्वयि रक्षति।
अथवा दृश्यते रागिमिथुनालिङ्गनेष्वपि ॥ ३२० ॥

असौ खड्गे एव न तु अन्यत्र निस्त्रिंशत्वं निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति व्युत्पत्त्या त्रिंशदङ्गुल्यधिकपरिमाणवत्त्वं निर्दयत्वञ्च. अथ निस्त्रिंशः खड्गे ना निर्दये त्रिषु इति मेदिनी। वक्रता कौटिल्यं प्रतिकूलता च धनुष्येव नान्यत्र मार्गणत्वं याचकत्वं शरेषु एव न तु आत्मनि इत्यर्थः, वर्त्तते इति सर्वत्रान्वेतव्यम्। अत्र प्रत्येकमेवकारेण द्वितीयार्थानां व्यवच्छेदत्वात् नियमवानर्थाक्षेपः परिसङ्ख्याऽलङ्कार इत्याहुरिति तदयुक्तम्। परिसङ्ख्यालङ्कारस्य अन्यसत्तानुक्ता परं वैचित्र्याभावात् अपरे इत्याः। यथा, प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथितात् वस्तुनो भवेत्। तादृगन्यव्यपोहश्चेच्छाब्द आर्थोऽथवा तदा। परिसङ्ख्येति। यदि च, विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति। अत्र च अन्यत्र च प्राप्ते परिसङ्ख्येति गीयते॥ इति नियमपरिसङ्ख्ययोर्भेदः प्रतीयते, किन्तु अत्र परिसङ्ख्या अन्यव्यपोहमात्रप्रतीतिरेव न तु तादृग्लक्षणेति अविरोध इति बोध्यम्॥ ३१९ ॥

नियमाक्षेपरूपोक्तिमुदाहरति पद्मानामिति। त्वयि रक्षति सति पद्मानामेव दण्डेषु नालेषु न तु दण्डनायकोपायेषु, अथवा रागिणः अनुरक्तस्य मिथुनस्य स्त्रीपुंसयोरालिङ्गनेषु अपि कण्टकः तीक्ष्णाग्रावयवः रोमाञ्चः क्षुद्रशत्रुश्च. रोमाञ्चे क्षुद्रशत्रौ च तरोरङ्गे च कण्टक इति कोषः। दृश्यते। अत्र पद्मानामेवेति नियमस्य अथवेत्यादिना आक्षेपरूपा उक्तिरिति

महीभृद् भूरिकटकस्तेजस्वी नियतोदयः।
दक्षः प्रजापतिश्चासीत् स्वामी शक्तिधरश्च सः ॥ ३२१
अच्युतोऽप्यवृषच्छेदी राजाप्यविदितक्षयः।
देवोऽप्यविबुधो जज्ञे शङ्करोऽप्यभुजङ्गवान् ॥ ३२२ ॥

श्लेषचक्रम्।

नियमाक्षेपरूपोक्ति पूर्वार्द्धे स्थितायाः परिसंख्याया द्विती-यार्द्धे च एकत्र निहितकण्टकस्य वाक्यद्वयोद्दीपनात् प्राधान्येन स्थितस्य दीपकस्य अङ्गमित्यवधेयम् ॥ ३२० ॥

अविरोधिनमुदाहरति महीभृदिति। स महीभृत् राजा पर्वतश्च भूरिकटकः बहुस्कन्धावारः विशालनितम्बश्च, तेजस्वी प्रतापवान् मयूखमाली च, नियतोदयः सततोन्नतिशाली प्रतिदिनं जातोद्गमश्च, दक्षः निपुणः ऋषिविशेषश्च, प्रजापतिः प्रजापालः सृष्टिकर्त्ता च, स्वामी प्रभुः विशाखश्च, स्वामी प्रभुविशाखयोरिति मेदिनी। शक्तिधरः प्रभावोत्साहमन्त्रज-शक्तिसम्पन्नः अस्त्रविशेषवांश्च, आसीत्। अत्र महीभृदादि-श्लिष्टपदार्थानां परस्परसम्बन्धे अविरोधात् अयम् अविरोधी श्लेषः ॥ ३२१ ॥

विरोधिनमुदाहरति अच्युत इति। अच्युतः सत्पथादभ्रष्टः विष्णुश्च अपि अवृषच्छेदी वृषः धर्मः तदाख्योऽसुरश्च तस्य छेदी न भवतीति तथोक्तः, राजा नरपतिः चन्द्रश्च अपि अविदितः अज्ञातः क्षयः क्षीणता दुर्बलता इत्यर्थः, रोगविशेषश्च येन तादृशः, देवः राजा अमरश्च अपि अविबुधः विगतपण्डितः देवश्च न भवतीति तथोक्तः, शङ्करः शुभकरः हरश्च अपि अभु-जङ्गवान् दुर्जनरहितः सर्परहितश्च जज्ञे, स इति कर्त्तृपद-

गुणजातिक्रियादीनां यत् तु वैकल्यदर्शनम् ।
विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ ३२३ ॥

न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।
तथापि जितमेवासीदमुना भुवनत्रयम् ॥ ३२४ ॥

लक्ष्म्याह्लादिन्। अत्र अच्युतादिपदानां द्वितीयार्थे विष्ण्वादौ हर्षच्छेदादिपदार्थान्वयो विरुद्ध इति विरोधवान् अयं श्लेष विरोधाभासालङ्कारः। ३२२ ।

विशेषोक्तिं निरूपयति गुणेति। विशेषस्य प्रस्तुतस्य वैशिष्ट्यातिशयस्य तस्य दर्शनाय प्रतिपत्तये गुणजातिक्रियादीनाम् आदिपदेन द्रव्यादेश्च यत् तु वैकल्यदर्शनं कार्यनिष्पत्तावनुपयोगित्वप्रतिपादनं सा विशेषोक्तिर्नाम अलङ्कार इष्यते इत्यन्वयः। अतिशयोक्तौ प्रस्तुतस्य विशेषदर्शनसद्भावेऽपि गुणादीनां वैकल्यप्रतिपादनं नास्तीत्यनयोर्भेदः। एवकारेण विशेषदर्शनाभावे नायमलङ्कार इति ध्वनितम्। विश्वनाथादयस्तु सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधेति लक्षणमाहुः। ३२३ ।

अत्र गुणवैकल्ये विशेषोक्तिमुदाहरति नेति। पुष्पधन्वन आयुधम् अस्त्रं न कठोरं न वा तीक्ष्णं, पुष्पमयत्वादिति भावः, तथापि अमुना भुवनत्रयं जितमेव आसीत्। अत्र कामस्य वीर्योत्कर्षरूपविशेषप्रदर्शनाय आयुधस्य कठोरत्वतीक्ष्णत्वरूपयोर्गुणयोर्वैकल्यदर्शनरूपा विशेषोक्तिः। विभावनायां गूढकारणस्य स्वाभाविकत्वस्य वा विभावने तात्पर्यमस्ति अत्र तु विकलोपकरणं कार्यनिष्पादकतया वर्णनीयस्य उत्कर्षप्रतिपादने तात्पर्यमस्तीत्यनयोर्भेदः। ३२४ ।

न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसम्भवा ।
तथाप्येषा तपोभङ्गं विधातुं वेधसोऽप्यलम् ॥ ३२५ ॥

न बद्धा भ्रुकुटिर्नापि स्फुरितो दशनच्छदः ।
न च रक्ता भवद्दृष्टिर्जितञ्च द्विषतां बलम् ॥ ३२६ ॥

न रथा न च मातङ्गा न हया न च पत्तयः ।
स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्यैव जीयते जगतां त्रयम् ॥ ३२७ ॥

जातिवैकल्ये विशेषोक्तिं दर्शयति नेति । एषा देवकन्यका गन्धर्वकुलसम्भवापि न, तथापि वेधसः ब्रह्मणोऽपि तपोभङ्गं विधातुम् अलं शक्ता । अत्र देवत्वगन्धर्वत्वरूपजातिनैरपेक्ष्येण तपोभङ्गसामर्थ्यवर्णनात् नायिकायाः मनोमोहित्वातिशयः प्रतिपादित इति जातिवैकल्ये विशेषोक्तिः ॥ ३२५ ॥

क्रियावैकल्ये विशेषोक्तिं दर्शयति नेति । भ्रुकुटिः न बद्धा, दशनच्छदः अधरश्च न स्फुरितः, न कम्पितः दृष्टिश्च न रक्ता जाता, तथापि द्विषतां शत्रूणां बलं जितञ्च । अत्र बन्धनस्फुरणरञ्जनरूपक्रिया, तेषाञ्च वैकल्यप्रतिपादनं वर्णनीयस्य प्रभावोत्कर्षद्योतनाय, अतस्तत् क्रियावैकल्ये विशेषोक्तिरिति ॥ ३२६ ॥

द्रव्यवैकल्ये विशेषोक्तिं दर्शयति नेति । स्त्रीणाम् अपाङ्गदृष्ट्या एव कर्त्र्या जगतां त्रयं जीयते, रथा न, मातङ्गा न, हया न, पत्तयो न उपयोगिन इति शेषः । अत्र रथादीनां द्रव्याणां वैकल्यप्रतिपादनरूपविशेषोक्तिः ॥ ३२७ ॥

एकचक्रो रथो यन्ता विकलो विषमा हयाः ।
आक्रामत्येव तेजस्वी तथाप्यर्को नभस्तलम् ॥३२८॥
सैषा हेतुविशेषोक्तिस्तेजस्वीतिविशेषणात् ।
अयमेव क्रमोऽन्येषां भेदानामपि कल्पने ॥ ३२९ ॥

विशेषोक्तिचक्रम् ।

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत्समीकृत्य कस्यचित् ।
कीर्त्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगता॥३३०

हेतुविशेषोक्तिं दर्शयति एकचक्र इति। रथः एकचक्रः, यन्ता सारथिः विकलः अङ्गहीनः अनूरुत्वादिति भावः हयाः अश्वाः विषमाः अयुग्माः सप्तसंख्यकत्वादिति भावः, तथापि अर्कः सूर्य्यः नभस्तलम् आक्रामति एव यतः सः तेजस्वीत्यन्वयः। अत्रापि रथादीनां द्रव्याणां वैकल्यप्रतिपादनरूपविशेषोक्तिस्तेजस्वित्वरूपहेतुकथनेन समधिकं वैचित्र्यमादधातीति हेत्वलङ्कारानुप्राणिता इति बोध्यम् ॥ ३२८ ॥

सैषेति। तेजस्वीति विशेषणात् हेतुगर्भादिति भावः सा एषा विशेषोक्तिः हेतुविशेषोक्तिः सहेतुका इत्यर्थः, अन्येषामपि भेदानां विशेषाणां कल्पने अयमेव क्रमः नियमः यथा हेत्वलङ्कारसद्भावेनास्या भेदः तथान्येषामपि अलङ्काराणां सद्भावेनेति भावः ॥ ३२९ ॥

तुल्ययोगितां निरूपयति विवक्षितेति। विवक्षिता प्रस्तुतगतत्वेन इष्टा ये गुणाः तैरुत्कृष्टैः विख्यातैः अप्रस्तुतैः समीकृत्य तुल्यपक्षीकृत्य कस्यचित् प्रस्तुतस्य स्तुतिनिन्दार्थं स्तुत्यर्थं निन्दार्थं वा कीर्त्तनं सा तुल्ययोगिता मता इत्यन्वयः। विव-

यमः कुबेरो वरुणः सहस्राक्षो भवानपि ।
बिभ्रत्यनन्यविषयां लोकपाल इति श्रुतिम् ॥ ३३१ ॥
सङ्गतानि मृगाक्षीणां तडिद्विलसितानि च ।
क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥ ३३२ ॥

तुल्ययोगिता ।

[illegible] इति [illegible] तत्समविवक्षित द्वाभ्यामेकेन वा समी- [illegible] यथा सङ्गतादिरिति श्लोकम् । दीपके वाक्यान्तरीय- [illegible] उपमायादिना [illegible] दीपकत्वम् इह तु स्तुति- [illegible] भेदः । उपमाया वाच्यार्थस्य व्यङ्ग्या- [illegible] इह तु सर्वेषां समकक्षतया [illegible] सादृश्यप्रतीतिरित्यनयोर्भेदः । [illegible] अप्रस्तुते सह प्रस्तुतस्य सम- [illegible] स्तुतिनिन्दा वा तुल्ययोगि- [illegible] ॥ ३३० ॥

[illegible] यम इति । यम कुबेर वरुणः सह- [illegible] भवान् अनन्यविषयाम् अनन्यसक्ता लोकपाल [illegible] बिभ्रति । अत्र लोकपालत्वरूपो गुणः [illegible] विवक्षित, तेन च गुणेन उत्कृष्टैः यमादिभिः [illegible] कीर्तनेन स्तुतिरूपा तुल्ययोगिता ॥ ३३१ ॥

[illegible] सङ्गतानीति । मृगाक्षीणा सङ्गतानि [illegible] च स्वयं घनारब्धानि घन निविडं [illegible] अन्यत्र घनैर्मेघैरारब्धानि अपि क्षणद्वय न [illegible] भाव । अत्र क्षणस्थायि- [illegible] मृगाक्षीसङ्गमे विवक्षितः, तेन च अप-

विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम्।
विशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतो यथा ॥ ३३३ ॥
कूजितं राजहंसानां वर्द्धते मदमञ्जुलम्।
क्षीयते च मयूराणां रुतमुत्क्रान्तसौष्ठवम् ॥३३४॥

…तुततडिद्विलसितस्य समकालतया वर्णनेन निन्दाप्रतीयमाना …ल्ययोगिता, सा च घनारब्धानीति श्लेषानुप्राणिततया सम…ङ्का चारुता पुष्णातीति बोध्यम् ॥ ३३२ ॥

विरोधं लक्षयति विरुद्धानामिति। विशेषस्य प्रस्तुतगतो…र्षस्य दर्शनाय प्रतिपादनाय एव विरुद्धानां परस्परविरो…नां पदार्थानां यत्र वैचित्र्येण संसर्गदर्शनं सम्बन्धप्रतिपादनं …सामानाधिकरण्यकीर्त्तनमित्यर्थः सः विरोधः स्मृतः। यथेति …दाहरणार्थम्। तथाच प्रस्तुतोत्कर्षप्रतिपत्तये आपाततः …रुद्धत्वेन प्रतीयमानानां पदार्थानां सामानाधिकरण्यप्रति…पादनरूपं वैचित्र्यं विरोध इति निष्कर्षः। स च जात्यादिभि…र्जातेरिति चतुर्विधः गुणादिभिर्गुणस्येति त्रिविधः, क्रिया…भ्याम् क्रियाया इति द्विविधः, द्रव्यस्य द्रव्येणेति एकविध …मिति मिलित्वा दशविधो बोद्धव्यः इति। ३३३ ॥

कूजितमिति। राजहंसानां मदमञ्जुलं मदमनोहरं कूजितं …र्द्धते वृद्धिं गच्छतीति, मयूराणाञ्च उत्क्रान्तं सौष्ठवं मनो…हारित्वं यस्मात् तादृशं रुतं क्षीयते च। अत्र एकस्मिन्नेव …कूजिते रुते च शब्दरूपे कर्त्तरि विरुद्धयोरपि वृद्धिक्षययोः …संसर्गदर्शनेन विरोधः सम्बन्धिभेदेन च तत्प्रशमनम् अनेन च …प्रस्तुतस्य शरत्कालस्य एकजातीययोरपि बलाबलकारित्वेन …वैशिष्ट्यं प्रतीयते इति ॥ ३३४ ॥

[illegible]नभरेम्बरं दुर्दिनायते ।
[illegible] कृतगाक्रान्तं जायते जगतां मनः ॥३३५॥
[illegible] [illegible]श्रोणि रक्तौष्ठमसितेक्षणम् ।
[illegible]नाभि वपुः स्त्रीणां कं न हन्त्युन्नतस्तनम् ॥३३६॥
[illegible] रम्भोरु पद्मोत्पलमुखेक्षणम् ।
[illegible] [illegible]मस्माकं तन्वि ! तापाय कल्पते ॥३३७॥

[illegible] वार्षिके जलधरे अम्बरम् [illegible] श्यामलमित्यर्थे भवति, जगता [illegible] [illegible] न आक्रान्तं जायते । [illegible] [illegible]जलधरसमानलक्षणसमर्गकीर्त्तन [illegible] [illegible] । एतेन च प्रस्तुतस्य वर्षासम- [illegible] ॥ ३३५ ॥

[illegible] । स्त्रीणां तनुमध्यं पृथुश्रोणि विशालनितम्बं [illegible] [illegible] नतनाभि गभीरनाभि तथा [illegible] [illegible] न हन्ति न तापयति अपितु सर्वमेवे- [illegible] [illegible]पृथुत्वयोः रक्तत्वासितत्वयोः नतत्वोन्नतत्व- [illegible] प्रस्तुतानां स्त्रीणां वैचित्र्यं प्रतीयते, आश्रय- [illegible] [illegible]परिहारः ॥ ३३६ ॥

[illegible] । हे तन्वि । ते रूपं मृणालवत् शीतलौ बाहू [illegible] रम्भे इव ऊरू यस्य तत्, पद्ममिव उत्पले इव मुखम् [illegible] च यस्य तादृशमपि अस्माकं तापाय कल्पते । अत्र [illegible] [illegible]र्मितिरिक्त[illegible] शीतलत्वादिकः गुणः तस्य च [illegible] विरोधः । मृणाले इव बाहू यस्य इत्यादिरूपक-

उद्यानमारुतोद्धूताश्चूतचम्पकरेणवः।
उदश्रयन्ति पान्थानामस्पृशन्तोऽपि लोचने ॥३३८॥
कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी।
याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि! ३३९

इत्यनेकप्रकारोऽयमलङ्कारः प्रतीयते।

विरोधचक्रम्।

समासे तु मृणालत्वरम्भात्वादिभिर्जातिभिस्तापनिःययोः विरोधः। वक्तुर्विरहित्वेन च तस्य परिहारः॥ ३३७॥

उद्यानेति। उद्यानमारुतेन उपवनवायुना उद्धूताः चूतचम्पकानां रेणवः परागाः पान्थानां पथिकानां लोचने नेत्रे अस्पृशन्तोऽपि उदश्रयन्ति उद्गतवाष्पे कुर्वन्ति विरहित्वादिति भावः। अत्र स्पर्शनाभावेऽपि उदश्रयणक्रियेति विरोधः तत्परिहारश्च परागाणामुद्दीपकत्वादिति॥ ३३८॥

कृष्णेति। हे कलभाषिणि मधुरवचने! ते दृष्टिः कृष्णार्जुनानुरक्ता अपि कर्णावलम्बिनी कस्य विश्वसनीयत्वं याति, न कोऽपि विश्वसितीत्यर्थः। अत्र कृष्णार्जुनयोरनुरक्तिः कर्णावलम्बनमिति क्रिययोरापाततः प्रतीयमानोऽपि विरोधः श्लेषेण शाम्यति तद् यथा, कृष्णा श्यामला अर्जुना धवला अनु पश्चाद्भागे प्रान्ते इत्यर्थः रक्ता कर्णावलम्बिनी आकर्णविश्रान्तेति च॥ ३३९॥

इतीति। इति एवंप्रकारेण अयम् अलङ्कारः विरोध इत्यर्थः अनेकप्रकारः बहुविधः प्रतीयते। प्रतीयते इत्यत्र "प्रतिभासते" इत्यपि पाठः।

[illegible] प्रशंसा स्यादप्रस्तुतेषु या स्तुतिः ॥ ३४० ॥

[illegible] जीवन्ति हरिणा वनेष्वपरसेविनः ।

[illegible] नैरयत्नसुलभैस्तृणदर्भाङ्कुरादिभिः ॥ ३४१ ॥

[illegible] मृगवृत्तेः प्रशंसनात् ।

[illegible] राजानुवर्तनक्लेशनिर्विण्णेन मनस्विना ॥ ३४२ ॥

[illegible] प्रस्तुतप्रशंसा ।

[illegible] निन्दन्निव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ स्मृता ।

[illegible] प्रस्तुतप्रशंसां लक्षयति अप्रस्तुतेति । अप्र- [illegible] बहुवचनमविवक्षितं [illegible] व्यभिचारात् । या स्तुतिः [illegible] । तथाच, अप्रस्तुतस्तावेन [illegible] प्रस्तुतप्रशंसेति ॥ ३४० ॥

[illegible] सुखमित्यादि । अपरसेविनः पर [illegible] हरिणा वनेषु अयत्नसुलभैः अनायास- [illegible] तृणदर्भाङ्कुरादिभिः अन्नैः सुखं जीवन्ति । प्रभु- [illegible] । अत्र राजानुवर्तने राज [illegible] निर्विण्णेन प्राणनिर्वेदेन केनचित् मन- [illegible] अप्रस्तुता सा मृगवृत्तिः प्रशस्यते [illegible] अप्रस्तुतप्रशंसा [illegible] । मृगस्य स्तुत्या स्वस्य निन्दा- [illegible] प्रकारेण अप्रस्तुतप्रस्तुतयोरुभयोः प्रशंसायां [illegible] सूचितम् ॥ ३४१ ॥ ३४२ ॥

[illegible] व्याजस्तुतिं निर्दिशति यदीति । यदीति यदि- [illegible] निन्दन् इव यत् स्तौति असौ व्याजस्तुति स्मृता । अत्र

दोषाभासा गुणा एव लभन्ते ह्यत्र सन्निधिम् ३४३
तापसेनापि रामेण जितेयं भूतधारिणी ।
त्वया राज्ञापि सैवेयं जिता मा भून्मदस्तव ॥३४४॥

दोषा इव आभासन्ते आपाततः प्रतीयन्ते इति दोषाभासाः गुणा एव वस्तुतः अत्र सन्निधिं लभन्ते गुणस्वरूपेणैव परिणमतीत्यर्थः । निन्दन्निव स्तौतीत्यत्र स्तुवन्निव निन्दतीत्यपि प्रत्ययविपरिणामेनान्वितव्यं वैचित्र्यसाम्यात् वैचित्र्यस्यैवास्य हारत्वादिति बोध्यम् । तथाच, व्याजेन निन्दाव्याजेन स्तुतिः स्तुतिव्याजेन च निन्दा व्याजस्तुतिरिति निष्कर्षः । उक्तञ्च प्रकाशकारेण, व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथेति । उदाहृतञ्च तेनैव । स्तुत्या निन्दाया यथा, हे हे लाजितबोधिसत्त्व ! वचसां किं विस्तरैस्तोयधे । नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः । तृष्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्य ! लव्ध्वा यशो भारस्योद्वहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोरिति । अत्र समुद्रस्य स्तुतिव्याजेन निन्दाप्रतिपादनं चारुतातिशयं दर्शयति ॥ ३४३ ॥

व्याजस्तुतिमुदाहरति तापसेनेति । रामेण परशुरामेण तापसेनापि जयसाधनसामग्रीरहितेनापीति भावः, इयं भूतधारिणी पृथ्वी जिता, त्वया राज्ञाऽपि प्रभूतजयसाधनसामग्रीमताऽपि सैव पृथ्वी न त्वतिरिक्ता जिता अतः तव मदः गर्वः मा भूत् । अत्र प्रस्तुतस्य राज्ञः आपाततः निन्दा प्रतीयते एवं परं साक्षाद् भगवदंशावतारेण परशुरामेण महादेवप्रसादलब्धपरशुना या पृथ्वी जिता, त्वया मानवेनापि सा जितेति पर्य्यवसानात् महती स्तुतिर्गम्यत इति ॥ ३४४ ॥

पुंसः पुराणादाच्छिद्य श्रीस्त्वया परिभुज्यते ।
राजन्निक्ष्वाकुवंशस्य किमिदं तव युज्यते? ॥३४५॥
भुजङ्गभोगसंसक्ता कलत्रं तव मेदिनी ।
अहङ्कारः परां कोटिमारोहति कुतस्तव? ॥३४६॥
इति श्लेषानुविद्धानामन्येषाञ्चोपलक्ष्यताम् ।
व्याजस्तुतिप्रकाराणामपर्य्यन्तस्तु विस्तरः ॥ ३४७ ॥

व्याजस्तुतिः ।

श्लेषमूलां व्याजस्तुतिं दर्शयति पुंस इति । हे राजन्! त्वया पुराणात् आद्यात् पुंसः आच्छिद्य आकृष्य श्रीः सम्पत्तिश्च परिभुज्यते । इक्ष्वाकुवंशस्य इक्ष्वाकु-वंशोद्भवस्य तव इदं किं युज्यते? आदिपुरुषादाच्छिन्नायाः श्रियः सम्भोग इक्ष्वाकुवंशीयस्य तव न योग्य इति निन्दया परिग्रहीतास्ते सम्पद इति स्तुतिर्गम्यते अत्र पुराणपदे श्रीपदे च श्लेषगर्भत्वयोगात् समधिकचारुता स्फुटं प्रतीयत इति बोध्यम् ॥ ३४५ ॥

श्लेषमूलामुदाहरति भुजङ्गेति । भुजङ्गानां भोगाः शरीराणि तैः संसक्ता अन्यत्र भुजङ्गानां जाराणां भोगे संसक्ता मेदिनी तव कलत्रं भार्य्या पत्नी च, तथापि तव अहङ्कारः परां कोटिम् आरोहति कुतः? अत्र भुजङ्गादिशब्दानाम-नेकार्थत्वात् श्लेषमूला व्याजस्तुतिरियम् ॥ ३४६ ॥

व्याजस्तुतिमुपसंहरति इतीति । इति उक्तरूपाणां श्लेषा-नुविद्धानां तथा अन्येषाञ्च अलङ्कारमूलानां व्याजस्तुतिप्रका-राणाम् अपर्य्यन्तः अशेषः विस्तरः उपलक्ष्यतां ज्ञायताम् ॥३४७॥

अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित् तत् सदृशं फलम्।
सदसद् वा निदर्श्येत यदि तत् स्यान्निदर्शनम्॥३४८॥
उदयन्नेष सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम्।
विभावयितुमृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहम्॥ ३४९॥
याति चन्द्रांशुभिः स्पृष्टा ध्वान्तराजी पराभवम्।
सद्यो राजविरुद्धानां सूचयन्ती दुरन्तताम्॥३५०॥

निदर्शनम्।

सम्प्रति निदर्शनं लक्षयति अर्थान्तरेति। अर्थान्तरे कार्य्यान्तरे प्रवृत्तेन जनेन तस्य अर्थान्तरस्य सदृशं सत् उत्कृष्टम् असत् अपकृष्टं वा किञ्चित् फलं निदर्श्येत प्रदर्श्येत यत्, तन्निदर्शनमित्यर्थः। यदीत्यस्य यदित्यर्थः। निदर्शनेत्यपि पाठः। दर्पणकारस्तु सम्भवन्वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित्। यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं दर्शयेत् सा निदर्शनेत्याह॥ ३४८॥

सत्फलनिदर्शनं दर्शयति उदयन्निति। एषः सविता सूर्य्यः उदयन् उन्नच्छन् उन्नतिं प्राप्नुवन् ऋद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहं विभावयितुं सत्याम् ऋद्धौ सुहृदामानुकूल्यं कार्य्यमिति ज्ञापयितुं पद्मेषु श्रियम् अर्पयति। अत्र पद्मेषु श्रीदानप्रवृत्तेन उदयशालिना सूर्य्येण सुहृदुपकाररूपमुदयफलं किञ्चित् निदर्श्यते इति फलस्यात्र उत्कृष्टमेव॥ ३४९॥

असत्फलनिदर्शनं दर्शयति यातीति। चन्द्रस्य अंशुभिः स्पृष्टा ध्वान्तराजी राजविरुद्धानां सद्यः दुरन्ततां दुःखजनकमवसानं सूचयन्ती प्रकटयन्ती सती पराभवं याति। अत्र

सहोक्तिः सहभावेन कथनं गुणकर्मणाम् ।
अर्थानां यो विनिमयः परिवृत्तिस्तु सा स्मृता॥३५१॥
सह दीर्घा मम श्वासैरिमाः सम्प्रति रात्रयः ।
पाण्डुराश्च ममैवाङ्गैः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥३५२॥

...गणविभज्यमाना समस्तति राजविरोधिनां परिणाम-
...फल निदर्शयतीति ॥ ३५० ॥

सहोक्तिपरिवृत्त्यलङ्कारौ लक्षयति सहोक्तिरिति। गुण
कर्मणाम् इति कर्मशब्देनात्र क्रियेति बोध्य, सहभावेन कथन
...ति, गुणकर्मणामित्युपलक्षणं द्रव्यादीनामपि सहभावस्य
...तिपादित बोध्यम्। उक्तञ्च दर्पणकारेण यथा सहार्थस्य
...सात् स्यात् वाचकं द्वयो। सा सहोक्तिरिति। सा च
...ति चेत् तदैवालङ्कारत्वं तस्या, नान्यथा। तथाहि,
...न गतः रामः काननं गहनं यथावित्यत्र वैचित्र्या-
...न्नायमलङ्कार इति बोध्यम्। तुल्ययोगितायां यौगपद्य
नास्ति, अत्र तु तयोरत्यनयोर्भेद इति। अर्थाना वस्तूनां विनि-
मय प्रतिदान सा परिवृत्ति स्मृता। सा त्रिधा क्वचित् समेन
समस्य, क्वचिदधिकेन न्यूनस्य, क्वचित् न्यूनेन अधिकस्य इति।
अत्रापि वैचित्र्यस्य आवश्यकत्व बोध्यम्। भोजदेवस्तु व्यत्य-
यमपि परिवृत्तिमाह। यथा, व्यत्ययो वस्तुनोर्यस्तु यो वा
विनिमयो मिथ इति। व्यत्ययस्तु एकस्थानात् कस्यचिद्
...न अन्यत्र स्थापनम्। यथा, कुमुदवनमपश्रि श्रीमद-
...म्भोजखण्डमित्यादि ॥ ३५१ ॥

गुणसहोक्तिं दर्शयति सहेति। सम्प्रति विरहे इत्यर्थः
... मम श्वासैः सह दीर्घा, चन्द्रभूषणाः ताश्च रात्रयः

वर्द्धते सह पान्थानां मूर्च्छया चूतमञ्जरी।
पतन्ति च समं तेषामसुभिर्मलयानिलाः॥ ३५३॥
कोकिलालापसुभगाः सुगन्धिवनवायवः।
यान्ति सार्द्धं जनानन्दैर्वृद्धिं सुरभिवासराः॥३५४॥

समैव मङ्कैः सह पाण्डुरा। विरहिण्या उक्तिरियम्। अत्र दीर्घत्व पाण्डुरत्वं गुणपदार्थौ एककालीनतया उक्तौ। न च आविर्भवति नारीणां वयः पर्य्यस्तशैशवम्। सहैव विविधैः पुंसामङ्गजोन्मादविभ्रमैरिति पूर्वोक्तकार्य्यसहजचित्रहेतूदाहरणेऽपि क्रिययोः सहभावोऽस्ति तदनयोरभेद एवेति वाच्य सहभावसाधारण्येऽपि कार्य्यकारणभावस्यैव चित्रनियामकत्वात् अत्र तु दीर्घश्वासदीर्घरात्र्योर्न कार्य्यकारणभाव इति बोध्यम्॥ ३५२॥

क्रियासहोक्तिं दर्शयति वर्द्धते इति। पान्थाना विरहिणामित्यर्थः मूर्च्छया सह चूतमञ्जरी वर्द्धते मलयानिलाश्च तेषाम् असुभि. प्राणै. सम पतन्ति च। असुभिरित्यत्र अश्रुभिरिति च पाठ। अत्र वर्द्धनं पतनञ्च क्रिये सहभावेनोक्ते वैचित्र्यविशेषमावहत इति अत्रापि यदिच चूतमञ्जरीविकासमलयपवनपतनाभ्यामेव पान्थानां मूर्च्छा प्राणनाशश्च ध्वन्यते तथाप्यसौ न विवक्षित इति चित्रहेतुत्वशङ्काया अनवकाशः॥ ३५३॥

कोकिलेति। कोकिलानाम् आलापेन रवेण सुभगाः सुरम्याः, सुगन्धिनः वनवायवः येषु तादृशाः सुरभिवासराः वसन्तदिवसाः जनानामानन्दैः सार्द्धं वृद्धिं यान्ति। सहशब्दप्रयोग एवायमलङ्कार इति भ्रमनिरासार्थमिदमुदाहरणम्।

[illegible]यो दत्ताः सर्वोक्तिरत्र काश्चन ।

महोक्तिः ।

[illegible] परिवृत्ति[illegible] किञ्चिद्रूपनिदर्शनम् ॥ ३५५ ॥

[illegible] दत्ता भुजेन तव भूभुजाम् ।

[illegible] हृतं तेषां यशः कुमुदपाण्डुरम् ॥३५६॥

परिवृत्तिः ।

[illegible] [illegible]स्त्वन्यागमनं यथा ।

[illegible] [illegible]तत्त्वाख्यानमगोचरम् ॥ ३५७ ॥

[illegible] ।

[illegible] पद्मभावेन उक्तो वैचित्र्यातिशय-
[illegible] ॥ ३[illegible] ॥

[illegible] महोक्तिः काश्चन उदाहृतयः
[illegible] दर्शिता अनयैव रीत्या अन्यविधापि
[illegible] इत्यर्थः । परिवृत्तिश्च किञ्चित् अल्पमात्र
[illegible] क्रियते इत्यन्वयः ॥ ३५५ ॥

[illegible] । [illegible] दत्ता तव भुजेन तेषां
[illegible] यशः हृतमित्यन्वयः । अत्र
[illegible] विनिमयः कृत इति । समेन
[illegible] यथाक्रमुदाहरणानि मृग्याणीति
[illegible]

[illegible] [illegible] आशीरिति । अभिलषिते
[illegible] आशासन प्रार्थीच्छाप्रकटनम् अथवा शुभप्रार्थनम्

अनन्वयससन्देहावुपमास्वेव दर्शितौ।
उपमारूपकञ्चापि रूपकेष्वेव दर्शितम्॥ ३५८॥

आशीर्नाम अलङ्कारः। अयमलङ्कारो वैचित्र्यविशेषावहत्वाभावान्न बहुभिरादृतः, अपरे तु तादृशाशंसनेन वैचित्र्यमस्तीत्याहुः। उक्तञ्च, आशीरिति च केषाञ्चिदलङ्कारतया मता। सौहृद्यस्याविरोधोक्तौ प्रयोगोऽस्याश्च तादृश इति। केचित्तु नाट्ये एवास्याश्चमत्कारित्वात् नाट्यालङ्कारतया गण्यते। यथा, आशीरास्कन्दकपटा क्षमा गर्वोद्यमाश्रया इति। उदाहृतञ्च। यथा, ययातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्बहुमता भव। पुत्रं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि इति। अन्ये तु प्रेयोऽलङ्कारस्य भेद एवायमित्याहुः। यथेति उदाहरणार्थम्। अवाङ्मनसगोचरं परमं ज्योतिः परमात्मा इत्यर्थः यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रवणात्, वः युष्मान् पातु रक्षतु॥ ३५७॥

सम्प्रति उद्देशक्रमप्राप्तानलङ्कारान् निरूप्य प्राप्तावसरतया मतान्तरोक्ताना केषाञ्चित् अलङ्काराणां स्वोक्तेष्वन्तर्भावं दर्शयति अनन्वयेति। अनन्वयः उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वनन्वय इत्युक्तलक्षणः, तथा ससन्देहः सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थित इत्युक्तप्रकारः, उपमासु उपमाभेदेषु एव दर्शितौ तथाच, चन्द्रारविन्दयोः कान्तिमतिक्रम्य मुखं तव। आत्मनैवाभवत् तुल्यमित्यसाधारणोपमा इत्युक्तरूपायामसाधारणोपमायामनन्वयस्यान्तर्भावः। किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि किं ते लोलेक्षणं मुखम्। मम दोलायते चित्तमितीयं संशयोपमा इत्युक्तायां संशयोपमायां ससन्देहस्य अन्तर्भावः।

उत्प्रेक्षाभेद एवासावुत्प्रेक्षावयवोऽपि च ।
नानालङ्कारसंसृष्टिः सङ्कीर्णन्तु निगद्यते ॥ ३५९॥

...स्माकारणापि गदृा वामनेन यथा, उपमाजन्यं रूपक-
...माकारमिति। उदाहृतञ्च तेनेव यथा, जयति चतुर्दश-
...ति। केचिदिदं परम्परितरूपकमाहु । अपरे
... उपमासहितं रूपकम् उपमारूपकं यदुक्तम्, उपमानेन
...रूपणम्। यद् वदन्त्युपमाभेदमुपमारूपकं
...ति। यथोदाहरणं यथा दिवाकरकरस्पर्शादुदयाद्रे पयो-
...। नीलांशुकमिव प्राच्यां यो गलति सम्प्रति॥ अत्र
...मिवेत्युपमया सहितमुदयाद्रेः पयोधरादिति रूपक-
...। रूपकम् रूपकभेदेषु एव दर्शितम्। यथा, इष्टं
...दर्शनाद् गौणमुख्ययोः उपमाव्यतिरेकाख्यं रूप-
...यथेति। तस्मादेतयोः न पृथगुक्तिरिति भावः ॥३५८॥

उत्प्रेक्षेति। असौ अन्येकृत इत्यर्थः उत्प्रेक्षावयवः तस्या-
... अपि उत्प्रेक्षाया भेदः विशेष एव। तल्लक्षणं
यथा श्लिष्टार्थेन सम्पृष्टः किञ्चिच्चोपमयान्वितः। रूपकार्थेन
... उत्प्रेक्षावयवो यथेति। अयञ्च श्लेषादिसम्बन्धोत्-
...समावेशतो नात्र प्रयास इति भावः । एवं नव्यैः परिगृहीतो-
...मन्येषाञ्च अलङ्काराणामनयैव रीत्या उक्तालङ्कारभेदेष्वन्त-
... इति।

अथ सङ्कीर्णं निरूपयति नानेति। नानालङ्काराणां बहू-
...ङ्काराणां संसृष्टिः एकत्र समावेशः सङ्कीर्णं निगद्यते
...संसृष्टिरूपतया पृथक् निबध्यते यथा, मौक्तिकानां हार-
...दीनां प्रत्येकस्य यादृशी शोभा यादृशी च समष्टि,

अङ्गाङ्गिभावावस्थानं सर्वेषां समकक्षता ।
इत्यलङ्कारसंसृष्टेर्लक्षणीया द्वयी गतिः ॥ ३६० ॥

आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे ! तव मुखश्रियम् ।
कोषदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम् ॥३६१॥

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ ३६२ ॥

सङ्कीर्णम् ।

तथा काव्यालङ्काराणामपि प्रत्येकस्य यादृशं वैचित्र्यं सङ्कीर्णस्य तदपेक्षया समधिकमिति पृथग्व्यपदेश इति भाव. ॥ ३५८ ॥

सङ्कीर्णस्य भेदावाह अङ्गेति। क्वचित् अङ्गाङ्गिभावेन प्रधानगुणभावेन अवस्थान, क्वचित् सर्वेषां समकक्षता तुल्य-बलत्वम्। इति अलङ्कारसंसृष्टे सङ्कीर्णालङ्कारस्य द्वयी गति. द्वौ भेदौ लक्षणीया ज्ञातव्या इत्यर्थः। अपरे तु एकानुप्रवेशे सन्दिग्धत्वे अङ्गाङ्गिभावे च सङ्करसज्ञा समकक्षतायान्तु संसृष्टि-रित्याहु ॥ ३६० ॥

अङ्गाङ्गिभावसङ्कीर्णमुदाहरति आक्षिपन्तीति। हे मुग्धे। अरविन्दानि तव मुखश्रियम् आक्षिपन्ति तिरस्कुर्वन्ति जिगी-षन्तीत्यर्थं। तथाहि, कोषदण्डसमग्राणा कोषो धनसमूह कुड्मलञ्च दण्ड चतुर्थोपाय नालञ्च ताभ्या समग्राणा पूर्णाना-मित्यर्थं एषां दुष्करं किम् ? अत्र श्लेष अर्थान्तरन्यासस्याङ्गम् अर्थान्तरन्यासश्च पूर्वार्द्धस्थिताया उपमाया इत्यङ्गाङ्गिभावो बोध्यः ॥ ३६१ ॥

समकक्षतायां सङ्कीर्णं निदर्शयति लिम्पतीति। तमः

श्लेषः सर्वासु पुष्णाति प्रायो वक्रोक्तिषु श्रियम् ।
भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति वाङ्मयम् ॥३६३॥
तद्भाविकमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।
भावः कवेरभिप्रायः काव्येष्वासिद्धि मस्थितः ॥३६४॥
परस्परोपकारित्वं सर्वेषां वस्तुपर्वणाम् ।
विशेषणानां व्यर्थानामक्रिया स्थानवर्णना ॥ ३६५॥

गात्राणि लिम्पतीव, नभः अञ्जनं वर्षतीव, दृष्टिः असत्पुरुषस्य [illegible] विफलतां गता। अत्र पूर्वार्द्धे उत्प्रेक्षायाः उत्त- [illegible] निरपेक्षतया परस्पर प्राधान्येनावस्थानात् [illegible] ति बोध्यम् ॥ ३६२ ॥

[illegible] सद्भाव दर्शयति श्लेष इति। श्लेषः सर्वासु वक्रोक्तिषु नानाभङ्गिरूपासु अलङ्कृतिषु श्रियं शोभां पुष्णाति। एतत् वाङ्मयं काव्यं स्वभावोक्तिर्वस्तुस्वभाववर्णनरूपा वक्रोक्तिश्च इति भेदद्वयात् द्विधा भिन्नं द्विविधं स्वभावोक्तिमत् वक्रोक्ति-मच्चेति ॥ ३६३ ॥

इदानीं सर्वालङ्कारसंग्राहकं भाविकं निरूपयति तदिति। प्रबन्धाः महाकाव्यादयः तद्विषयं तद्गतं गुणं चमत्कारजनक-धर्मविशेषं तत् प्रसिद्धं भाविकं तदाख्यमलङ्कारं प्राहुः। तथाहि कवेरभिप्रायः भावः तत्सम्बन्धितया भाविकमित्यर्थसङ्गा। स च भावः काव्येषु आसिद्धि समाप्तिपर्यन्तं स्थितः। एतेनास्य केवलं पदवाक्यगतत्वं न, महावाक्यघटितप्रबन्धगतत्वमपीति सूचितम् ॥ ३६४ ॥

कवेरभिप्रायस्य प्रबन्धगतत्वे उदाहरति परस्परेत्यादि।

व्यक्तिरुक्तिक्रमबलाद् गम्भीरस्यापि वस्तुनः ।
भावायत्तमिदं सर्वमिति तद् भाविकं विदुः॥२६६॥
यच्च सन्ध्यङ्गवृत्त्यङ्गलक्षणाद्यागमान्तरे ।
व्यावर्णितमिदञ्चेष्टमलङ्कारतयैव नः ॥ २६७ ॥

भाविकम् ।

सर्वेषां वस्तूनाम् आधिकारिकेतिवृत्तानां पर्वणां तदुपयोगिनां प्रासङ्गिकेति वृत्तानाञ्च। उक्तञ्च, नखकुट्टेन, इदं पुनर्वस्तु बुधैर्द्विविधं परिकल्प्यते। आधिकारिकमेकं स्यात् प्रासङ्गिकमथापरमिति। परस्परोपकारित्वम् अस्तीति शेषः। यथा, रामायणे रामचरितम् आधिकारिकं सुग्रीवादिचरितं प्रासङ्गिकं तयोश्च अङ्गाङ्गिभावेन परस्परोपकारित्वम्। एवमन्यत्रापि साक्षात् परम्परया वा वेदितव्यम्। तथा व्यर्थानां प्रकृतानुपयोगिनां विशेषणानाम् अक्रिया अननुष्ठानम् अप्रयोग इत्यर्थः साभिप्रायविशेषणोपन्यास इत्यर्थः अयञ्च परिकर इति प्रकाशकारः यथा विशेषणैर्यत् साकूतैरुक्तिः परिकरो मत इति। तथा स्थानानां प्रकृतोपयोगिविषयाणां वर्णना। किञ्च, उक्तिक्रमबलात् वचनपरिपाट्या गम्भीरस्यापि वस्तुनः व्यक्तिः प्रस्फुटत्वं या हि नव्यैरलङ्कारभेदरूपेण निर्दिष्टेति भावः। तत् इदं सर्वं भावायत्तम् अभिप्रायाधीनमिति भाविकं विदुः। भाविकालङ्कार एव तेषामन्तर्भाव इति भावः॥ २६५॥२६६॥

यच्चेति। किञ्चेति चार्थः। सन्धयः मुखादयः पञ्च, तदङ्गानि उपक्षेपादीनि चतुःषष्टिप्रकाराणि, वृत्तयः कौशिकीत्यादयश्चतस्रः, तदङ्गानि नर्मादीनि षोडश, लक्षणानि भूषणादीनि षट्त्रिंशत् प्रकाराणि आदिपदेन नाट्यालङ्कारादीनां

पन्था. स एव विवृतः परिमाणवृत्त्या
सङ्ख्ल विस्तरमनन्तमलङ्क्रियाणाम् ।
वाचामतीत्य विषय परिवर्त्तमानान्
अभ्यास एव विवरीतुमल विशेषान् ॥ ३६८ ॥

इति आचार्य्यदण्डिन. कृतौ काव्यादर्शे
अर्थालङ्कारविभागो नाम
द्वितीयः परिच्छेदः ।

[illegible] ते न आशीरादयस्तथा[illegible]गत्, वीथ्यङ्गानि उद्घात्यका [illegible]नि [illegible] दश, नाम्याङ्गानि गेयादीनि दश। एतत् सर्व यत् [illegible] समालरे मन्मान्तरे व्यावर्णित विशेषेण व्याख्यात तदिद [illegible] अस्माकम् अलङ्कारतयेव इष्टम् अभिलषितम् अलङ्कार[illegible] कथितमित्यर्थ तेषाञ्च यथायथमुक्तेष्वन्तर्भाव इति [illegible] ॥ ३६७ ॥

उपसंहरति पन्था इति। अलङ्क्रियाणा स्वभावोक्त्याद्य[illegible]लङ्काराणाम् अनन्तम् अशेष विस्तार प्रपञ्च सङ्कृत्य सङ्गृह्य [illegible] परिमाणवृत्त्या परिमितत्वेन एष सः प्रसिद्ध पन्था मार्ग [illegible] । अनेनैव पथा अनुसरणे अपरेऽपि ज्ञातव्या इत्याह [illegible]चामिति। वाचा विषयम् अतीत्य परिवर्त्तमानान् वक्तुम[illegible]शक्यानित्यर्थ तान् विशेषान् भेदान् विवरीतु प्रकाशयितुम् [illegible] एव अल शक्त । पुन पुनरभ्यासेनैव अपरेऽपि वेदि[illegible] इति भाव ॥ ३६८ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्यविरचिताया
काव्यादर्शटीकाया द्वितीय परिच्छेद ।

तृतीयः परिच्छेदः।

अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिर्वर्णसंहतेः।
यमकं तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम्॥ १॥
एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां विकल्पनाः।
आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वतः॥ २॥

सम्प्रति अर्थालङ्कारेषु निरूपितेषु प्रथमपरिच्छेदे नानान्यतो निरूपितेष्वपि शब्दालङ्कारेषु प्राप्तावसरतया तद्विशेषान् निरूपयिष्यन् प्रथमं यमकमनुवदति अव्यपेतेति। अव्यपेत अव्यवहितः व्यपेत. व्यवहितश्च आत्मा स्वरूपं यस्यास्तथाभूताया वर्णसंहतेः स्वरव्यञ्जनसङ्घातस्य व्यावृत्तिः विशेषेण पुनरावृत्तिः यमकमित्यर्थः। अस्य विशेषेषु पूर्वोक्तेष्वपि अव्यवहितत्वव्यवहितत्वभेदेन पुनर्द्वैविध्यं पूर्वोच्चारितवर्णसङ्घस्य क्वचिदव्यवधानेन, क्वचित् व्यवधानेन पुनरावृत्तिरिति। तच्च पादानाम् आदिगतं मध्यगतम्, अन्तगतञ्च। एतदुपलक्षणं पादगतमपि बोध्यम् उक्तञ्च वामनेन, पादः पादस्यादिमध्यान्तभागाः स्थानानीति। अत्रापि पाद इत्युपलक्षणं तेन पादः पादखण्डाः पद्यार्द्धं समस्तपद्यञ्च यमकस्य स्थानानीति बोध्यम्॥ १॥

क्रमेण तत्तद्भेदान् निर्दिशति एकेत्यादि। एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां विकल्पनाः प्रभेदाः पद्यस्य प्रतिपादं चत्वारश्चत्वारः भेदा इत्यर्थः ते च अभिन्नयमके एव वेदितव्याः।

...स्तेषां भेदाः सम्भेदयोनयः ।
सुकरा दुष्कराश्चैव दर्श्यन्ते तेऽत्र केचन ॥ ३ ॥
मानेन मानेन सखि ! प्रणयोऽभूत् प्रिये जने ।
खण्डिता कण्ठमाश्लिष्य तमेव कुरु सत्रपम् ॥ ४ ॥
मेघनादेन हंसानां मदनो मदनोदिना ।

... सम्मिलितमादिभागयमकं प्रथमादिपादगतत्वात् चतु- ... तथा मध्यादिभागयमकमपि । अयञ्च भेद अन्यपे- ... । सर्वोऽपि सम्मिश्रणं योनिर्येषां तादृशाः ... तेषां यमकानां भेदा आदिमध्यान्तमध्यान्त- ... भिन्नत्वेन गणनाबहुत्वेन अतिविस्तारा ... आदिमध्यान्तेषु मध्यान्तेषु मध्याद्येषु ... ति । ते च सुकराः सुसाध्याः सुबोधाश्च, ... दुःसाध्याः दुर्बोधाश्च कतिचोदाहृतामिति शेषः । अत्र ... इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

... प्रथमपादयोरव्यवहितसम्मिश्रमादिभागयमकं निर्दि- ... सखि । प्रिये जने अनेन ईदृशेन मानेन प्रणयः मा ... प्रियजनं प्रति एतादृशं मानं मा कुरु इत्यर्थः । ... प्रियो यस्याः अन्यसम्भोगचिह्नित । सा ... धीरगोपीकषायितेत्युक्तलक्षणापि त्वं कण्ठ- ... न प्रियमेव सत्रपं सलज्जं कुरु, अपकारिणि ... लज्जाकरत्वात् गुरुशासनमिति भावः । ... खण्डितां प्रति तत्सख्याः उक्तिरियम् । अत्र मा- ... अव्यवहितमादिपादमादिभागयमकम् ॥ ४ ॥
... निर्दिशति मेघनादेनेति । मदनः कामः

तुन्नमानं मन: स्त्रीणां सह रत्या विगाहते ॥ ५ ॥
राजन्वत्यः प्रजा जाता भवन्तं प्राप्य सत्पतिम् ।
चतुरं चतुरम्भोधिरसनोर्वीकरग्रहे ॥ ६ ॥
अरण्यं कैश्चिदाक्रान्तं कैश्चित् सद्म दिवौकसाम् ।
पदातिरथनागाश्वरहितैरहितैस्तव ॥ ७ ॥

रत्या वासपतया अनुरागिणा च सह पुंसाना मदनोदिना मद-मपनयता मेघनादेन मेघगर्जितेन तुन्न अपनीत मानं यस्मात् तथोक्तं स्त्रीणां मनः विगाहते आलोडयति व्याकुल-यतीत्यर्थ. मेघगर्जनस्य उद्दीपकत्वात् वर्षासु प्रमदाना मन सानुराग सकामञ्च भवतीति भाव । अत्र मदनो मदनो इति द्वितीयपादगतमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ ५ ॥

तृतीयपादगतमुदाहरति राजन्वत्य इति । चतुरम्भोधि-रसनायाः चतुःसागरपरिच्छिन्नाया उर्व्यां पृथिव्या करग्रहे स्वप्राप्याग्रग्रहणे पाणिग्रहे च चतुरम् आसमुद्रकरग्राहिण-मित्यर्थ. भवन्त सत्पति प्राप्य प्रजा राजन्वत्य' जाता', सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात् ततोऽन्यत्र राजवानित्यमर. । अत्र चतुर चतुरमिति तृतीयपादगतमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ ६ ॥

चतुर्थपादगत निर्दिशति अरण्यमिति । तव कैश्चित् अहितै' शत्रुभि पदातिरथनागाश्वरहितै चतुरङ्गबलविहीनै-रित्यर्थ. सद्भिः अरण्यम् आक्रान्त पलायितत्वादिति भाव. कैश्चित् तथाभूतै. दिवौकसां सद्म सुरलोक आक्रान्त युद्ध-मरणादिति भावः. जितो वा प्राप्स्यसे स्वर्ग जित्वा वा भोक्ष्यसे महीमिति महाभारतीयगीताध्याये भगवदुक्ते । अत्र रहितै-रहितैरिति चतुर्थपादगतमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ ७ ॥

मधुरं मधुरम्भोजवदने ! वद नेत्रयोः ।
विभ्रमं भ्रमरभ्रान्त्या विडम्बयति किं नु ते ॥ ८ ॥
वारणो वा रणोद्दामो हयो वा स्मर ! दुर्द्धरः ।
न यतो नयतोऽन्तं नस्तदहो विक्रमस्तव ॥ ९ ॥
राजितैराजितैक्ष्णेन जीयते त्वादृशैर्नृपैः ।

[illegible] समस्तस्वरूपेण अभेदान् दर्शयन् तद्भेदान् क्रमेण [illegible] मधुरमिति । हे अम्भोजवदने । पद्ममुखि । मधु-[illegible] भ्रमरभ्रान्त्या भ्रमरायमिति इति भ्रमेण ते तव नेत्रयोः [illegible] विडम्बयति अनुकरोति किम् ? वद कथय । [illegible] अम्भोजे भ्रमरविलासमसम्भवात् नु इति [illegible] मन्त्रयत एव । नमस्त्वाव मुखपद्म नेत्र-[illegible] दृष्ट्वा निजमुखभूतमम्भोज भ्रमरविलासेन [illegible] भावः । केचित् तु अम्भोजवदने [illegible] तव वर्त्तमानयोर्नेत्रयोरिति योज-[illegible] । न इत्यत्र नेति च पाठः तदा न विडम्बयति किम् [illegible] इत्यर्थः । अत्र मधुर मधुरमिति वदने वदने [illegible] प्रथमद्वितीयपादगतमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ ८ ॥

वारण इति । हे स्मर । यतः यस्मात् तव रणोद्दामो युद्ध-[illegible] वारण हस्ती वा दुर्द्धरः दुर्धर्षः हयः अश्वो वा न [illegible], तत् तस्मात् युद्धोपकरणाभावादपौरुष्यर्थः न. [illegible] इत्यर्थः अन्तं नाशं नयत प्रापयत तत्र [illegible] इत्यर्थः । अत्र प्रथमतृतीयपादगत-[illegible] मादिभागयमकम् ॥ ९ ॥

[illegible] । त्वादृशैः राजितैः शोभितैः नृपैः आजि-

नीयते च पुनस्तृप्तिं वसुधा वसुधारया ॥ १० ॥

करोति सहकारस्य कलिकोत्कलिकोत्तरम्।
मन्मनो मन्मनोऽप्येष मत्तकोकिलनिस्वनः ॥ ११ ॥

कथं त्वदुपलब्धाशाविहताविह तादृशी।
अवस्था नालमारोढुमङ्गनामङ्गनाशिनी ॥ १२ ॥

तैक्ष्ण्येन युद्धदुर्मदत्वेन वसुधा पृथिवी जायते, वसुधारया वसूनां धनानां धारया धारावर्षणेन पुनस्तृप्तिं नीयते च। अत्र प्रथमचतुर्थपादगतमिश्रमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ १० ॥

करोतीति। सहकारस्य आम्रस्य कलिका तथा एष मन्मनः, सुरते कर्णमूले तु निजदेशीयभाषया। दम्पत्योः कथनं यत् तु मन्मनं तं प्रचक्षते इत्युक्तरहस्यालापरूपः मत्तानां कोकिलानां निस्वनश्च मन्मनः मम मानसम् उत्कलिकोत्तरम् उत्कण्ठाकुलमित्यर्थः करोति। विरहिण उक्तिरियम्। आम्रकलिकायाः कोकिलालापस्य च अतीवोद्दीपकत्वादिति भावः। अत्र द्वितीयतृतीयपादगतं मिश्रमव्यवहितमादिभागयमकम्। अत्र उत्कलिकोत्कलिकेति तकारस्य मध्यपातित्वेऽपि स्वरशून्यत्वात् व्यवधानमध्ये अगणनं सस्वरस्यैव व्यञ्जनस्य व्यवधायकत्वाभ्युपगमात् इति बोध्यम् ॥ ११ ॥

कथमिति। इह अस्मिन् प्रदेशे तव उपलब्धः प्राप्तिः तस्य आशा प्रत्याशा तस्याः विहतौ अभावे इत्यर्थः अङ्गनाशिनी शरीरनिकृन्तनी तादृशी अवस्था अङ्गनाम् अबलां माम् आरोढुम् आक्रमितुं न अलं न समर्था ? अपितु समर्था एव, त्वद्विरहे अहं मृतप्राया जातास्मीति तात्पर्य्यार्थः। अत्र द्वितीयचतुर्थपादगतं मिश्रमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ १२ ॥

निगृह्य नेत्रे कर्षन्ति बालपल्लवशोभिना ।
तरुणा तरुणान् कृष्टानलिनो नलिनोन्मुखाः ॥ १३ ॥
विशदा विशदामत्तसारसे सारसे जले ।
कुरुते कुरुतेनेयं हंसी मामन्तकामिषम् ॥ १४ ॥
विषमं विषमन्वेति मदनं मदनन्दनः ।
सहेन्दुकलयापोढमलया मलयानिलः ॥ १५ ॥

निगृह्येति। नलिनेषु पद्मेषु उन्मुखा पतनाभिमुखा अलिनः भ्रमरा बालपल्लवे नवपल्लवे शोभते इति तथोक्तेन तरुणा वृक्षेण कृष्टान् आकृष्टान् तद्दर्शनोत्सुकान् इत्यर्थः तरुणान् यूनः नेत्रे निगृह्य कर्षन्ति निजदर्शनोत्सुकनयनान् कुर्वन्तीत्यर्थः । अत्र तृतीयचतुर्थपादगतं मिथ्यमव्यवहितादिभागयमकम् ॥ १३ ॥

विशदेति। विशदा: आमत्ता सारसाः जलपक्षिविशेषा यस्मिन् तादृशे सारसे जले सरोवरजले इयं विशदा शुभ्रवर्णा हंसी राजहंसीत्यर्थः कुरुतेन कुत्सितरवेण रवस्य कुत्सितत्वं उद्दीपकत्वेन विरहिणामसह्यत्वात् इति भावः, मां विरहिण-मिति यावत् अन्तकस्य यमस्य आमिषं भोग्यवस्तु कुरुते। अत्र प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतं मिथ्यमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ १४ ॥

विषममिति। मलयानिलः अपोढमलया परि[illegible]मालि-[illegible] भावः, इन्दुकलया सह मदनन्दनः मा[illegible] तथोक्तः मदप्रीतिजनन इत्यर्थः, सन् विषमं [illegible] मदनं कामम् अन्वेति अनुगच्छति उद्दी

मानिनी सा निनीषुस्ते निषङ्गत्वमनङ्ग ! मे।
हारिणी हारिणी शर्म तनुतां तनुतां यतः॥ १६॥
जयता त्वन्मुखेनास्मानकथं न कथं जितम्।
कमलं कमलं कुर्वदलिमद्दलि मत्प्रिये !॥ १७॥
रमणी रमणीया मे पाटलापाटलांशुका।

पयतीत्यर्थः। अत्र प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगतं मिश्रमव्यवहितमादिभागयमकम्॥ १५॥

मानिनीति। हे अनङ्ग ! मा मा ते तव निषङ्गत्व तूणत्वम् अनवरतशरसम्पातेन तदाधारत्व निनीषुः प्रापयितुमिच्छु'मती हारिणी हारालङ्कारशोभिनी हारिणी मनोहारिणी इयं मानिनी मानवती नारी तनुतां क्षीणताम् अस्या प्रत्याख्यानादिति भावः, यत' गच्छतः प्राप्नुवतः मे मम शर्म तनुता यद्ययं मानिनी मान विहाय मामाश्रयति तथानुग्रहः कार्य्य इति भावः। अत्र प्रथमतृतीयचतुर्थपादगतं मिश्रमव्यवहितमादिभागयमकम्॥ १६॥

जयतेति। हे मत्प्रिये। मम प्रेयसि ! अस्मान् जयता वशीकुर्व्वता तव मुखेन कं जनम् अलङ्कुर्वत् शोभयत् तथा अलिमन्ति भ्रमरयुक्तानि दलानि अस्य सन्तीति तथाभूतं कमलम् अकथं कथारहितं यथा तथा कथं न जितम् ? अपितु जितमेवेत्यर्थः, अस्माकं चेतनानामपि जयिना ते मुखेन अचेतनानि तादृशानि कथनानि जितानीति का कथेति भाव। अत्र द्वितीयतृतीयचतुर्थपादगतं मिश्रमव्यवहितमादिभागयमकम्॥ १७॥

रमणीति। पाटलावत् तदाख्यतरुकुसुमवत् पाटलम्

वारुणीवारुणीभूतसौरभा सौरभास्पदम् ॥ १८ ॥
इति पादादियमकमव्यपेतं विकल्पितम् ।
व्यपेतस्यापि वर्ण्यन्ते विकल्पास्तस्य केचन ॥ १९ ॥
मधुरेणादृशां मानं मधुरेण सुगन्धिना ।
सहकारोद्गमेनैव शब्दशेषं करिष्यति ॥ २० ॥
करोऽतिताम्रो रामाणां तन्त्रीताड़नविभ्रमम्
करोति सेर्ष्यं कान्ते च श्रवणोत्पलताड़नम् ॥२१॥

[illegible]तम् अरुण यस्याः तादृशी सौरभास्पदं शोभनगन्धि[illegible]वा रमणी गरुणीभूता सौरी सूर्यसम्बन्धिनी भा दीप्तिर्यस्याः [illegible]भूता वारुणीव सुरेव मे मम रमणीया रतिप्रिया भव[illegible] शेषः । प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगतं मिथ्यमव्यवहितमादिभागयमकम् ॥ १८ ॥

इतीति । इति उक्तरूपेण पादादिगतम् अव्यपेतम् अव्य[illegible] यमकं विकल्पितं सप्रभेदम् उदाहृतम्, इदानीं तस्य [illegible] व्यपेतस्य व्यवहितस्य केचन विकल्पा भेदाः वर्ण्यन्ते [illegible] ॥

मधुरेणेति । मधुर्वसन्तः मधुरेण मनोहरेण सुगन्धिना [illegible]कारोद्गमेनैव आम्रमुकुलोदयेनैव एणदृशां हरिणाक्षीणां [illegible] ईर्ष्याकोपं शब्दशेषं मानेति शब्दमात्रावशिष्टं करि[illegible] न त्वर्थं रक्षिष्यतीति भावः । अत्र प्रथमद्वितीयपाद[illegible]तं मिथ्यमादिभागयमकम् ॥ २० ॥

[illegible]ति । रामाणां रमणीनाम् अतिताम्रः अतिरक्तः [illegible]विभ्रमं वीणावादनविलासं तथा कान्ते सेर्ष्यं

सकलापोल्लसनया कलापिन्यानु नृत्यते ।
मेघाली नर्त्तिता वातैः सकलापो विसृज्यति ॥२२॥
स्वयमेव गलन्मानकलि कामिनि ! ते मनः ।
कलिकामिह नीपस्य दृष्ट्वा कां न स्पृशेद्दशाम्॥२३॥
आरुह्याक्रीडशैलस्य चन्द्रकान्तस्थलीमिमाम् ।
नृत्यत्येष चलच्चारुचन्द्रकान्तः शिखावलः ॥ २४ ॥

सप्रणयकोप यथा तथा श्रवणोत्पलताडन कर्णोत्पलाभ्या प्रहार करोति। अत्र प्रथमतृतीयपादगत व्यवहित मिश्र-स्थादिभागयमकम् ॥ २१ ॥

सकलेति। वातै नर्त्तिता सबला मेघाली घनश्रेणी अप सलानि विसृजति वर्षति. अनु पश्चात् अनन्तरमेव कलापस्य पिच्छस्य उल्लसनेन वर्त्तमानया कलापिन्या मयूर्या नृत्यते। वर्षावर्णनमिदम्। अत्र प्रथमचतुर्थपादगत मिश्र व्यवहित-स्थादिभागयमकम् ॥ २२ ॥

स्वयमिति। हे कामिनि ' स्वयमेव कान्तानुनय विनैव गलन् मानरूप कलि कलह यस्मात् तादृश तव मन इह वर्षासु इत्यर्थ नीपस्य कलिका कोरक दृष्ट्वा का दशाम् अवस्था न स्पृशेत् ' अपितु सर्वामेवेत्यर्थ । वर्षासु अति-कोमल मन. विरहे कथ सान्त्वयिष्यसीति भाव । अत्र द्विती-यतृतीयपादगत मिश्र व्यवहितमादिभागयमकम् ॥ २३ ॥

आरुह्येति। आक्रीडशैलस्य क्रीडापर्वतस्य इमा चन्द्रकान्त-मणिविशेषनिर्मितां स्थलीं स्थानम् आरुह्य एष शिखावलः मयूर चलत् चारु मनोज्ञं यत् चन्द्रकं मेचक तेन कान्तः

[illegible] नागादुर्वीं ध्रियतेऽद्य भुजेन ते ।
[illegible] गामो वराहैकपरिस्थिता ॥ २५ ॥
[illegible] ते रणान्तकरेण द्विपतां हताः ।
[illegible] रद्रता भान्ति सन्ध्याघना इव ॥ २६ ॥
[illegible] राजीव वातैर्ध्वस्ता भटैश्चमूः ।
[illegible] क्वापि परागततमम्बरम् ॥ २७ ॥

[illegible] मन् नृपति । अत्र द्वितीयचतुर्थपादगतं [illegible] व्यवहितमादिभागयमकम् ॥ २४ ॥

[illegible] हे राजन् ! या असौ उर्वी वराहेण शूकर-[illegible] अधुना सती वराहे श्रेष्ठनागस्य वासुके-[illegible] स्थिता, यत्र ते तव भुजेन सा उर्वी राजकात् राज-[illegible] ध्रियते । अत्र तृतीयचतुर्थपादगत मिश्र-[illegible] व्यवहितमादिभागयमकम् ॥ २५ ॥

[illegible] हे राजन् ! रणेषु द्विषताम् अन्तकरेण विना-[illegible] ते तव करेण हस्तेन हता, अतएव क्षरद्रक्ता रक्तास्-[illegible] करेणव गजेन्द्रा करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्यमरः [illegible] सन्ध्याकालीनमेघा इव भान्ति । अत प्रथ-[illegible] तृतीयपादगत मिश्र व्यवहितमादिभागयमकम् ॥ २[illegible]

[illegible] हे राजन् ! वातैः ध्वस्ताः पातिताः अ-[illegible] नकराजीव हृदयेणेव परा शत्रुपक्षीया चमू [illegible] ध्वस्ता नाशिता, अतश्च परागैः पलाय-[illegible] सैनिकानां पदरेणुभिः ततं व्याप्तम् अम्बरमाकाशं [illegible] गतमिव पलायितमिव धूलिभिरम्बरतलस्यादृश्य-

पातु वो भगवान् विष्णुः सदा नवघनद्युतिः ।
स दानवकुलध्वंसी सदानवरदन्तिहा ॥ २८ ॥

कमले कमलेऽभाति कमलेर्ष्याकरं मुखम् ।
कमलेक्ष्यं करोषि त्वं कमलेवोन्मदिष्णुषु ॥ २९ ॥

मुदा रमणमन्वीतमुदारमणिभूषणाः ।
मदभ्रमद्दृशः कर्त्तुं मदभ्रजघनाः क्षमाः ॥ ३० ॥

त्विति भावः । अत्र प्रथमतृतीयचतुर्थपादगतं मिश्रं व्यवहितमादियमकम् । २७ ।

पात्विति । सदानं समदं च वरदन्तौ श्रेष्ठदन्तौ कुवलयापीडाख्यं हस्तिनं हन्तीति तथोक्तः स प्रसिद्धः दानवकुलध्वंसी नवघनद्युतिः भगवान् विष्णुः वः युष्मान् सदा पातु । अत्र द्वितीयतृतीयचतुर्थपादगतं मिश्रं व्यवहितमादिभागयमकम् । २८ ।

कमलेति । हे प्रिये ! ते तव कं शिरः अले भ्रमरस्य समाः केशा यत्र तादृशं, तथा मुखं कमलेर्ष्याकरं कमलस्य ईर्ष्याकरम् अतस्त्वं कमलेव लक्ष्मीरिव कं जलम् उन्मदिष्णुषु उन्मत्तेषु मध्ये अलेक्ष्यम् अगम्यं करोषि ? अपितु सर्वानेव उन्मादयसीत्यर्थः । अत्र सर्वपादगतं मिश्रं व्यवहितमादिभागयमकम् । २९ ।

मुदेति । उदारा महान्ति रत्नानि भूषणं यासां ताः, मदेन भ्रमन्त्यः घूर्णन्त्यः दृशो यासां तथोक्ताः, तथा अदभ्रं विशालं जघनं यासां तथाभूताः प्रमदाः मुदा रमणं प्रियम् अन्वीतम् अनुगतम् अधीनमित्यर्थः कर्त्तुं क्षमाः शक्ताः । अत्र प्रथम-

[illegible]न्यपुष्टानामारुतैर्मे हृतं मनः।
[illegible] ते दूति! मारुतैरपि दक्षिणैः॥ ३१॥
[illegible] यूनां तनुमध्यासमते स्त्रियः।
[illegible]त्स्वेदमृगाजितमुखेन्दवः॥ ३२॥
[illegible] प्रभेदोऽप्येष दर्शितः।
[illegible]तात्मा विकल्पोऽप्यस्ति तद्यथा॥ ३३॥

[illegible] मिश्र व्यवहितमादिभागयमकम्
[illegible] ॥

[illegible]। दूति। अन्यपुष्टानां कोकिलानाम्
[illegible], ते तव उदितैः कथितैः प्रियाक्लेश-
[illegible], तथा दक्षिणैः मारुतैरपि मे मम मनः
[illegible]। अत्र प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च मिश्रं
[illegible]भागयमकम्॥ ३१॥

[illegible] मध्य यासां ताः, चरद्भिः गलद्भिः
[illegible] मृगाभिता मुखेन्दवः मुखचन्द्रा यासां
[illegible], तथा [illegible] मद्यपानेन जिता ह्रीर्लज्जा यासां तथा-
[illegible] कामिन्यः यूनां तरुणानां तनुं शरीरम् अध्या-
[illegible] अत्र प्रथमचतुर्थयोर्द्वितीयतृतीययोश्च मिश्रं व्यवहित-
[illegible]यमकम्॥ ३२॥

[illegible] इति उक्तप्रकारेण एषः व्यपेतानां व्यवहितानां
[illegible] प्रभेद दर्शित उदाहृतः। अव्यपेतः अव्यवहितः
[illegible] आत्मा यस्य तादृशः उभयमिश्र इत्यर्थः
[illegible] प्रभेद अपि अस्ति, तत् यथेति उदाहरणार्थम्॥३३॥

सालं सालंबकलिकासालं सालं न वीच्चितुम् ।
नालीनालीनवकुलानाली नालीकिनीरपि ॥३४॥
कालं कालमनालच्यतारतारकमीच्चितुम् ।
तारतारम्यरसितं कालं कालमहाघनम् ॥ ३५ ॥
याम यामत्रयाधीनायामया मरणं निशा ।

सेति। सा मम आली सखी सालम्बा लम्बमाना या कलिका कोरकः तया सलति शोभते इति तथोक्तं, सालं हचभेदं वीच्चितुं द्रष्टुं न अल न शक्ता, उद्दीपकत्वादिति भावः, आलीनवकुलान् वकुलासक्तान् अलीन् भ्रमरान् अपि वीच्चितुं न अलं, तथा अलीकं विद्यते यासां तादृशीः मिथ्या-वचनेन प्रियस्ते आगमिष्यत्यचिरेणेत्यादिना सान्त्वयन्तीरपि सखीरिति शेषः वीच्चितुं न अलम्। विदेशस्थं नायकं प्रति नायिकाप्रेरितया दूत्या उक्तिरियम्। अत्र सर्वेषु पदेषु मिश्र-मव्यवहितमादिभागयमकं परं प्रथमद्वितीययोस्तथा तृतीय-चतुर्थयोः व्यवहितमपीति अव्यपेतव्यपेतत्वं बोध्यम् ॥ ३४ ॥

कालमिति। का विरहिणीति शेषः अनालच्या मेघा-च्छन्नत्वाददृश्याः तारा महत्यः समुज्ज्वला इत्यर्थः तारका नक्षत्राणि यत्र तथोक्तं तारतया अत्युच्चत्वेन रम्याणि रसितानि मेघगर्जितानि यस्मिन् तादृशं तथा कालाः कृष्णवर्णाः महान्तः घना मेघा यस्मिन् तथाभूतं कालं विरहिणां प्राणनाशकत्वात् यमस्वरूपं कालं वर्षाकालम् ईच्चितुं द्रष्टुम् अलं समर्था न कापीत्यर्थः। अत्र सर्वेषु पादेषु मिश्रं व्यवहितं तथा प्रथम-चतुर्थयोर्द्वितीयतृतीययोश्च व्यवहितमादिभागयमकम् ॥ ३५ ॥

यामेति। यामत्रयस्य प्रहरत्रितयस्य अधीनः आयामो

[illegible]याम त्रियाऽमर्त्या या मया मथितेव सा ॥३६॥

इति पादादियमकविकल्पस्येदृशी गतिः ।

एवमेव विकल्प्यानि यमकानीतराण्यपि ॥ ३७॥

न प्रपञ्चभयाद् भेदाः कात्स्न्येनाख्यातुमीहिताः ।

दुष्कराभिमता ये तु वर्ण्यन्ते तेऽत्र केचन ॥३८॥

स्थिरायते । यतेन्द्रियो न हीयते यतेर्भवान् ।

[illegible] ताऽस्या त्रियामा रजनीं प्राक्तलकाद्यन्तचतुष्टय- [illegible] निशा रजन्या [illegible] याम खलु प्राप्नुवाम वय- [illegible] निशायां [illegible] अतिशयोऽदीर्घकत्वाद्विरहस्येति भाव [illegible] मनसा [illegible] कान्ताम् [illegible] अगच्छाम यस्या- [illegible] दुर्लभं सा अमर्त्या या अस्वर्त्ति [illegible] प्राप्नोतीति तथाभूता सती आङ्पूर्वकात् [illegible] रूपम् । मया मथितेव नाशितेव, मम तु [illegible], किन्तु सा तपस्विनी मद्वियोगेन म्रियत एवेति [illegible] स्वावस्थानुभवेन विलापोक्तिरियम् । अत्र [illegible] नियमव्यवहित व्यवहितत्वादिभागयमकम् ॥३६॥

[illegible] । पादादिस्थयमकानां विकल्पस्य भेदस्य इति [illegible] ईदृशी [illegible] गतिः नियमः । इतराणि अपि [illegible] विकल्प्यानि भेद्यानि ॥ ३७ ॥

[illegible] । प्रपञ्चभयात् विस्तारभयात् कात्स्न्येन साकल्येन [illegible] न दर्शिता न चेष्टिता, ये तु भेदा दुष्करत्वेन [illegible] ख्याता, अत्र ते केचन वर्ण्यन्ते उदाह्रियन्ते ॥३८॥

[illegible] इति । स्थिरा आयतिरुत्तरकालो यस्य तत्सम्बुद्धौ

अमायतेयतेऽप्यभूत् सुखाय तेऽयते चयम् ॥ ३८ ॥

सभासु राजन्नसुराहतैर्मुखैः
महीसुराणां वसुराजितैः स्तुताः।
न भासुराः यान्ति सुरान् नते गुणाः
प्रजासु रागात्मसु राशितां गताः ॥ ४० ॥

तव प्रियाऽसच्चरित ! प्रमत्त ! या
विभूषणं धार्य्यमिहांशुमत् तया।

उत्तर' काल आयतिरित्यमरः। हे स्थिरायते। निश्चलचित्त। इत्यर्थः भवान् यतेन्द्रिय' जितेन्द्रियः अत. यते' सयमात् न हीयते च्युतो भवति. ते तव अमायता अमायित्व मायाराहित्यमित्यर्थ. इयते एतत्परिमाणाय चय नाशम् अयते अगच्छते अक्षयाय इत्यर्थ. सुखाय अपि अभूत्। अत्र सर्वेषु पादेषु मिश्रमव्यवहित व्यवहितञ्च मध्यभागयमकम् ॥ ३८ ॥

सभास्विति। हे राजन्। महीसुराणा भूदेवाना ब्राह्मणानाम् असुराहतै सुरापानेन अहतै अनाश्रितैः पवित्रैरिति यावत् वसुना तेजसा भवद्दत्तधनलाभेन वा राजितै. शोभितैः प्रफुल्लैर्वा मुखैः सभासु स्तुता कीर्त्तिता भासुराः समुज्ज्वलाः तथा रागात्मसु अनुरागपरासु प्रजासु राशितां बहुलीभावं गताः ते तव गुणा' सुरान् देवान् न यान्ति न प्राप्नुवन्ति. सुरा अपि एतादृग्गुणवन्तो न सन्तीति भाव। अत्र सर्वेषु पादेषु मिश्रं व्यपेतञ्च मध्यभागयमकम् ॥ ४० ॥

तवेति। हे असच्चरित ! धूर्त्त ! हे प्रमत्त। अनवहित ! या तव प्रिया, त्वया प्रेमास्पदत्वेन कीर्त्त्यमाना इत्यर्थ. तया

स्तोत्रज्ञानन्दविशेषसत्तया
प्रयोजनं नास्ति हि कान्तिमत्तया ॥ ४१ ॥

भवादृशा नाथ ! न जानते नते
रसं विरुद्धे खलु सन्नतेनते ।
य एव दीनाः शिरसा नतेन ते
चरन्त्यलं दैन्यरसेन तेन ते ॥ ४२ ॥

... आनन्दविशेष तेन सत्तया सत्या अगमत् ... विभ्रमण ... तथापि विभ्रमणधारणस्य स्तो- ... प्रयोजन न तु शोभार्थमिति भावः । ननु ... प्रयोजनमिति । ... हेतुना प्रयोजन विभ्- ... नास्ति हि न विद्यते एवेत्यर्थः । अन्या- ... कथमस्या विराग इति पृच्छन्त ... । अत्र सर्वेषु पादेषु मिथ व्यवहित- ... ॥ ४१ ॥

... नाथ प्रभो । भवादृशा जना नते ... आस्वादं न जानते न विदन्ति, यत सन्नतता ... प्रभुना च ते सन्नतेनते नति प्रभुना चेत्यर्थः विरुद्धे ... वर्तते इति भावः, ये जना दीना एव दरिद्रा ... ते तेन दैन्यरसेन दैन्यरूपेण विषेण हेतुना नतेन ... अलम् अत्यर्थं चरन्ति अतिशयेन त्वां सेवन्ते ... कर्मणि षष्ठी । अत्र सर्वेषु पादेषु मिथ्यमव्यव- ... भागयमकम् ॥ ४२ ॥

लीलास्मितेन शुचिना मृदुनोदितेन
व्यालोकितेन लघुना गुरुणा गतेन ।
व्याजृम्भितेन जघनेन च दर्शितेन
सा हन्ति तेन गलितं मम जीवितेन ॥ ८३ ॥

[illegible]-
[illegible] ।
[illegible]-
[illegible] ॥ ८४ ॥

[illegible]

[illegible]

सारयन्तमुरसा रमयन्ती
सारभूतमुरुसारधरा तम् ।
सारसानुकृतसारसकाञ्ची
सा रसायनमसारमवैति ॥ ४५ ॥

नयानयालोचनयानयानया-
नयानयान्धान् विनयानयायते ! ।
न यानयासीर्जिनयानयानया-
नयानयांस्तान् जनयानयाश्रितान् ॥ ४६ ॥

[illegible] सदृशमित्यर्थं नाम यस्य तथाभूत तथा अप्रतिमान [illegible] मानो यस्य तादृश सर्वाभिनतमित्यर्थं । आत्मान [illegible]मित्यर्थं आनमत नमस्कुरुत । अत्र सर्वेषु पादेषु [illegible] अव्यवहितञ्च मिश्र मध्यान्तयमकम् ॥ ४४ ॥

[illegible] । उरुसाराणि स्वर्णभूषणानि धरतीति तथोक्ता, [illegible] स्यादिति व्याडि । तथा सारसै पक्षिविशेषै- [illegible] सारसा सशब्दा काञ्ची यस्यास्तथाभूता, सा रमणी [illegible] आलिङ्गन्तं सारभूत जगत्सु सारत्वेन गणित त [illegible] उरसा वक्षस्थलेन रमयन्ती प्रत्यालिङ्गनेन सुखयन्ती [illegible] रसायनम् अमृतम् असारम् अवैति, प्रियालिङ्गनसुखा- [illegible] तुच्छमवगच्छतीत्यर्थ । अत्र सर्वेषु पादेषु मिश्रं व्यव- [illegible] यमकम् ॥ ४५ ॥

[illegible] । [illegible] अनयायते । अनया अपायरहिता आयति- [illegible]धनम् । हे प्रभो । अनया नयानयालोचनया

खेन भौमो ध्वजवर्त्तिवीरवे-
रवेजि यस्याप्यतुलास्तगौरवे ।
रवेरिवोग्रस्य पुरो हरेरवे-
रवेत तुल्यं रिपुमस्य भैरवे ॥ ४७ ॥

नयः नीतिः, अनयः दुर्नीतिः तयोरालोचना तया सदसद्विवेकेनेत्यर्थः अनयान् नयरहितान् अयस्य शुभावहविधेरानये आनयने अनुष्ठाने अस्मान् जनान् विनयविनीतान् कुरु, भवनीतिमार्गानुसारिणस्तान् विधेहि । किञ्च जिनयानः जैनमार्गं यान्तीति तथोक्तान् बौद्धमतावलम्बिनः अयानम् अमार्गम् अपन्थानमित्यर्थः यान्तीति तादृशान् अपथगामिनः अत एव अनयान्वितान् दुर्नयानुसारिणः यान् जनान् अयासीः गतवानसि यैः सङ्गं कृतवानसि तान् अविष्णु यान्तीति तथाभूतान् वैष्णवधर्मावलम्बिनः जनय कुरु । इति समुदायार्थः । अत्र प्रथमतृतीययोरव्यवहितमाद्यन्तयमकं मिथः द्वितीयचतुर्थयोरव्यवहितं मिश्रमादिमध्ययमकञ्च ॥ ४६ ॥

खेनेति । भौमः भूमिसुतः नरकासुरः ध्वजवर्त्तिनः वीरवेः ध्वजस्थितस्य वीरस्य वीर्य्यशालिनः वेः पक्षिणः गरुडस्य रवेण नादेन अतुलम् अनुपमम् अस्तम् गौरवं यस्मिन् तादृशे भैरवे भयङ्करे रणे अवेजि उद्वेजितः त्रासितः इत्यर्थः । तथाहि रवेः सूर्य्यस्येव उग्रस्य अस्य हरेः श्रीकृष्णस्य सिंहस्य च पुरः अग्रे रिपुं नरकम् अवेर्मेषस्य तुल्यम् अवेत जानीत । श्रीकृष्णस्य नरकासुरेण युद्धवृत्तमिदम् । अत्र सर्वेषु पादेषु मिश्रं व्यवहितमाद्यन्तयमकम् । ४७ ।

मयामयालम्ब्यकलामयामया-
मयामयातव्यविरामया मया ।
मयामयार्त्तिं निशयामयामया-
मयामयामूं करुणामयामया ॥ ४८ ॥

मयेति । अत्रायं पदविभागः । मयामयालम्ब्यकलामया- मयाम । अयाम्, अयातव्यविरामया मया । मया, अमयार्त्तिं निशया, अमया, अमया । अमय, आमय, अमूं, करुणामय, अयामया । हे अमय । नास्ति माया यस्य तत्सम्बुद्धौ, हे अक- पट । इत्यर्थः आकारलोपो महाकविप्रयोगादविरुद्धः । हे करुणामय । मयेति । आमं रोगं कामपीडां याति प्राप्नोतीति आमया तेन आमया धातोराल्लुक् गमाद्यचीति आकारलोपः । कामार्त्तेन इत्यर्थः मया मह मय अपचय अमयः उपचय, ताभ्याम् अपचयोपचयाभ्याम् आलम्ब्यः आश्रयणीयः वृद्धि- क्षययोगित्वात् इति भावः, यः कलामयश्चन्द्रः तस्मात् आमयः रोगः कामपीडा यस्याः तादृशीं चन्द्रस्य कामोद्दीपकत्वादिति भावः, अमूं रमणीम् आमय योजय । यतः अहम् अयातव्य- विरामोऽगम्यमानः येषां तादृशा यामाः प्रहरा यस्यास्तादृश्या दीर्घयामया इत्यर्थः, नास्ति मा परिमाणं यस्यास्तथाभूतया सुदीर्घया इत्यर्थः, तथा अमया नास्ति मा शोभा यस्याः तमोमय्या अतिकुत्सितया विरहिणामिति भावः निशया रजन्या हेतुना अमयेन अप्राप्त्या तस्या इति भावः, अर्त्तिं पीडां तदप्राप्त्या सातिशया पीडामित्यर्थः. अयाम् अप्राप्तवम् । इति समुदायार्थः । सख्याय प्रत्युक्तिरियम्, अत्र सर्वेषु पादेषु [illegible] मिश्रमाद्यन्तयमकम् ॥ ४८ ॥

मतान्धुनानारमतामकामता-
मतापलब्धाग्रिमतानुलोमता ।
मतान्ययत्युत्तमता विलोमता-
मतांस्यतस्ते समता न वामता ॥ ४९ ॥

कालकालगलकालकालमुखकालकाल !
कालकालघनकालकालपनकाल ! काल ! ।

मतामिति । पदविभागस्त्वेवं । मतां धुनाना, आरमताम् अकामताम् । अतापलब्धा, अग्रिमानुलोमता । मतौ अयती, उत्तमताविलोमताम् । अतांस्यत ते समता न, वामता । हे माघो ! अतांस्यत अक्लिष्टकर्मन्स्ते तव मती आरमता विषयव्यावृत्तानां योगिनां मतां सम्मताम् अकामता निस्पृहतां धुनाना कम्पयन्ती तिरस्कुर्वतीत्यर्थं अतापेन अक्लेशेन लब्धा प्राप्ता स्वाभाविकीत्यर्थं अग्रिमताया श्रेष्ठताया अनुलोमता आनुकूल्यं यया तादृशी श्रेष्ठत्वसम्पादिनी तथा उत्तमताया गुरुवत्ताया विलोमता प्रतिकूलताम् अयती अगच्छन्ती गुरु-वत्त्वसमानाधिकरणा समता अपक्षपातित्वं सर्वत्र समदर्शित्व-मित्यर्थं विद्यते, वामता प्रतिकूलता नेत्यर्थं । कस्यचित् माघोर्गुरुकीर्त्तनमिदम् । अत्र सर्वेषु पादेषु व्यवहितमादि-मध्यान्तयमकम् । ४९ ।

कालेति । पदच्छेदस्त्वयम् । प्रथमपादे एकं पदम् । काल-कालघनकालकालपनकाल, काल । कालकालितकालका, ललनिका, अलकालकालका, आगलतु, कालकाल, कलि-कालकाल । हे कालकालगलकालकालमुखकालकाल ! कालः

[illegible]मितकालककालकालकालकाल

[illegible] ॥५०॥

[illegible] स काल परिकीर्त्तित इति [illegible] तथा कालनुपः [illegible] कालकालगलकालकालमुखा तेषा [illegible] इति तत्सम्बुद्धौ, तथा हे [illegible] कं जलम् [illegible] [illegible] कालवर्णो यो घन मेघ [illegible] कायन्ति शब्दायन्ते इति का- [illegible] मयूरा इत्यर्थे कं शब्दे इत्यस्य क्विपि [illegible] मुखानि कालकालघनकालकाल- [illegible] शब्दायते इति तत्सम्बुद्धौ मयूरनादिन्, [illegible] कालकाल। कालस्य यमस्य काल संहारकः [illegible], यमभयनिवर्त्तक इत्यर्थः। किञ्च, हे कलिकाल- [illegible] कलिकालस्य काल कल्किरूपेण दण्डयिता तत्सम्बुद्धौ, [illegible] कृष्ण। कालकालमितकालका कालकेन कृष्ण- [illegible] आलमित शोभित क शिव. ये, तादृशा. अलका: [illegible] यस्यास्तादृशी, अलकालकालका अलकान् चूर्ण- [illegible] अलते मुक्तादिभिर्भूषयतीति अलकाली अलङ् [illegible] रूपम्। तथा कलमेव काल मधुर यथा [illegible] कायतीति कालका मधुरभाषिणीत्यर्थः ततश्च अलकाली [illegible] कालका चेति कर्मधारयः, ललनिका ललना राधा [illegible] आगलत् नव अनुकम्पनीया भवतु इति निर्गलितोऽर्थः। [illegible] प्रति राधाया. सख्युक्तिरियम्। अत्र सर्वेषु पादेषु [illegible] आदिमध्यान्तयमकम् ॥ ५० ॥

सन्दष्टयमकस्थानमन्तादी पादयोर्द्वयोः ।
उक्तान्तर्गतमप्येतत् स्वातन्त्र्येणात्र कीर्त्यते ॥५१॥

उपोढरागाप्यबला मदेन सा
मदेनसा मन्युरसेन योजिता ।
न योजितात्मानमनङ्गतापिता-
ङ्गतापि तापाय ममास नेयते ॥ ५२ ॥

सम्प्रति सन्दष्टयमकस्थानं निर्दिशति सन्दष्टेति । सन्दष्ट-यमकं सन्दष्टाह्वयं यमकं द्वयोः पादयोः अन्तादौ प्रथम-पादस्य अन्ते द्वितीयपादस्य आदौ तथा तृतीयपादस्य अन्ते चतुर्थपादस्यादौ च आक्रम्य स्थितमिति शेषः । एतत् उक्तेषु यमकेषु अन्तर्गतमपि रवेर् भीम इत्यादौ पतितमपीत्यर्थः, स्वातन्त्र्येण पृथग्भावेन कीर्त्यते विशेषादिति भावः । ५१ ।

उपोढेति । सा अबला मदेन यौवनजनितविकारेण उपोढः उद्रिक्तः रागः अनुरागो यस्यास्तादृशी सत्यनुरागिणी अपि मदेनसा ममापराधेन हेतुना मन्युरसेन क्रोधावेगेन योजिता क्रोधपरवशा अत एव योजितः अभिनिवेशितः आत्मा मनः यस्याः तथाभूतां अनङ्गतापितां अनङ्गः कामः उद्दीपकतया तापयतीति अनङ्गतापिनी तस्याः भावः ता गतापि सती मम इयते एतादृशाय तापाय न आस, न बभूव, न अपितु बभूव एवेत्यर्थः । सखायं प्रति कस्यचित् मानिन्या प्रत्याख्यातस्य उक्तिरियम् । अत्र पूर्वार्द्धे मदेन सा मदेनसा इति उत्तरार्द्धे च ङ्गतापिता ङ्गतापितेति सन्दष्टयमकम् । ५२ ।

पादाभ्याम. समुद्गः स्याद्स्य भेदास्त्रयो मः
...भ्यासोऽनेकात्मा व्यज्यते स निदर्शने ।॥५०॥

नास्थित मलना वर्जे. पारमार्थतमानया । त इति
नास्थित न तासा वर्ज्यः परमार्थतमानया ॥ जुगः
तपा

... पादभागसमतानि दर्शयित्वा सम्प्रति समस्त... ते
... दर्शयितुमाह अर्द्धाभ्यास इति । अर्द्धस्य पाद
... पुनरावृत्ति समुद्ग स्यात् समुद्गशब्दः सम्पुटक
... तथा भागद्वयात्मक तथा अय पादद्वयात्मक इति
... । तस्य समुद्गस्य तयो भेदा ... ।
... तृतीयचतुर्थो च पादौ तुल्यौ इलेक,
... द्वितीयचतुर्थौ च तथा इति द्वितीय तथा प्रथम-
... तृतीय इति तृतीय । पादाभ्याम अपि अने-
... तत्राच प्रथमा द्वितीये तृतीये चतुर्थे च
... । द्वितीय तृतीये चतुर्थे चेति द्वौ । तृतीयचतुर्थे
... । पुनश्च प्रथम द्वितीये तृतीये च, द्वितीये चतुर्थे च,
... तृतीये चतुर्थे च इति षट् । मिलित्वा च एकादशविध
... स निदर्शने वक्ष्यमाणोदाहरणे व्यज्यते व्यक्तीक्रियते

...

... । परमायान अतिदीर्घं मानो यस्या तादृश्यापि
... न अनिष्मिा मत्व स्वभाव व्यवसायव यस्या. तथा-
... त्वया स वा पुरुष न वर्ज्य. न प्रत्याख्येय । परम्
... त्वया यत्नवत्या सत्या आस्थेय आदर्त्तव्य. तथा आ-
... काङ्क्षे । तवायमुद्यम न स्थिरतर. अत
... तदेव फल तस्मात् ययाय स्ववशे तिष्ठेत्

नन्दनरा जिता माननया समेत्य
उत्तान राजिता माननयाऽसमेत्य।
विनाशिता वै भवताऽयनेन
विनाऽशिता वैभवतायनेन ॥ ५५ ॥

कलापिनां चारुतयोपयान्ति
वृन्दानि लापोढघनागमानाम्।
वृन्दानिलापोढघनागमानां
कलापिनां चारुतयोऽपयान्ति ॥ ५६ ॥

तथा यत्न क्रियतामिति मानिनीं प्रति तत्सख्या उक्तिः। अत्र प्रथमतृतीयौ द्वितीयचतुर्थौ च तुल्याविति समुद्गभेदः ॥ ५४ ॥

नरा इति। माननया सम्मानेन समेत्य सङ्गत्य स्थितेन इति अध्याहार्य्यं. माननेतित्यर्थं भवता अयनेन सग्रामगमनेन जिता पराभूताः नराः रिपव इत्यर्थः. माननययोः सन्मान-नीत्योः आस क्षेपम् अभावमित्यर्थं एत्य प्राप्य न राजिता न शोभिताः। पलायमानानामेषा गतिरुक्ता. ये तु न तथा तेषां गतिमाह विनाशिता इति। तथा वैभव विभुत्व तायति विस्तारयति इति तथोक्तेन तायृङ पालनविस्तारयोरित्यस्मात् नन्दादित्वाद्नप्रत्यय.। भवता विनाशिता वै निहतास्तु रिपव विना पक्षिणा गृध्रेण इत्यर्थं अशिता भक्षिता। राज्ञः स्तुतिरियम्। अत्र प्रथमद्वितीयौ तथा तृतीयचतुर्थौ च तुल्यौ इति समुद्गभेदः ॥ ५५ ॥

कलापिनामिति। लापेन केकाध्वनिना ऊढः सम्मानितः घनागमः वर्षाकालः यैः तादृशानां कलापिनां मयूराणां

न मन्दयावर्जितमानसात्मया
नमन्दयावर्जितमानसात्मया ।
उरस्युपास्तीर्णपयोधरद्वयं
मया समालिङ्गत जीवितेश्वरः ॥ ५७ ॥
सभा सुराणामबला विभूषिता
गुणैस्तवारोहि मृणालनिर्मलैः ।

[illegible] शोभां प्राप्नु- [illegible] अपोढः निरस्त [illegible] स्यात् काम्यतालादि वाद्यमध्यनृत्य- [illegible] परिलक्षनृत्यानाम् [illegible] इत्यादिति भाव के जले लप- [illegible] च आकृतय. मधुरस्वरा [illegible] । अत्र प्रथमचतुर्थौ तथा [illegible] इति समुद्गभेदः ॥ ५६ ॥

[illegible] मन्दया मृदया, अनर्जिते अत्यक्ते माने सात्मया [illegible] वर्जितौ [illegible] स्वभावस्य यस्या तथाभूतया मया नमन् कृता- [illegible] पतन् जीवितेश्वरः उरसि वक्षसि उपा- [illegible] पयोधरद्वयं यस्मिन् तद् यथा तथा न समा- [illegible] निराकृत्य गलितमानाया [illegible] इयम् । अत्र प्रथमद्वितीयौ पादाव- [illegible] ५७ ।

[illegible] हे राजन् ! तव मृणालनिर्मलैः मृणालवत् [illegible] बलामुरराहिता इन्द्रेण निहतत्वात्

स भासुराणामबला विभूषिता
विहारयन् निर्विश सम्पदः पुराम् ॥ ५८ ॥

कलङ्कमुक्तं तनुमद्ध्यनामिका
स्तनद्वयी च त्वदृते न हन्त्यतः ।
न याति भूतं गणने भवन्मुखे
कलङ्कमुक्तं तनुमद्ध्यनामिका ॥ ५९ ॥

निहतत्वात् बलादुत्पातविहीना इत्यर्थः विभूषिता देव-भोग्यद्रव्यजातैः विशेषेण सज्जिता सुराणां देवानां सभा आरोहि आरूढा स त्वं विभूषिता विशेषेण अलङ्कृता अबला विहारयन् रमयन् सन् भासुराणां दीप्यमानानां मन्दिरानाम् इत्यर्थः पुरां नगराणां सम्पदः निर्विश उपभुङ्क्ष्व । राजानं प्रति वैतालिकस्योक्तिरियम् । प्रथमतृतीयौ अभ्यस्ताविति ॥ ५८ ॥

कलमिति । कलं मधुरम् उक्तं वचनं विलासिनीनामिति अध्याहार्य्यं तया तनु क्षीणं मध्यं नमयतीति तथोक्ता स्तनद्वयी च क्वचित् मध्यशब्दस्य धकारद्विर्भाव । त्वदृते त्वां विना कं जनं न हन्ति न पीडयतीति अपितु सर्वमेव इत्यर्थः. अत कारणात् भवन्मुखे भवादृशे विषये गणने भवादृशां जितेन्द्रियाणां गणनायामित्यर्थः हि निश्चितम् अनामिका अङ्गुष्ठत-श्चतुर्थी अङ्गुलि. कलङ्कमुक्तं निर्दोषं तनुमत् शरीरिभूतम् अपरं प्राणिनं न याति न गच्छति त्वां विना अन्यं न गणयति इत्यर्थः । कमपि महान्तं प्रत्युक्तिरियम् । अत्र प्रथमचतुर्थौ पादावभ्यस्ताविति ॥ ५९ ॥

प्रयान्ति ते किन्तु रणेषु सैनिका
जितान्यतेऽजोपम ! टंगिता युधा ।
जितान्यतेजोऽपमदं शितायुधा
दिशाश्च कुर्वन्ति युगं तरस्विनः ॥ ६० ॥
बिभर्ति भूमेर्वलयं भुजेन ते
भुजङ्गमोऽमा स्मरतो मदञ्चितम् ।
[illegible] कामवेल भूधरं
भुजङ्गमी माम्ना रतो मदञ्चितम् ॥ ६१ ॥

[illegible] इति । हे [illegible]जोपम । गजराजसदृश । नागायण- [illegible] । टंगिता [illegible] इत्यमरः । टंगिता [illegible] शितानि तीक्ष्णानि आयुधानि येषां ते तथोक्ताः, [illegible] सैनिकाः योद्धृपुरुषाः युधा [illegible] दिशः [illegible] वितन्वन्ति विस्तारयन्ति । तथा द्विषां [illegible] तेजोहीन तथा [illegible] निरन्तरं वा कुर्वन्ति । विजिगीषुस्तुति- [illegible] । अत्र [illegible]यमकमित्याहुः ॥ ६० ॥

बिभर्तीति । हे राजन् । भुजङ्गमो वासुकिः ते तव भुजेन [illegible] भूमेर्वलयं भूमण्डलं बिभर्ति [illegible] गर्वो न [illegible] स्मरत इति । स्मरत

स्मरानलो मानविवर्द्धितो यः
स निर्वृतिन्ते किमपाकरोति।
समन्ततस्तामरसेक्षणे! न
समन्ततस्तामरसे! क्षणेन ॥ ६२ ॥

प्रभावतो नामन! वासवस्य
प्रभावतो नाम नवासवस्य।
प्रभावतोऽनाम! न वा सवस्य
विच्छित्तिरासीत् त्वयि विष्टपस्य ॥ ६३ ॥

मद गर्वं मास्म गम गर्वं मा कुरु इत्यर्थः। राजानं प्रत्युपदेशगर्भस्तुतिरियम्। अत्र द्वितीयचतुर्थावभ्यस्ताविति ॥ ६१ ॥

स्मरानल इति। तामरसेक्षणे। मानेन रक्तोत्पलनयने। रक्तोत्पलं तामरसमित्यमरः। हे अरसे। अरसिके। मानेन विवर्द्धितः विशेषेण हृदि गतः यः स्मरानलः कामाग्निः, स ततः विस्तारं गतः सन् क्षणेन उत्सवेन समं समन्ततः सर्वतो भावेनेत्यर्थः। ताः पूर्वानुभूताः निर्वृतिं सुखं किं न अपाकरोति न निरस्यति नापि तु निरस्यत्येवेत्यर्थः. अतः नितरां कामपीडितासि मानं मुञ्च विलम्बेनालमिति भावः। मानिनीं प्रति तत् सख्युक्तिरियम्। अत्र तृतीयचतुर्थावभ्यस्ताविति ॥ ६२ ॥

पादत्रयाभ्यासं क्रमशो दर्शयति प्रभावत इत्यादि। हे प्रभावतः प्रभावात् प्रभावत प्रभा दीप्तिः तद्युक्तस्य वासवस्य इन्द्रस्यापि नामन। नमयतीति नतं करोतीति तत्सम्बुद्धौ, यत्तभङ्गपारिजातहरणादिना इन्द्रस्य गर्वहरणादिति

परम्परागा अनन्ता रगाणां
परम्परागा अनन्तारगाणानाम् ।
[illegible] स्थलीर्व्योम विधाय रुन्धन्
परम्परागाऽनन्तारगाणानाम् ॥ ६४ ॥
न [illegible] [illegible]मलज्ज ! मिथ्या
[illegible]नामसमाहितानाम् ।

[illegible] नास्ति ग्रामो गोगो
[illegible] तानि मन अस्य पञ्चास्तम् वि[illegible]
[illegible] नाम्य ग्रामवस्य सुराया [illegible]
[illegible] नामीत भोगिना मृगपाने
[illegible] सतत प्रवृत्त इत्यर्थ । श्रीकृष्णा[illegible]
[illegible] पादानामभ्यास ॥ ६३ ॥

[illegible] पर उत्कृष्ट अय शुभ
[illegible] [illegible]मकल्याणिन्नित्यर्थ [illegible] वन
[illegible] तत्सम्पुञ्जौ वारयते क्रिपि क[illegible]
[illegible] वनवन्त अनादित्वादप्र[illegible]
[illegible] [illegible] तयोक्ताना तया अवन्तान् दु[illegible]
[illegible] अनन्तारणा तेषा रगाना परम्परागा सम्[illegible]
[illegible] [illegible]मित्यर्थ स्थलीर्विधाय व्योम आकाश [illegible]
[illegible] मन पर अष्ट पर शत्रु परागा गतवान् जि[illegible]
[illegible] पराप्रकाद यात्रानोर्थ्यो मध्यमपुरुषैकवच[illegible]
[illegible]। अत्र प्रथमद्वितीयचतुर्था अभ्यस्ता
[illegible]

[illegible] [illegible]लज्ज । निर्घृण । असमाहितानाम् अ[illegible]

भवद्विधानासमसाहितानां
भवद्विधानानसमाहितानाम् ॥ ६५ ॥
सन्नाहितोमानसराजसेन !
सन्नाहितोऽमानस ! राजसे न ।
सन्नाहितो मानस ! राजसेन
सन्ना हितोऽमानसराजसेन ! ॥ ६६ ॥

चित्तानाम् अव्यवहितानामित्यर्थः तथा असमा अनष्टा अ-हिताः भवत्व देषाम् अधिकाप्रवृत्तानामित्यर्थः भवद्विधाना मिथ्या भवत् असत्य भवत् विधान कार्य्यं यस्यास्ता कार्य्येषु अपरिणतामित्यर्थः। तथा असमः विषमः यः अहि सर्पः तस्यैव तानो विस्तारो यस्याः तादृशी अतिवक्रदारुणामित्यर्थः. पुनश्च भवे उत्पत्तौ अवणमात्र एवेत्यर्थः द्विधा द्विविध अन प्राणः अर्थरूप यस्याः तथाभूताम् अर्थानानिव वाचा प्राणत्वात् इति भावः. वाद न अद्यापि न विश्वसिमि। शठनायकं प्रति नायिकाया उक्तिरियम्। अत्र द्वितीयतृतीयचतुर्थपादाना-मभ्यासः। ६५ ॥

सन्निति। हे सन् ! साधो ! हे आहितोमानसराजसेन ! न नमन्तीति अनमाः प्राह्मणाः पचादित्वादच्। अनमाना राजा अनमराजश्चन्द्रः, उमा च अनमराजश्च तौ उमानमराजौ आहितौ स्वाङ्कृतौ उमानमराजौ येन सः, आहितोमान-मराजः शिवः तेन सेन इन स्वामी तेन सह वर्त्तमान सेश्वर इत्यर्थः तत्समृद्धौ शैव इत्यर्थः, तदा हे अमानस ! अमाना अपरिमाणा मा लक्ष्मीर्यस्य तत्समृद्धौ, पुनश्च हे राजसेन !

सकृद् द्विस्त्रिश्च योऽभ्यासः पादस्यैवं प्रदर्शितः ।
श्लोकद्वयन्तु युक्तार्थं श्लोकाभ्यासः स्मृतो यथा ॥६७॥
विनायकेन भवता वृत्तोपचितबाहुना ।
स्वमित्रोद्धारिणाऽभीता पृथ्वीयमतुलाश्रिता ॥६८॥

[illegible] मानमसानम्यते इति तत्सम्बोधन लोभाद्य- [illegible] श्रमागामसराजसेन। मान' [illegible] ते मानसं न विद्यते मानसे यस्या तादृशी [illegible] तत्सम्बुद्धौ। त्व ममाश्रित क्षत- [illegible] न राजसं न शोभसे, यतस्त्व सत्राहित. सत्रा [illegible] गतयो यस्य तथोक्त, तथा सत्रा सत् [illegible] सर्वेषां श्रिते रत इत्यर्थ श्रत- [illegible] इति भाव'। शेत्र राजान प्रति [illegible] अत्र सर्वे एव पादा अभ्यस्ता' ॥ ६६ ॥

[illegible] श्लोकाभ्याम निर्दिशति सकृदिति। एवम् उक्त- [illegible] सकृत् द्वि त्रिश्च य' अभ्यास पुनरावृत्ति. सः [illegible] । तत्र सकृदभ्यास पादद्वयगत, द्विरभ्यासः [illegible], त्रिरभ्यास पादचतुष्टयगत इति। युक्तः अर्थो यस्य [illegible] इत्यर्थ' श्लोकद्वयं समानानुपूर्वपदवर्ण- [illegible] श्लोकाभ्यास' स्मृत कथित'। यथेति वक्ष्य- [illegible] ॥ ६७ ॥

[illegible] हे राजन्। विनायकेन दुर्जनानां शास्त्रा, [illegible] उपचितौ पीनौ बाहू यस्य तथोक्तेन स्वमित्राणां [illegible] अमित्राणा शत्रूणाम् उद्धारिणा विनाशकेन तथा [illegible] अनुलाम् अतुल्यता केनापीति भावः आश्रयतीति

विनायकेन भवता वृत्तोपचितबाहुना।
स्वमित्रोद्धारिणाऽभीता पृथ्वी यमतुलाश्रिता॥६९॥
एकाकारचतुष्पादं तन्महायमकाह्वयम्।
तत्रापि दृश्यतेऽभ्यासः सा परा यमकक्रिया॥७०॥
समानयासमानया! सानया समानयासमानया।
समानया समानया समान या समानया॥७१॥

तथोक्तेन निरपराधेन इत्यर्थः भवता हेतुना इयं पृथ्वी अभीता दुर्भिक्षादिभयरहिता जाता इत्यर्थः॥६८॥

विन्विति अभीता गुडाय भवन्तमीपमभ्यागच्छता अभिपूर्वात् इण्धातोः क्विपि तृतीयैकवचनम्। तव अरिणा शत्रुणा विनायकेन नायकरहितेन भवता सता वृत्तौ जातौ उपचितौ बलशालिनौ इत्यर्थः बाहू यस्य तथोक्तेन, तथा स्वमित्राणि निजबन्धून् उज्जहातीति तथाभूतेन, स्वमित्रशब्दात् उत्पूर्वकस्य जहाते क्विपि तृतीयैकवचनम्। पृथ्वी गुर्वी यमतुला यमस्य अन्तकस्य तुला परिमाणयन्त्रं विचारस्थानम् इत्यर्थः मानयन्त्रे न्यूनाधिकत्वनिश्चयवत् कृतान्तविचारालये पुण्यपापनिश्चय इति भावः, आश्रिता प्राप्ता यमसदनं गतम् इत्यर्थः। राजस्तुतिविषयकं श्लोकद्वयमिति श्लोकाभ्यासोऽयम्॥६९॥

एकेति। एकाकाराः चत्वारः पादाः यत्र तत् महायमकाह्वयं महायमकमत्र तत्रापि महायमकेऽपि यत्र पादस्यैकस्य अभ्यासः पुनरावृत्तिः दृश्यते सा परा श्रेष्ठा यमकक्रिया यमकवत् पद्यानुष्ठानमित्यर्थः॥७०॥

समानयेति। अत्रायं पदच्छेदः समानयासमानया सा अनया,

धराधराकारधरा धराभुजां
भुजा महीं पातुमहीनविक्रमाः ।
क्रमात् सहन्ते सहसा हतारयो-
रयोद्धुरा मानधुरावलम्बिनः ॥ ७२ ॥

समानया, समसमानया, समानया, समागया, समान, या समानया इति । हे समानयाम । समानः यामः यत्र यस्य तत्सम्बुद्धौ, सर्वत्र तुल्यदर्श इत्यर्थः, तथा समान । समदर्शिन् । सर्वत्र समदर्शिन इत्यर्थः असमानया निरुपमया, समानया मानवत्या समानया सम्माननीयया अनया नायिकया सा सां समानय सङ्गमय, या नायिका समानया मा लक्ष्मी, शोभा तया नाति विद्या इत्यर्थः ताभ्यां सह वर्त्तमाना सुन्दरी विदुषी चेत्यर्थः, एतोऽस्याः सङ्गमो अतीवादरणीय इति भावः । अत्र पादचतुष्टयाभ्यामे पादखण्डस्यापि अभ्यासात् सजातीयकम् ॥ ७१ ॥

पूर्वं सजातीयसमिश्रजनितप्रभेदा दर्शिता इदानीं विजातीयसंमिश्रणोदाहरणं दर्शयति धरेति । धराधराकारधराः धराधरा धरः नागराजः तस्य आकारः धराधराकारः तस्य धरा अतिदीर्घा इत्यर्थः, अहीनविक्रमाः अहीनः अनल्पः विक्रमः येषां ते, अथवा अहीनस्य अहीनामीश्वरस्य विक्रम इव विक्रमो येषां तादृशाः, सहसा हतारयः हताः नाशिताः अरयः शत्रवः यैः तथोक्ताः रयोद्धुराः रयेण वेगेन उद्धुराः उत्कटाः अतिवेगवन्त इत्यर्थः तथा मानधुरावलम्बिनः मानस्य धुरां भारम् अवलम्बन्ते इति तथाभूताः धराभुजां राज्ञां भुजाः क्रमात् महीं पातुं पालयितुं सहन्ते क्षमन्ते । अत्र

आवृत्तिः प्रातिलोम्येन पादार्द्धश्लोकगोचरा ।
यमकं प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम् ॥ ८३ ॥
या मताश कृतायासा सा याता कृशता मया ।
रमणारकता तेऽस्तु स्तुतेताकरणामर ! ॥ ८४ ॥

प्रथमे पादे [illegible] दिमध्ययमकं, पादानाञ्च मध्येषु मध्ये [illegible] मध्ययमकञ्च । तृतीये च पादे एकवर्ण [illegible] चतुर्थे च वर्णद्वयव्यवधाने धुरा धुरीति [illegible] । इत्थं बहूनां विजातीयानां [illegible] इत्यवधेयम् । ८२ ।

इत्थम् अनुलोमे यमकभेदानुक्त्वा इदानीं प्रातिलोम्ये दर्शयन्नाह आवृत्तिरिति । प्रातिलोम्येन वैपरीत्येन पादार्द्ध-श्लोकगोचरा पादगोचरा, अर्द्धगोचरा, श्लोकगोचरा च एवं त्रिविधा आवृत्तिः प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोमं यमकम् इति स्मृतम् । तथाच यत्र पूर्वपादस्य प्रतिलोमावृत्त्या उत्तरपादः, पूर्वार्द्धस्य प्रतिलोमावृत्त्या उत्तरार्द्धं तथा एकस्य श्लोकस्य प्रति-लोमावृत्त्या श्लोकान्तरं निष्पद्यते तत् प्रतिलोममिति निष्कर्षः । तस्य चोक्तरीत्या त्रैविध्यम् । ८३ ।

पादगोचरमुदाहरति येति । हे मताश ! मता ज्ञाता आशा अन्यासङ्गविषयिणी तस्य तत्सम्बुद्धौ मया या कृशता क्षीणता कृतायासा कृत आयासः क्लेशो यया तथोक्ता, सा याता प्राप्ता तव दुश्चेष्टितेन महान् क्लेशोऽनुभूत इदानी-मपि यथारुचि क्रियतामित्यर्थः । हे स्तुते ! स्तुतं स्तवनम् इतः प्राप्तः स्तवार्ह इत्यर्थः अथवा स्तुतात् इत च्युत अस्त-वार्हः निन्दिताचरणात् अप्रशंसनीय इत्यर्थः, तत्सम्बुद्धौ हे

[illegible] मदनाभी [illegible] न मे काचन कामिता ।
[illegible] [illegible] नामिन [illegible] दम [illegible]॥७५

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] समा [illegible]
[illegible] [illegible] नानाम [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] कुञ्छतीति श्रावक
[illegible] [illegible] । यस्य भाव. [illegible] यद्वे
[illegible] [illegible] [illegible] भात् [illegible] या कामयसे तामेव [illegible]
[illegible] [illegible] । मानिन्या नायक प्रति सकोपो-
[illegible] [illegible] [illegible] द्वितीयपादस्तथा
[illegible] [illegible] प्रथमपाद', एव तृतीयचतुर्थयोरपि,
[illegible] [illegible] ॥ ७४ ॥

[illegible] नादिन इति । नादिन नाद-
[illegible] [illegible] नादब्रह्मानुध्यानरतस्य इत्यर्थ
[illegible] मदनाभो [illegible] [illegible] तो काम कामजनिता
[illegible] [illegible] तथा स्वा निजा काचन कामिता
[illegible] [illegible] [illegible] इत्यर्थ तथा दम' इन्द्रियसयम
[illegible] [illegible] तथोक्तेन इन्द्रियसयमध्वसकारिणा
[illegible] [illegible] स्वम् आत्मा अधीन यस्यास्तादृशी आत्मा-
[illegible] [illegible] नामिका ताम्यति अनयेति तम्धातोर्भावे
[illegible] [illegible] [illegible]। ग्लानिरित्यर्थ नास्तीत्यर्थ । तथाच,
[illegible] [illegible] विषयाभिलाप ग्लानिश्चेति चत्वारो मम
[illegible] [illegible] निरूप । नादोत्पत्तिरुक्ता सुरेश्वराचार्य्येण
[illegible] [illegible] [illegible] सर्वासु नाडीषु विशोधितासु ।
[illegible] [illegible] । घ्रास्त्रावगम्य स्वयमेव नाद इति ।

यानमानय माराविकशोनानजनासना।
यामुदारशताधीनामायामायसनादि मा ॥ ७६ ॥
सा दिनामयनायासा नाधीता शरदाऽमुया।
नासनाजनना शोकविरामायनमानया ॥ ७७ ॥
यमकचक्रम्।

योगिनो वचनमिदम्। अत्र श्लोकार्द्धस्य प्रतिलोमाहृत्या श्लोकार्द्धान्तर निष्पन्नमिति प्रतिलोमयमक श्लोकार्द्धविषयम् । ७५ ।

श्रवगोचर प्रतिलोम दर्शयति यानमिति। हे सखि! इति अध्याहार्य्य, त्व यान वाहन अश्वाद्यन्यतममित्यर्थः आनय। किमित्याह यामिति। अहम् उदारशताधीनाम् उदाराणा महता धनिनामित्यर्थ शतम् अधीन यस्यास्तादृशी या वेश्यामित्यर्थ आया गतवानस्मि, माराविकशा मार. काम एव अविर्मेष तस्य ताडनी कामिना कामार्त्तिहन्त्रीत्यर्थ तदा ऊन हीन धनाभावादिति भाव अन प्राण येषा ते ऊनाना धनहीना इत्यर्थ ते च ते जनाश्चेति ऊनानजना तान् अस्यति निरस्यतीति ऊनानजनासना निर्धनान् वहिष्कुर्वतीत्यर्थ मा वेश्या आयम् आगमनम् अनादि उक्ता मयेति शेष. अद्य तव सन्निधावागमिष्यामीति अभिहिता इत्यर्थ । ७६ ।

सापि मय्यनुरागिणीत्याह नेति। मा वेश्या अमुया उपस्थितया इत्यर्थ शरदा शरत्कालेन आधीता आधि मन-पीडां मद्विरहेणेति भाव इता प्राप्ता अतएव शोकविरामा

वर्णानामेकरूपत्वं यत्त्वेकान्तरमर्द्धयोः ।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो यथा ॥ ७८ ॥

...निरुद्धमस्य विरामः अवसानं यस्याः तादृशो न ... मम मनः निरुद्धत्वमनुभवतीत्यर्थः, तथा दिना- ... दिने दिने य आमय रोग तस्य माया कलम् ... गच्छति प्रत्यागच्छतीत्यर्थः दिवसे सखीना समक्ष रोग- ... निरुद्ध गोपयन्ती तिष्ठतीत्यर्थः किञ्च नामना- ... नास्ति आमनाया उपवेशनस्य जनन क्रिया यस्या. ... निरुद्ध येनैकत्र उपविशतीत्यर्थः, पुनश्च ... मदमनस्य मानं ज्ञानं यातीति तथोक्ता ... तिष्ठतीत्यर्थः । सखीं प्रति ... वियोगकातरायाः नायिकायाः उक्तिरियम् । अत्र श्लोकस्य प्रति- ... श्लोकान्तरप्रयोगात् श्लोकगोचर प्रतिलोमयमकम् ... ।

अथ चित्रालङ्कारान् कांश्चित् निरूपयिष्यन् प्रथमं गोमू- ... निर्दिशति वर्णानामिति । अर्द्धयोः श्लोकस्य यथाक्रमं ... एकान्तरम् एकाक्षरव्यवहितं यत् एकरूपत्वम् ... दुष्करं सहसा कर्त्तुमशक्य तद्विदः चित्रालङ्का- ... गोमूत्रिका चलतो गोमूत्रस्याकारत्वेन घटितत्वात् गोमू- ... प्राहुः । तद्विदश्च तमिति च पाठ, तदा तम् ... इत्यर्थः । गोमूत्रिका च त्रिविधा पादगोमूत्रिका, अर्द्धगोमूत्रिका, श्लोकगोमूत्रिका च । इयन्तु अर्द्धगोमूत्रिकेति ... । यथेति उदाहरणार्थम् ॥ ७८ ॥

म द नो म दि रा क्षी णा म पा ङ्गा स्त्रो ज ये द यम् ।
+ + + + + + + + + + + + + + + +
म दे नो य दि त त्क्षी। ण म न ङ्गा याञ् ज लिं द दे ७९

इति गोमूत्रिका ।

प्राकृत[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]रिक्स्वनं [illegible] ।
तदिदं [illegible] [illegible] यदि सकृत् ॥ ८० ॥

अर्धगोमूत्रिकामुदाहरति मदन इति । अत्र मदन मदि-राक्षीणा[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यदि [illegible] [illegible]. तत् तदा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पुष्पाञ्जलिं ददामि इत्यर्थः यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तदा [illegible] [illegible] इति भावः । [illegible] [illegible] [illegible]-वर्णानि [illegible]. तदा [illegible] [illegible] [illegible]-र्धस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]गोमूत्रिका । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ ७९ ।

अथ [illegible] सर्वतोभद्रं निरूपयति [illegible] । [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यदि [illegible] [illegible] पादेषु [illegible] [illegible] तदा [illegible] [illegible] [illegible] । यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इत्यर्थं [illegible] तदा तत् सर्वतोभद्रं [illegible] [illegible] [illegible]। तथाहि. द्विविधमिदम् अष्टाक्षरवृत्तिघटितमेव प्रायशो दृश्यते तत्र प्रथमं चतुःषष्टि कोष्ठानि अष्टपङ्क्तिघटितानि लेख्यानि. ततः आद्यपङ्क्तिचतुष्टये क्रमेण पादचतुष्टयवर्णा निवेशनीया.

म	नो	भ	व	त	वा	नी	कं
नो	द	या	य	न	मा	नि	नी
भ	या	द	मे	या	मा	मा	वा
य	श	मे	नो	म	या	न	त
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

॥ ८१ ॥

अर्द्धभ्रमः ।

[illegible] निम्नपङ्क्तिचतुष्टये चतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमपादा [illegible] । अर्द्धभ्रमे अध पङ्क्तिचतुष्टये पराबृत्त्या, [illegible] पराबृत्त्या समावृत्त्या च चतुर्थादिपादरीगमनम् [illegible] प्रातिलक्रमम् अर्द्धभ्रमे ऊर्द्ध्वपङ्क्तौ वामाद् [illegible], अध पङ्क्तौ दक्षिणाद् वामत । किञ्च, वामस्थोर्द्ध- [illegible] दक्षिणस्थ अध कोष्ठाद् ऊर्द्ध्वक्रमेण च अनु- [illegible] प्रथमादिपादोपस्थितिः । सर्वतोभद्रे तु दक्षिणाद् [illegible] ऊर्द्ध्वक्रमेण अधस्त ऊर्द्ध्वक्रमेण [illegible] सर्वत आवृत्त्या पादोपस्थितिरिति [illegible] ८० ।

[illegible] । [illegible] मनोभव [illegible] नत । कामिजननमस्कृत । [illegible] मां नो इय मानवती तव उदयाय

सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा

॥ ८२ ॥

सर्वतोभद्रम्।

हृदये नो न अपितु उदयायैव, ननु विजयिना सैन्यम् अपराधिदण्डक तव अत किमित्याह वयम् एनोमया पापिनः मा वा न वा, किन्तु भयात् अनियामा अमेय आस, रोगवेपा तथोक्ता, दृटि च वयमनपराधिन तथापि भृश भयार्त्ता जाता इत्यर्थ ॥ ८१ ॥

सेति। अमायामानाया, अमायस्य अकपटस्य अमस्य अपरिमितस्य आमस्य रोगस्य कामपीडाया इत्यर्थ आयः आगमन यया तथोक्ता, तथा मारानायायानार सा मारः काम एव आनाय जाल बन्धनहेतुत्वात् इति भाव तस्य आयानेन आगमनेन आरामः प्रीति यस्या तादृशी, सततकामव्यापारवता इत्यर्थ, किञ्च यानावारारावा यानं विदेशगमनम् आवारयती यानावार, यानावार आराव वचन यस्या तथाभूता मम विदेशगमन वारितवतीत्यर्थः किञ्च अनाया नास्ति नायः नीति, यस्याः तादृशी मम प्रवासाकरणे कार्य्यहानिः

क्षितिविजितिस्थितिविहितिव्रतरतयः परगतयः ।
उरु रुरुधुर्गुरु दुधुवुर्युधि कुरवः स्वमरिकुलम् ॥ ८५ ॥
श्रीदीप्ती ह्रीकीर्त्ती धीनीती गीःप्रीती ।
एधेते द्वे द्वे ते ये नेमे देवेशे ॥ ८६ ॥
सामायामामाया मासा मारानायायानारामा ।
यानावारारावानाया माया रामा मारायामा ॥ ८७

स्वरनियमः ।

इच्छा तत्राप्यभिलाषः ते विधेये इति शेषः धेच्छे इत्यत्र धेच्छे इति पाठे ध्या ध्यानमित्यर्थः । अत्र आ ई ओ ए इति चतुर्भिरेव स्वरैः पद्यबन्धः । विद्युन्मालावृत्तमिदम् ॥ ८४ ॥

त्रिस्वरमुदाहरति क्षितीति । क्षितेः पृथिव्याः विजितिः विजयः स्थितिर्मर्यादाया विहितिः विधानं ते एव व्रतं क्षितिविजितिस्थितिविहितिव्रतं तत्र रतिः अनुरागो येषां तथोक्ताः तथा परा उत्तमा गतिर्येषां तादृशाः कुरवः युधि युद्धे स्वम् अरिकुलम् उरु अत्यर्थं रुरुधुः तथा गुरु यथा तथा दुधुवुः कम्पितवन्तः । अत्र इ अ उ इति त्रिभिरेव स्वरैः पद्यबन्धः । त्वरितगतिर्वृत्तमिदम् ॥ ८५ ॥

द्विस्वरमुदाहरति श्रीदीप्ती इति । श्रीः लक्ष्मीः दीप्तिः कान्तिश्च ते, ह्रीः लज्जा कीर्त्तिश्च ते, धीर्बुद्धिः नीतिश्च ते, गीः मधुरवाक् प्रीतिश्च सन्तोषश्च ते द्वे द्वे ते तव एधेते वर्द्धेते, ये इमे द्वे द्वे देवेशे देवानामीश्वरे इन्द्रे इत्यर्थः न विद्येते इति शेषः । अत्र ई ए इति द्वाभ्यामेव स्वराभ्यां पद्यबन्धः । वाणीवृत्तमिदम् ॥ ८६ ॥

अगा गाङ्गाङ्गकाकाकगाहकाघककाकहा।
अहाहाङ्क! खगाङ्कागकङ्कागखगकाकक! ॥ ८१ ॥

स्थाननियमः।

आनन्देन गीतवादित्राद्यामोदेन नतानि व्यावृतानि अङ्गानि यस्य तत्सम्बुद्धौ, सदङ्गना साध्वी नारी अनङ्गसङ्गेन नास्ति सङ्गो येन तं नसङ्गा' दुर्जना तेषां सङ्ग तस्मात् अनङ्गसङ्गेन कामसंयोगेन लब्धा जाता नाना विविधा मानहा स्नेहेन यस्या तादृशी भवति, भर्तृविरहेण सती अपि दुर्जनासङ्गेन स्खलतीति भाव। तस्मात् भार्यां प्रतिचिन्तय केवल तृत्यामोदेनालमिति स्वाय प्रति कस्यचिदुक्तिः। अत्र दन्त्यवर्णैरेव पदरचना ॥ ८० ॥

एकस्थानमुदाहरति अगा इति। हे गाङ्गकाकाकगाहक! गङ्गाया इदं गाङ्गं यत् कं जलं तस्य आकाकं कृत्स्नवक्रगति आङ्पूर्वात् कै शब्दे इत्यस्मात् भावे क्विपि आका अक कुटिलगतावित्यस्मात् भावे डप्रत्यये अकः आका सह अकः आकाकः तरङ्ग इत्यर्थः तं गाहते इति तथोक्तः तत्सम्बुद्धौ तथा हे अहाहाङ्क! हाहा दीनतासूचकं ध्वनिविशेषं गच्छतीति हाहाङ्गः न हाहाङ्गः अहाहाङ्गः तत्सम्बुद्धौ, किञ्च हे खगाङ्गागकङ्क! खं गच्छन्तीति खगाः सूर्यादयः, ते अङ्गाश्चिह्नानि यस्य सः खगाङ्गः स च असौ अगः पर्वतश्चेति खगाङ्गागः सुमेरुरित्यर्थः तं कङ्कते गच्छतीति तथोक्तः ककिगतावित्यस्मात् अन्-प्रत्ययः। तत्सम्बुद्धौ, पुनश्च हे अगखगकाकक! अगति गच्छति इति अगं नश्वरमित्यर्थः खानि इन्द्रियाणि गच्छतीति खगम् इन्द्रियविषयं ततश्च अगं खगञ्च यत् कं सुखं तदर्थं न ककते

देवानां नन्दनो देवो नोदनो वेदनिन्दिनः ।
दिवं दुदाव नादेन दाने दानवनन्दिनः ॥ ८३ ॥
सूरिः सुरासुरासारिसारः सारसनासरसाः ।
ससार सरसीः सीरी ससूरुः स सुरारसी ॥ ८४ ॥

यस्य तादृशं श्रमः ...नीत्यर्थः तनस्य न मे योग्य इति भावः । दानकृतानकिरणस्य दाक्षिन् व्याधकुमार प्रति तस्या. प्रत्याख्यानोक्तिरियम् । अत्र र क न स इति चतुर्भिरेव वर्णैः पद्यबन्धः । दकारेण च पद्यप्रत्नकवर्णानां ग्रहणं, तेन अत्रेति एकारयोगेऽपि न चातुर्वर्ण्यव्याघातः, तस्य पद्यपूरक-त्वाभावात् ॥ ८२ ॥

त्रिवर्णमुदाहरति देवानामिति । देवानाम् इन्द्रादीनां नन्दनो दैत्यदलनात् प्रीतिजनकः, तथा वेदनिन्दिनो वेदनिन्दकस्य नास्तिकजनस्य नोदनः निरासकः देवः नृसिंहरूपी भगवान्, दानवान् नन्दयति त्रिभुवनविजयेन सन्तोषयतीति तथोक्तस्य दानवनन्दिनः हिरण्यकशिपोः दाने वक्षोविदारणे दोप खण्डने इत्यस्मात् ल्युट्प्रत्ययः । नादेन सिंहनादेन दिवम् अन्तरीक्षं दुदाव तापितवान् । अत्र दवन इति त्रिभि-रेव वर्णैः पद्यबन्धः ॥ ८३ ॥

द्विवर्णमुदाहरति सूरिरिति । सूरिः विद्वान् तथा सुरा-सुरासारिसारः सुरान् असुरान् आसरति आस्कन्दति इति तथोक्तः सारो बलं यस्य तादृशः किञ्च ससूरुः शोभनौ ऊरू ऊरू ताभ्यां सहितः वामोरुरित्यर्थः, पुनश्च सुरारसी सुरायाः रसः आस्वादः अनुरागः इत्यर्थः, विद्यते अस्येति सुरारसी स प्रसिद्धः सीरी सीरं लाङ्गलमस्यास्तीति तथोक्तः बलदेवः सारस-

नन नुन्नानि नानेन नाननेनाननानि नः ।
न[illegible] ननु नानूनेनैनेनानानिनो निनीः ॥९५॥

[illegible]नियमः ।

[illegible] मार्गोऽपि का[illegible]लितः क्रमः ।
[illegible] गतिः ॥ ९६ ॥

[illegible] वर्त्तमाना मागमा पञ्चिविशेषा [illegible] जलक्रीडार्थं गतवान् । [illegible]देवस्य जल- [illegible] तत ताभ्यामेव [illegible] इति [illegible] ॥ ९४ ॥

[illegible] नूनमिति । अननेन प्रयत्नेन एनेन [illegible] इत्यर्थः, अनेन [illegible] भृकुटिमतेति भावः करणेन न अस्माकम् [illegible] नुन्नानि अपनीतानि न न अपितु [illegible] प्रभृति दृष्ट्वैव वयं मृता एव का कथा सम्प्र- [illegible] । तथापि इत्यर्थः इनः ना पुरुषः अस्माक [illegible] प्राणान् निनीः नेतुमिच्छतीति नीधातोः [illegible] प्रथमैकवचनम् । नेतुमिच्छुः सन्नित्यर्थः, [illegible] न भवति, शत्रुविजितस्य युद्धे मरणं जीवि- [illegible] युद्धं कर्त्तव्यमिति भावः । [illegible] कस्यचित् नृपमन्त्रिणः दैन्योक्तिरियम् । अत्र [illegible] पद्यस्य ॥ ९५ ॥

[illegible] निर्दिशति इतीति । इति उक्तप्रकारेण [illegible] नियमेऽपि कश्चित् अल्पमात्र [illegible] उदाहृतं, एतावता अन्येऽपि

क्रीड़ागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणे ।
परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥ ९७ ॥
आहुः समागतां नाम गूढ़ार्थां पदसन्धिना ।
वञ्चितान्यत्र रूढ़ेन यत्र शब्देन वञ्चना ॥ ९८ ॥

दुष्करचित्रादिमार्गा पद्मबन्धादयः प्राचीनोक्ता ग्रन्थविस्तारभयेन नात्रोक्ता ग्रन्थान्तरतो ज्ञातव्या इति भावः, पुनः इदानीं प्रहेलिकानां प्रकाराणां विशेषाणां गतिः नियमः उद्दिश्यते निरूप्यते। तल्लक्षणन्तु सामान्यत उक्तम्। यथा, प्रहेलिका तु सा ज्ञेया वचः संवृतिकारि यदिति ॥ ९६ ॥

यदि च प्रहेलिकाया यमकादिवत् शब्दार्थोपस्कारकत्वेन रसानुगुण्याभावात् नालङ्कारत्वं, यदुक्तं रसस्य परिपन्थित्वात् नालङ्कारः प्रहेलिकेति, तथापि अस्या उपयोगित्वमाह क्रीडेति। क्रीडागोष्ठीषु विहारसभासु ये विनोदाः प्रमोदाः तेषु विषये तज्ज्ञैः प्रहेलिकाभिज्ञैः सह आकीर्णे जनसङ्कुले देशे यत् मन्त्रणं गुप्तभावेन परस्परसलापः तस्मिन्, तथा परस्य व्यामोहने विशेषरूपेण अर्थाविबोधवशेन मनसः व्याकुलतायाम् अथवा परस्य बोद्धव्यतिरिक्तस्य जनस्य व्यामोहने अवबोधनिराकरणे विषये प्रहेलिकाः सोपयोगाः सप्रयोजनाः उपकारिण्य इत्यर्थः तस्मात् अस्या उपयोगित्वे अलङ्कारत्वम् अन्यत्र दोषावहत्वमिति बोध्यम्। ९७।

अस्या भेदान् क्रमेणाह आहुरिति। पदसन्धिना पदयोः सन्धिना सान्निध्यजनितसन्धिकार्येण गूढ़ः दुर्बोधः, अर्थो यस्यास्तां समागतां नाम प्रहेलिकामाहुः, अन्यत्र यत्र विव-

[illegible]तिव्यवहितप्रयोगान्मोहकारिणी ।
[illegible] समूहिता यस्यां दुर्बोधार्था पदावली ९९
[illegible] गौणार्थारोपितैर्ग्रथिता पदैः ।
[illegible] अस्तित्वमात्रव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥
[illegible] नाम संख्यानं यत्र व्यामोहकारणम् ।
[illegible] भासते यत्र वाक्यार्थः सा प्रकल्पिता १०१

[illegible] न प्रसिद्धेन शब्देन या वञ्चना प्रतारणा [illegible] प्रहेलिकेत्यर्थः ॥ ९८ ॥

[illegible]। [illegible]व्यवहितानां पदानां प्रयोगात् मोह-[illegible] विधायिनी या सा व्युत्क्रान्ता [illegible] पदावली पदानीत्यर्थः दुर्बोध अर्थो यस्या-[illegible] नाम प्रकर्षेण बुद्धेर्मूषितत्वादित्यर्थः । वद्धि-[illegible] दुर्बोधार्थमित्यत्र तु पदानीत्यनयोर्भेदः ॥९९॥

[illegible]। गौणार्थेन लाक्षणिकार्थेन आरोपितैः [illegible] ग्रथिता विरचिता या सा समानरूपा नाम [illegible] लक्षणस्य सत्वस्य अस्तित्वमात्रेण [illegible] न तु [illegible] इत्यर्थः व्युत्पादिता [illegible] यत्र तादृशी या सा परुषा नाम अशक्तिनिबन्धन-[illegible] [illegible] भावः ॥ १०० ॥

[illegible]। यत्र संख्यानं वर्णगणना वा संख्यावाचकशब्द-[illegible] [illegible] कारणं सा संख्याता नाम, [illegible] अन्यथा भासते आपाततः प्रतीयमानादर्थात् [illegible] सा प्रकल्पिता नाम ॥ १०१ ॥

सा नामान्तरिता यस्यां नाम्नि नानार्थकल्पना।
निभृता निभृतान्यार्था तुल्यधर्मस्पृशा गिरा॥१०२
समानशब्दोपन्यस्तशब्दपर्य्यायसाधिता।
संमूढा नाम या साक्षान्निर्दिष्टार्थापि मूढये॥१०३
योगमालात्मिका नाम या स्यात् सा परिहारिका।
एकच्छन्नाश्रितं व्यक्तं यस्यामाश्रयगोपनम्॥ १०४॥

सेति। यस्या नाम्नि सञ्ज्ञाविषये नानार्थकल्पना नानार्थानां बहुनामर्थानां कल्पना सा नामान्तरिता नाम यस्यास्तु तुल्यधर्मस्पृशा प्रस्तुताप्रस्तुतयोः साधारणधर्मसम्बन्धया गिरा वाचा निभृतः गोपितः अन्यः अपरः अर्थो यत्र सा निभृता नाम। अस्याश्च साधारणधर्मबलेन विषयस्य सूचनात् समासोक्तिमूलता बोध्येति। १०२।

समानशब्देति। उपन्यस्तेन उक्तेन शब्दानां प्रकृतार्थावबोधकपदानां पर्य्यायैः नामान्तरैः साधिता विरचिता समानशब्दा नाम. अत्र च लक्षण्या एकार्थशब्दस्यैव ग्रहणं न तु अभिधालभ्यार्थस्य. तदा तु स्वरूपेणैव लाभावेन प्रकृतानुपयोगित्वादिति ध्येयम्। या साक्षात् अभिधायकशब्देन निर्दिष्टः निरूपितः अर्थो यत्र तादृशी अपि मूढये व्यामोहाय भवतीति शेषः. सा संमूढा नाम। १०३।

योगमालेति। या योगानां यौगिकपदानां माला समूहो यस्यां सा परिहारिका नाम स्यात् परिहरति झटित्यर्थबोधं वारयतीति व्युत्पत्त्या तथा व्यपदेशः रूढिशब्दार्थात् यौगिकार्थस्य नानाकष्टकल्पनामूलत्वेन सहसावबोधविरहादिति

भवेदुभयच्छन्ना यस्यामुभयगोपनम् ।
सङ्कीर्णा नाम सा यस्यां नानालक्षणसङ्करः ॥१०५॥
एताः षोडश निर्दिष्टाः पूर्वाचार्य्यैः प्रहेलिकाः ।
दुष्टप्रहेलिकाश्चान्यास्तैरधीताश्चतुर्द्दश ॥ १०६ ॥
दोषानपरिसङ्ख्येयान् मन्यमाना वयं पुनः ।
साध्वीरेवाभिधास्यामस्ता दुष्टा यास्त्वलक्षणाः १०७

... यस्याम् गणितम् आधेयं व्यक्तं स्फुटम् आश्रयस्य ... तु गोपनं सा ... नाम ॥ १०४ ॥

... यस्याम् उभयस्य आधेयस्य आधारस्य च गोपनं ... नाम भवेत् उभयोरपि निभृतत्वात्, यस्या ... नाम उक्तानां प्रहेलिकाभेदकलक्षणानां सङ्करः ... सा सङ्कीर्णा नाम ॥ १०५ ॥

... एताः समागतप्रभृतयः षोडश प्रहेलिकाः ... निर्दिष्टाः अदुष्टत्वेन कथिता इत्यर्थः, तैः पूर्वाचा... अन्याः चतुर्दश दुष्टाः प्रहेलिकाः च्युताक्षरादिकाः ... सदोषत्वेन कीर्त्तिता इत्यर्थः ॥ १०६ ॥

... दुष्टाः प्रहेलिकाः पूर्वाचार्य्यैरुक्तास्तथाप्यस्माकं न ... दोषानिति । वयं पुनः अपरिसङ्ख्येयान् ... मन्यमानाः जानन्तः सन्तः साध्वीरेव उत्कृष्टाः ... प्रहेलिकाः अभिधास्यामः उदाहरिष्यामः । ... पूर्वोक्तलक्षणानन्तर्भूता ता दुष्टाः सदोषाः, ... न वयं प्रयास इति भावः ॥ १०७ ॥

न मयागोरसाभिज्ञं चेतः, कस्मात् प्रकुप्यसि ।
अस्थानरुदितैरेभिरलमालोहितेक्षणे ! ॥ १०८ ॥
कुब्जामासेवमानस्य यथा ते वर्द्धते रतिः ।
नैवं निर्विशतो नारीरमरस्त्रीविडम्बिनीः ॥ १०९ ॥
दण्डे चुम्बति पद्मिन्या हंसः कर्कशकण्टके ।

अत्र समागतामुदाहरति नेति। हे आलोहितेक्षणे! आरक्तनयने! कोपादिति भावः, मया समेत्यर्थः सहार्थे तृतीया। चेतः गोरसस्य दुग्धादेः अभिज्ञं रसज्ञं न, दुग्धादिकं मया न हृतमित्यर्थः, कस्मात् प्रकुप्यसि, एभिः अस्थानरुदितैः अकारणरोदनैः अलम् इति सहजोऽर्थः संवृतिवाचकः गूढार्थस्तु मे चेतः आगसः अपराधस्य नायिकान्तरसङ्गरूपस्य रसस्य प्रमोदस्य अभिज्ञं न नाहम् अन्यां कामये कथं तवेदृशो मान इति अत्र मे आगोरसाभिज्ञमिति सन्धिसूत्रेण एकारस्य अयादेशेन मयागोरसाभिज्ञमिति निष्पन्नत्वात् प्रकृतार्थस्य संवरणम्। काञ्चित् गोपीं प्रति श्रीकृष्णस्य जनसमाजे उक्तिरियम्॥ १०८॥

वञ्चितामुदाहरति कुब्जामिति। कुब्जां भुग्नपृष्ठां कामपि नारीम् आसेवमानस्य उपभुञ्जानस्य ते तव यथा रतिः सन्तोषः वर्द्धते, अमरस्त्रीविडम्बिनीः सुरकामिनीसदृशीः अन्याः नारीः निर्विशतः उपभुञ्जानस्य एवं रतिः न वर्द्धते इति सहजोऽर्थः गूढार्थस्तु कुब्जां कान्यकुब्जनगरीं तत्रत्यनारीं वेत्यादि। अत्र कुब्जाशब्दो भुग्नपृष्ठनार्य्यामेव प्रसिद्धः अन्यत्र तु नेत्यप्रसिद्धार्थस्य प्रतिपादनम्। कान्यकुब्जनगरीं वा तत्रत्यनारीं प्रति अनुरक्तजने उक्तिरियम्॥ १०९॥

...रणद्रुरं ...स्तुण्डेनाङ्गानि घट्टयन् ॥ ११० ॥

... कनि । काले ते स्फातयः स्फाईवलात्रः ।

... साक्षात्क्रियन्ते वायवो मम धारिणः ॥१११॥

... मया दृष्टा वल्लरी पञ्चपल्लवा ।

... ताभ्यां यस्यां कुसुममञ्जरी ॥ ११२ ॥

... इति । रम. कर्कशकराटके ... नादे ... घट्टयन् वल्गुरव मनोज्ञं नाद ... अतान्वयबोधे आम- ... ॥ ११० ॥

... इति । हे कनि । कुमारि । ... कुमारी इति हेमचन्द्रः । ते तव कान्यते क्षिप्यते ... तस्मिन् कल प्रेरणे इत्यस्य घञन्तस्य रूप ... तस्य श्रुति. गति यत्र ते स्फीता इत्यर्थः ... अस्मात्त्यगताविन्यस्य क्विप्प्रत्ययान्तस्य ... आकाश तस्याय गुणः स्व स्वशब्दादि- ... । श्रुतिः । यस्य श्रुतिः येषु ते नूपुरादयोऽल- ... । स्फाईवलात्र स्फा स्फीतताम् अर्हन्तीति ... प्रशस्ता ... वल्गनात् चलनात् जाता ध्वनय ... स्फा ... वल्गात्र येषा तथोक्ता. भवन्तीति शेष, ... इति चन्द्रे तस्मिन् नूपुराद्यलङ्कृते सिञ्चि- ... पादे साक्षात् प्रत्यक्षीकृत इत्यर्थं मम वायव. प्राणा ... भवन्ति । अत्र अप्रसिद्धैः बहुभि पदैः ... प्रसादगुणात् प्रमोषणम् ॥ १११ ॥

... दर्शयति । अत्रेति अत्र उद्याने मया पञ्च-

सुराः सुरालये स्वैरं भ्रमन्ति दशनार्च्चिषा ।
मज्जन्त इव मत्तास्ते सौरे सरसि सन्तति ॥ ११३ ॥
नासिक्यमध्या परितश्चतुर्वर्णविभूषिता ।
अस्ति काचित् पुरी, यस्यामष्टवर्णाह्वया नृपाः ॥ ११४ ॥

वल्लगां वल्लरी लता दृष्टा, यस्याः कुसुममञ्जरी पत्रे पत्रे प्रतिपल्लवमित्यर्थः । ताम्रा रक्ता । अत्र नायिका काचित् उद्यानत्वेन अध्यारोपिता तस्याः बाहु वल्लरीत्वेन, अङ्गुल्यः पल्लवत्वेन, नखाश्च कुसुममञ्जरीत्वेन । तथाच तासाञ्च रक्ताङ्गुलिप्रभयेति बोध्यम् । अत्र पदानां गौणार्थारोपितत्वम् ॥ ११२ ॥

परुषां दर्शयति सुरा इति । सुरः शोभनो रः नादो गीतध्वनिरिति यावत् येषां ते रै शब्दे इत्यस्य क्विबन्तस्य रूपम् । शोभनं गायन्त इत्यर्थः सुरापा इति वार्त्तपदकृत्यम् । तथा दशनार्चिषा हास्येन विवृतास्यतया दन्तकिरणेनोपलक्षिताः सन्तः सन्तति सौरे सुरामये सरसि मज्जन्त अतएव मत्ता इव सुरालये शुण्डिकालये स्वैरं भ्रमन्ति । सुरा इति पदं देवतावाचकमेव अनुशासनबलात् पुस्करगायके प्रयुक्तम् इति पारुष्यम् ॥ ११३ ॥

सङ्ख्यातामुदाहरति नासिक्यमध्येति । नासिक्यं नासिकायां भव ङकार इत्यर्थः स मध्ये यस्याः सा मध्यस्थङकारा इत्यर्थः तथा परितः उभयतः चतुर्भिः वर्णैः विभूषिता विरचिता आदौ द्वौ वर्णौ अन्ते च द्वौ मध्ये ङकारः एवंरूपा इति यावत् काचित् पुरी नगरी काशीत्यर्थः अस्ति, यस्याः नृपाः राजानः अष्टवर्णाह्वयाः अष्टाभिर्वर्णैः निबद्धं आह्वयं नाम येषां तादृशाः पुण्ड्रका इति ख्याता इति प्रसिद्धिः । पुण्ड्रक-

[illegible] नम्रेण शिरसा दीनया दृशा ।
[illegible] मां नानुकम्पसे ॥११५॥
[illegible] । पार्थिवः कोऽपि गीयते ।
[illegible] राजा नापि सनातनः ॥११६॥

[illegible] दृष्टभिर्वर्णैर्निबद्ध इति चतुर-
[illegible] ॥ ११४ ॥

[illegible] दर्शयति शिरेति । हे गुरो । स्थविरे । [illegible]
[illegible] शिरसा, दीनया कातरया दृशा चक्षुषा
[illegible] तृतीया । सोत्कम्प सभय तिष्ठ-
[illegible] न दयसे । सहजोऽर्थः, गूढार्थस्तु हे
[illegible] [illegible] इमे
[illegible] समानम् । अत्र प्रथम प्रतीयमानादर्थात्
[illegible] ॥ ११५ ॥

[illegible] दर्शयति प्रादाविति । हे अधीराक्षि ।
[illegible] कोऽपि पार्थिव पार्थिवशब्दप्रतिपाद्यः आदौ
[illegible] सनातनश्च गीयते, किन्तु असौ नैव राजा भूपति
[illegible] सनातन नित्य इत्यर्थः । इति प्रथमार्थः सहजः उत्तरा-
[illegible] गूढ । तथाहि, राजातनशब्दस्यादि:
[illegible] स पार्थिव पृथिवीविकारज, स च नातनः
[illegible] न भवतीति नातन मिलित्वा राजा-
[illegible] । राजातनशब्देन पियालवृक्ष उच्यते । यथा,
[illegible] प्यादिव्यसर । अत्र राजातनेति नाम्नि
[illegible] नामकल्पनम् । नचाणे नामपदं वस्तुमात्रपर-
[illegible] तरुण्यामिलितः कण्ठे नितम्बस्थलमा-

हृतद्रव्यं नरं त्यक्त्वा धनवन्तं व्रजन्ति याः ।
नानाभङ्गिसमाकृष्टलोका वेश्या न दुर्द्धराः ॥११७॥
जितपक्षाष्टवैनाङ्को यत्कवासृष्टिनलालयः ।
स मानव प्रसूतोत्कं करोति कलभाषिणि ॥ ११८

न्ति । गुरुणा लङ्घितानेऽपि च व्रजति गुरुं ... सन्तत्तृष्णस्यदवस्तुनि प्रतिपाद्ये नार्थान्तरप्रसक्तिनाभावादिना इति बोध्यम् । ११६ ।

निहतार्थतामाह हृतद्रव्यमिति । नानाभङ्गिभिः चतु- र्विधविलासचेष्टितैः समाकृष्टा लोका याभिः तथोक्ता याः दुर्द्धरा दुःखेन ध्रियमाणाः कयाचिदपि अवस्थया वा हृतानि द्रव्याणि यस्य तादृशं नरं त्यक्त्वा धनवन्तं व्रजन्ति ताः वेश्या न वेश्या सम प्रसिद्धिप्रया नेत्यर्थ इत्युक्तम् । नवरणीयार्थस्तु नाना विविधा भङ्गास्तरङ्गा सन्त्यासामिति नानाभङ्गि जलं तेन समाकृष्टा लोका जनतरणोत्सुका जना याभिस्ता दुर्द्धरा धरात् पर्वतात् दुःखेन गता कष्टेन निर्गता इत्यर्थः. हृतानि स्रोतोवेगेन चालितानि द्रव्याणि पार्वतीयानि यस्य तं नरं नरसदृशम् आश्रयभूतं पर्वतमित्यर्थादायातं त्यक्त्वा धनवन्तं रत्नाकरं व्रजन्ति । अत्र विशेषणसाधारण्यात् एकतरनिर्देशे अन्यतरप्रतीतिर्युक्तेति नद्य इति प्रसिद्धयोऽर्थः । अस्य तुल्य- विशेषणप्रतीतौ वाचकशब्दानुपादानात् निहतार्थत्वमिति बोध्यम् । ११७ ।

समानशब्दा दर्शयति जितेति । हे कलभाषिणि । मधुर- भाषिणि । प्रकृष्टस्य केशस्य आख्या नाम प्रवाल. जिता

नयनीये पराहृत्य शयितौ कामिनौ क्रुधा ।
तथैव ज्वलितौ रागात् तैः पुनरचुम्बताम् ॥ ११९

विजिता[illegible] जनः ।
[illegible] जोलाभिनन्दति ॥ १२० ॥

[illegible] भूमिर्यत्र नास्ति भूमियंत्र म
[illegible] इत्यर्थ. न अद्य मा
[illegible] मा व्यर्थ-
[illegible] लक्षितलक्ष-
[illegible] मान्तरालेनोपस्थिते

[illegible] ति। कामिनौ क्रुधा कोपेन
[illegible] गागात् तथैव शयितौ
[illegible] । तत क्रुधा पराहृत्य
[illegible] मोऽ. पश्येव-
[illegible] पार्श्वान्तरे शयितयो.
[illegible] ममूल्यम् ॥ ११९ ॥
[illegible] विना पक्षिणा गरु-
[illegible] तस्य आत्मभव पुत्र अर्जुन
इत्यर्थ, तस्य गुरु पिता सूर्य
[illegible] जन. हिमम् अप-
तस्य अमित्रा शत्रव जलानि
[illegible] ते व्याप्त व्योम आकाशम्
[illegible] प्रज्ञातार्थस्य हरणात् परि-

न स्पृशत्यायुधं जातु न स्त्रीणां स्तनमण्डलम्।
अमनुष्यस्य कस्यापि हस्तोऽयं न किलाफलः॥१२१
केन कः सह सम्भूय सर्वकार्य्येषु सन्निधिम्।
लब्ध्वा भोजनकाले तु यदि दृष्टो निरस्यते॥१२२
सहया सगजा सेना सभटेयं न चेज्जिता।

एकाच्छन्नां दर्शयति नेति। कस्यापि अमनुष्यस्य कापुरुषस्य इत्यर्थः. हस्तः जातु कदाचित् आयुधं न स्पृशति स्त्रीणां स्तनमण्डलञ्च न स्पृशति. तथापि अयं हस्तः न अफलः किल, अपि तु सफल एवेति आपाततः प्रतीयते, परन्तु आयुधस्त्रीस्तनस्पर्शाभावेन नायं वीरः न वा विलासीत्यत कथमस्य हस्तस्य फलवत्त्वमिति पर्य्यवसानात् अमनुष्यशब्देन गन्धर्वो लक्ष्यते, तस्य हस्तः गन्धर्वहस्तः एरण्डवृक्ष इत्यर्थः। उक्तञ्च हारावल्याम्, अमण्डपञ्चाङ्गुलवर्द्धमानो गन्धर्वहस्तस्त्रिपुटीफलश्च इति तस्य फलवत्ता विद्यत एवेति आश्रितस्य फलस्य स्फुटत्वं न तु आश्रयस्य वृक्षस्येति एकाच्छन्नेयम्॥ १२१॥

उभयच्छन्नां दर्शयति केनेति। कः पदार्थः केन पदार्थेन सह सम्भूय मिलित्वा सर्वकार्य्येषु सन्निधिं सम्पर्कं लब्ध्वा भोजनकाले तु, तुशब्दोऽवधारणे। भोजनकाल एव यदि दृष्टो भवति तदा निरस्यते निराक्रियते ? उत्तरमिदम्। यथा, कस्य अयं कः. केशः कशब्दार्थे णप्रत्ययः। केन मस्तकेन सह सम्भूय तथा सर्वकार्य्येषु सन्निधिं समादरं लब्ध्वा भोजनकाले एव दृष्टो निरस्यते इति अत्र आश्रयाश्रयिणोर्मस्तककेशयोरेव छन्नतेति उभयच्छन्ना॥ १२२॥

सङ्कीर्णां दर्शयति सहयेति। सहया साश्वा सगजा

...सङ्कीर्णोऽयं मतः शाब्दिकाणाञ्च नः मतः ॥१२३॥

...नामावलिताभिश्या वञ्चितारूपयोगिनी ।
...सङ्कीर्णतामासामप्युन्नेयः सङ्क्रमः ॥ १२४ ॥

पङ्क्तिकान्तकम् ।

इति शब्दालङ्काराः ।

...भि सत वर्त्तमाना इय सेना मानवी
जिता चेत पराभूता न यदि, तदा अय मे
...ज्ञानवर्जित अत अक्षरज्ञ अक्षर
...मूढ मूर्ख स्यात् । इति सङ्कीर्णोऽयं,
...ककारगकार जकारभकारटकारसहिता तथा
...इत्यर्थ तेन सहिता साधिष्ठातृका
... न जिता अभ्यस्ता चेत्, तदा अमात्विक
...नामुच्चारणकाल ता वेत्तीति मात्विक न
मात्विक वर्णज्ञानरहित इत्यर्थ: अत: अक्षर
... अभ्यस्तवेद अपि मूढ मूर्ख
...ता लिखितुं शिक्षिता इत्यर्थ: अक्षरज्ञ. वर्णज्ञ
...ति सङ्कीर्णानि ॥ १२३ ॥

...ता घटयति सेति । सा पूर्वोक्ता सङ्कीर्णाख्या
नामावलिताभिश्या हयादिशब्दाना नानार्थ-
..., तथा सेनाशब्दस्य चमूरूपार्थस्य प्रसिद्धस्य
... प्रहेलिकाया रूपयोगिनी तन्मिलिता
... प्रहेलिकाया सङ्कीर्णतेति इतरासाम्
...लिकाना सङ्क्रम एवमेव उन्नेय. अन्येप-
१२३ ।

अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमम्।
शब्दहीनं यतिभ्रष्टं भिन्नवृत्तं विसन्धिकम् ॥१२५॥
देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च।
इति दोषा दशैवैते वर्ज्याः काव्येषु सूरिभिः १२६
प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहानिर्दोषो न वेत्यसौ।
विचारः कर्कशः प्रायस्तेनालीढेन किं फलम् १२७

इत्थं काव्यशोभाकरान् धर्मान् गुणालङ्कारान् निरूप्य काव्यस्य हेयत्वप्रतिपादकानां धर्माणां बहूना दोषाणां सविस्तरवर्णने ग्रन्थबाहुल्यभिया प्राधान्येन नितान्तत्याज्यान् दश दोषानुद्दिशति अपार्थमित्यादि। अपार्थं निरर्थकं व्यर्थं विरुद्धार्थम् एकार्थम् अभिन्नार्थं ससंशयं सन्दिग्धम् अपक्रमं यथाक्रमरहितं, शब्दहीनम् ऊहादिना पूर्य्यं, यतिभ्रष्टं विच्छेदरहितं, भिन्नवृत्तम् असमवृत्तं विसन्धिकम् अज्ञातसन्धि देशादिविरोधि च काव्यं दुष्टमित्यर्थः तस्मात् सूरिभिः विद्वद्भिः इति उक्तरूपा एते अपार्थतादयः दश एव दोषाः काव्येषु वर्ज्याः, त्याज्याः शाब्दबोधप्रतिकूलतया प्रयोक्तुरज्ञताप्रकटनात्। उक्तञ्च, दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसतीति। एवकारेण किञ्चिद्वैरस्यप्रतिपादकानां श्रुतिकटुप्रभृतीनां व्यवच्छेदः, तेषां अन्वयबोधाप्रतिकूल्येन नात्यन्तं हेयत्वप्रतिपादकत्वात् इति निष्कर्षः॥ १२५॥ १२६॥

ननु दशैवेति अवधारणमनुचितं प्रतिज्ञाहान्यादेरपि दोषत्वकीर्त्तनात्। उक्तञ्च, भगवता गोतमेन, प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोध इति। यथोदाहृतं, यावज्जीवमह

[illegible]शून्यं यत्तदपार्थमितीष्यते ।
उन्मत्तमत्तबालानामुक्तेरन्यत्र दुष्यति ॥ १२८ ॥

[illegible] पिता मम । माता च मम बन्ध्यासीदपुत्रश्च [illegible] इति । भामहादयस्तु तथा नेच्छन्ति । यथा प्रति- [illegible] दृष्टान्तहीनं दुष्टञ्च नेष्यत इति । तदेतं संशयमाशङ्क्याह [illegible] इति । प्रतिज्ञा साध्यनिर्देशः, हेतुस्तत्साधनं दृष्टान्तः [illegible] तेषां हानिः विरोधः अभावश्च दोषः [illegible] न वा इति संशये असौ प्रश्नविषयो [illegible] प्रायः कर्कशः नैयायिकत्वात् [illegible] इत्यर्थः, तस्मात् तेन विचारेण आलीढेन [illegible] इत्यर्थः किं फलं न किमपि फलमस्ति [illegible] काव्यस्य वैरस्यजनकधर्म एव दोषपदार्थः, [illegible] प्रतीयते नात्र विचारप्रयासेन फलं केवलम् [illegible] एव कतिपये दर्श्यन्ते प्रतिज्ञाहान्यादीनाञ्च [illegible] दृश्यते अप्रतिज्ञातानाम् अपि प्रसङ्गसङ्गत्या [illegible]वर्णितत्वात्, हेतुभावश्च प्रसिद्धवर्णने न वैरस्यमाहरति, दृष्टान्त अलङ्कारस्वरूप एव तदभावेन न काव्यत्वं व्याहन्यते [illegible]दोषाणाम् अपि काव्यत्वस्य सर्वैरेवाङ्गीकृतत्वात् इति [illegible] ॥ १२७ ॥

तत्र अपार्थं निरूपयति समुदायेति । समुदायस्य वाक्य- [illegible]पदसमूहस्य य अर्थः शाब्दबोधेन एकतामापन्न प्रति- [illegible] तेन शून्यं यत् काव्यं तत् अपार्थम् इति इष्यते, तच्च उन्मत्तानां वातुलानां मत्तानां सुरापानेन विकृतानां तथा बालानां शिशूनाम् उक्तेः वचनात् अन्यत्र दुष्यति, उन्मत्तादि- [illegible] न दोष इत्यर्थः ॥ १२८ ॥

मधुद्व पिबति द्वैरेफस्तस्मिन् जगादु ।
असौ गर्जन्ति जीमूता हरिरैरावणः पिब ॥१२८॥
इदमुक्तं विभावानामभिधानमनिन्दितम् ।
इतरत्र कविः को वा प्रयुङ्क्तेऽत्वमादिकम् ॥१३०॥
एकवाक्ये प्रबन्धे वा पदोपरस्परहतम् ।
विरुद्धमतिना ख्यातमिति केचित्तु पठ्यते ॥ १३१ ॥

अथोदाहरति मधुद्व इति । द्वौ द्वौ मिथुनौ मधुद्व पिबतो द्वैरेफस्तस्मिन् लोचनमिति पठन्ति कुर्वन्ति । तत्र जगादु इति, असौ जीमूता मेघा गर्जन्ति हरिरत्र हिरावणनामा मक्रो हरिर्मिक्षुस्तत्र पिब । अत्र वाक्यद्वयेऽस्य परस्परासंबद्धार्थ-भावेन न्यूनातिरिक्तत्वम् एकवाक्यता नास्तीति मधु-दयस्य परस्परसंबन्धो नास्ति । तत्र च अर्थबोधकमानानाम् न्यूनातिरिक्तत्वे दोषः । वाक्यानाम् परस्पराकाङ्क्षा पूर्व न्याय-भावात् इति इदम् वक्तुमत्यन्तम् अपार्थत्वं अनुचितत्वमपि कुर्वन्ति । यथा बह्निना सिञ्चतीत्यादौ योग्यताभावेन वैयर्थ्यत्वम् इति बोध्यम् । १२८ ।

इदमिति विभावानाम् उक्तादीनाम् इदं पूर्वोक्तम् अभिधानं मधुद्व पिबत इत्यादि वचनम् अनिन्दितम् अदुष्ट-त्वेन परिगृहीतं भवतीति शेषः । इतरत्र अन्यत्र विभावादिस्थले इति शेषः उक्तादीन् विना कुत्रचित् को वा कविः एवमादिकं प्रयुङ्क्ते न कोऽपि कविः प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । १३० ।

अथ निरूपयति एकवाक्ये इति । एकवाक्ये एकस्मिन् वाक्ये वा प्रबन्धे महावाक्ये विरुद्धार्थतया विपरीतार्थत्वेन यत्

जहि शत्रुबलं कृत्स्नं जय विश्वम्भरामिमाम् ।
तव नैकोऽपि विद्वेष्टा सर्वभूतानुकम्पिनः ॥१३२॥
अस्ति काचिदवस्था सा साभिषङ्गस्य चेतसः ।
यस्यां भवेदभिमता विरुद्धार्थापि भारती ॥१३३॥
परदाराभिलाषो मे कथमार्य्यस्य युज्यते ।
पिबामि तरलं तस्याः कदा नु दशनच्छदम् ॥१३४॥

[illegible] पूर्वापरयो आद्यन्तभागयो परस्पर सङ्गति-[illegible] तत् व्यर्थम् इति दोषेषु मध्ये पठ्यते गण्यते । [illegible] शब्दोपादानन्तर पर्य्यालोचनया प्रतीयते, अपार्थे [illegible] शब्दानाम् [illegible] शाब्दबोध एव नास्तीत्यनयो-[illegible] ॥ १३१ ॥

[illegible] दर्शयति जहीति । कृत्स्नं समग्रं शत्रुबलं जहि [illegible], इमां विश्वम्भरां जय, सर्वभूतानुकम्पिनः सर्वभूतेषु [illegible] एकोऽपि विद्वेष्टा शत्रुः न अस्तीति शेषः । अत्र [illegible] समग्रशत्रुहनन सर्वभूतानुकम्पिनश्च पृथिवीविजयः [illegible]पर्य्यालोचनया विरुद्धतया प्रतीयते ॥ १३२ ॥

[illegible] व्यर्थताया गुणत्वमपीत्याह अस्तीति साभि-[illegible] वियोगादिदुर्घटनाभिभूतस्य, अभिषङ्गः पराभवे इत्य-[illegible] चेतस काचित् अनिर्वचनीया अवस्था अस्ति भवति, [illegible] सा विरुद्धार्थापि भारती वाणी अभिमता समादृता [illegible] ॥ १३३ ॥

[illegible] गुणत्वं दर्शयति परेति । आर्य्यस्य साधोः मे मम [illegible] परस्त्रीषु अभिरतिः कथं युज्यते, तस्याः पर-

अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कीर्त्त्यते।
अर्थतः शब्दतो वापि तदेकार्थं मतं यथा ॥१३५॥
उत्कासुन्मनयन्त्येते वालां तदलकत्विषः।
अम्भोधरास्तड़िल्वन्तो गम्भीराः स्तनयित्नवः ॥१३६॥
अनुकम्पाद्यतिशयो यदि कश्चिद् विवक्ष्यते।
न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयमलङ्क्रिया ॥१३७॥

नार्य्याः तरल लज्जाभयजनितसम्भ्रमात् सकम्प दशनच्छद कदा नु पिवामि। अत्र पूर्वार्द्धे शान्तभाव उत्तरार्द्धे तु पुन परदारौत्सुक्यमिति विरोधोऽपि प्रयोक्तुर्वियोगाभिभूततया गुणत्वे स्तङ्च्छते इति वोध्यम् ॥ १३४ ॥

एकार्थं दर्शयति अविशेषेणेति। यदि पूर्वोक्त वच. अर्थत शब्दत. वापि अविशेषेण अभिन्नतया भूयोऽपि पुन कीर्त्त्यते तत् एकार्थं मतम्. एवञ्च दोषोऽय अर्थगत एकार्थकशब्द-गतश्चेति, तथाच अर्थस्य एकार्थत्वमिति वोध्यम्। यथेति उदा-हरणप्रदर्शनार्थम् ॥ १३५ ॥

अर्थगतमेकार्थं दर्शयति उत्कामिति। तस्या वालाया अलकानामिव त्विषो येषां तादृशा स्तनयित्नव गर्जनशीला तडित्वन्तः सौदामिनीसहिताः गम्भीराः एते अम्भोधरा मेघा उत्कां विरहेणोत्कण्ठि॰। वालाम् उन्मनयन्ति उन्मनस कुर्वन्ति उद्दीपकत्वादिति भाव.। अत्र उत्कोन्मन शब्दौ अम्भोधरादि-शब्दाश्च स्वरूपाभेदेऽपि एकार्थप्रकाशकत्वात् पुनरुक्तार्थौ। एवं शब्दगतम् अपि यथायथमूहनीयम् ॥ १३६ ॥

अस्य प्रतिप्रसवमाह अनुकम्पेति। यदि कश्चित् अनु-

नाग

न्नाने ना रमणीना स्प

न्नाने नाकमतीजो नन्म

मोनाः पद्मानि मग

नाभि नोः नामो म

... भाजो नरपतो

... नाम्मो माता

... पनजमाठोना

... शुमिनो, तदा पन

... नानाभाग

..., कथितं ग

... दैनोऽ

... नानाजितानि

... पानकस्य गुण

... नानुसारति इन

... कारणनिपुणा न

..., मा ननुभाविप

... पद पुन पुनरुत

... प्रकाशनात

ईदृशं संशयायैव यदि जातु प्रयुज्यते ।
स्यादलङ्कार एवासौ न दोषस्तत्र तद् यथा ॥१४१॥
पश्याम्यनङ्गजातङ्कलङ्घितां तामनिन्दिताम् ।
कालेनैव कठोरेण ग्रस्तां किं नस्त्वदाशया ॥१४२॥

रसलोलेक्षणे ! मनोरथप्रियः वाञ्छितप्रेमिकः तस्य आलोक दर्शनं तस्मिन् यः रसः आवेशः तेन लोले चञ्चले ईक्षणे यस्याः तत्सम्बुद्धौ, जारदर्शनव्यापृतनयने । सखि । असौ तव माता आराद् वृत्तिः दूरवर्त्तिनीत्यर्थः अतः ईदृशं तव व्यवहारं द्रष्टुं न क्षमा, अथवा आराद्वृत्तिः समीपवर्त्तिनी अतस्तव ईदृशं दुर्व्यवहारमित्यर्थः द्रष्टुं न क्षमा, आराद् दूरसमीपयोरित्यमरः । अत्र प्रथमार्थे त्वं यथेच्छं विहरेति द्वितीयार्थे इदानीम् ईदृशं कर्म मा कुरु इत्येतयोरर्थयोः संशयः । जारं प्रत्यनुरागिणीं नायिकां प्रति तन्मातुस्तदाचरणपरिज्ञानशङ्कया सख्या उक्तिः ॥ १४० ॥

अस्य कदाचित् गुणमाह ईदृशमिति । यदि जातु यद्यपि ईदृशं ससंशयं वाक्यं संशयाय संशयप्रतिपादनाय एव प्रयुज्यते व्यवह्रियते, तदा असौ संशयः अलङ्कार एव स्यात्, तत्र न दोषः, तथाच यत्र संशय एव विवक्षितः तत्र असौ गुण एव अविवक्षितस्तु दोष एवेति भावः । तत् तस्य उदाहरणं यथेति वक्ष्यमाणसूचनार्थम् । जातु इत्यत्र जातु इत्यपि पाठो दृश्यते ॥ १४१ ॥

पश्यामीति । अनिन्दितां तां तव कान्तामित्यर्थः अनङ्गजेन आतङ्केन कामपीडया इत्यर्थः लङ्घिताम् आक्रान्ताम् अत एव कठोरेण निर्दयेन कालेन मृत्युना ग्रस्तां पश्यामि, त्वदा-

कामार्त्ता घर्मतप्ता वेत्यनिश्चयकरं वचः ।
युवानमाकुलीकर्त्तुमिति दूत्याह नर्मणा ॥१४३॥
उद्देशानुगुणोऽर्थानामनूद्देशो न चेत् कृतः ।
अपक्रमाभिधानं तं दोषमाचक्षते बुधाः ॥१४४॥
स्थितिनिर्माणसंहारहेतवो जगताममी ।

... न पल्लागमा न अस्माकं किं फलम् ? इति अयमर्थः, ... पल्लवेन आतरेन शारीरिकपीडया न लक्षितेति ... कठोरेण कालेन ग्रीष्मेणेत्यर्थः ग्रस्तां ... किम् ? अपितु त्वदागमा एवेत्यर्थः । ... शारीरिको पीडा नास्ति, केवलं तदप्राप्तिजनित- ... उद्रेकात् पीडाति इत्ययमर्थः । ... दूत्याभिहितत्वात् गुण एव । प्रोषित नायक प्रति दूत्या उक्तिरियम् ॥ १४२ ॥

... गुणत्वमुपपादयति कामार्त्तेति । दूती ... आकुलीकर्त्तुं नायिकासमीपगमनाय उत्सुकं कर्त्तुं ... कामार्त्ता घर्मतप्ता वा इति अनिश्चयकरं सन्देह- ... इति वचः आह ॥ १४३ ॥

... निरूपयति उद्देशेति । अर्थानाम् उद्देशानुगुणः ... अनुगुणः अनुकूलः अनु पश्चात् उद्देशः ... यदि न कृतः, तदा तम् अपक्रमम् अभिधानं ... क्रमलङ्घनात् अपक्रमाख्यं दोषं बुधाः आचक्षते ... । तथाच, यथाक्रममुपन्यास एव गुणः, तल्लङ्घनन्तु ... भावः ॥ १४४ ॥

... दर्शयति स्थितीति । जगतां स्थितिः पालनं

शम्भुनारायणाम्भोजयोनयः पालयन्तु वः ॥१४५॥
यत्र सम्बन्धविज्ञानहेतुकोऽपि कृतो यदि ।
क्रमलङ्घनमप्यातुः सूरयो नैव दूषणम् ॥ १४६ ॥
बन्धुत्यागस्तनुत्यागो देशत्याग इति त्रिषु ।
आद्यन्तावायतक्लेशौ मध्यमः क्षणिकज्वरः॥ १४७ ॥
शब्दहीनमनालक्ष्यलक्ष्यलक्षणपद्धति. ।

निर्माण सृष्टि संहार ध्वंस तेषां हेतवः कर्त्तारः. असौ शम्भु-नारायणाम्भोजयोनयः शिवविष्णुब्रह्माणः वः युष्मान् पालयन्तु। अत्र प्रथमोद्दिष्टानां स्थितिनिर्माणसंहाराणां यथाक्रममन्वये कर्त्तव्ये नारायणाम्भोजयोनिसम्भव इति वक्तुमुचित. परन्तु तद्विपरीतमुक्तमिति अपक्रमता ॥ १४५ ॥

अस्यादोषत्वमपि क्वचिदित्याह यत्र इति। यदि सम्बन्धस्य अन्वयस्य विज्ञानं विशिष्टावबोध एव हेतुर्यस्य तादृशः यत्र विशिष्टसम्बन्धबोधार्थैव तादृशक्रमलङ्घनप्रयास इत्यर्थः कृत क्रियते इति शेष. तदा सूरयः विद्वांसः क्रमलङ्घनमपि दूषणं दोषावहं नैव आहुः ॥ १४६ ।

अदोषत्वं दर्शयति बन्धुत्याग इति। बन्धुत्यागः तनुत्यागः देशत्याग इति त्रिषु विषयेषु मध्ये आद्यन्तौ बन्धुत्यागदेशत्यागौ आयतः दीर्घः क्लेशः ययोः तौ. मध्यमस्तनुत्यागस्तु क्षणिकज्वरः क्षणमात्रक्लेशकर इत्यर्थः। अत्र यथाक्रममुद्दिष्टेऽपि बन्धुत्यागादिषु आयतक्लेशत्वेन आद्यन्तयोरेव अन्वययोगात् मध्यमलङ्घनं न दोषाय इत्यवधेयम्। १४७।

शब्दहीनं निरूपयति शब्दहीनमिति। अनालक्ष्या अदृश्या लक्ष्यस्य ... तथा लक्षणस्य ...

पदप्रयोगोऽशिष्टेष्टः शिष्टेष्टस्तु न दुष्यति ॥ १४८ ॥

अवते भवते बाहुर्महीमर्णवशक्वरीम् ।
महाराजन्नजिज्ञासा, नास्तीत्यासां गिरां रसः १४९

दक्षिणाद्रेरुपसरन् मारुतश्चूतपादपान् ।
कुरुते ललिताधूतप्रवालाङ्कुरशोभिनः ॥ १५० ॥

[illegible] गत तादृश अगणितानुशासन इत्यर्थः, पदाना [illegible] अशिष्टानाम् अज्ञानाम् इष्ट अनव- [illegible] इत्यर्थः, अतएव शब्दहीन शब्देन अनुशासन- [illegible] हीन तदाख्यदोषमानित्यर्थः. पदप्रयोगस्य क्षताभि- [illegible] मिति प्रयुक्त पदमिति वक्तव्यं तेन च [illegible] अन्यय कर्तव्य इत्यवधेयम्। शिष्टेष्टस्तु [illegible] भिरिष्ट. व्यवहृतस्तु न दुष्यति न दोषमाव- [illegible] ॥ १४८ ॥

[illegible] अवते इति। हे महाराजन्। भवते [illegible] गक्करी मेखला यस्या. ता ससागरामित्यर्थ, [illegible] नदीमेखलयोरपीति मेदिनी। महीम् [illegible] पालयति। अत्र अजिज्ञासा सशयाभावात् जिज्ञासा न [illegible] सत्यमेवैतदित्यर्थ, आसा गिरा वाचा रस. माधुर्या- [illegible] आस्वाद नास्ति। अत्र अवते इत्यात्मनेपद, भवते [illegible] परोक्ष्याने चतुर्थी, महाराजेत्यत्र महाराजन्निति कर्म- [illegible] अनुशासनविरुद्ध अशिष्टैरुपन्यस्त ॥ १४९ ॥

[illegible] दर्शयति दक्षिणाद्रेरित्यादि। दक्षि- [illegible] उपसरन् मलयाचल गच्छन् मारुतः [illegible] आम्रतरून् ललितं सुन्दर यथा तथा

यादृगास्वमाहात्म्यदर्शनात्तव चेतसाम् ।
यथाजयुवद् भाति न च सौभाग्यमुज्झति ॥ १५१ ॥
श्लोकेषु नियतस्थानं पदच्छेदं यतिं विदुः ।
तद्दूषितं यतिभ्रष्टं श्रवणोद्वेजनं यथा ॥ १५२ ॥

धृता ये प्रवाला नवपल्लवा अङ्कुराश्च तैः शोभिन इवने
[न्विय । इत्यादि वाक्यः शास्त्रस्य अनुशासनस्य यत्
ह्यात्म्यं तस्य दर्शने अलस चेतो येषां तथाभूताना विदुषाम्
र्य्यं अपशापशब्दवत् अपशब्दवत् भाति न तु अपशब्दरूपत्
र्य्यं । अयं भावः, कर्मणि द्वितीयेति अनुशासनबलेन
इत्यादेरित्यत्र द्वितीया भवितुमर्हत्येव परं तां विहाय
सम्बन्धविवक्षया षष्ठीविधानेऽपि न दोषः । उक्तञ्च अविव-
ते कर्मादौ सम्बन्धविवक्षया षष्ठीति । द्वितीयाया अभावे-
। श्रोतृणां न वैरस्योदय इत्याह न चेति । सौभाग्यञ्च
मित्यर्थः न च उज्झति न त्यजति, तथाच ईदृशस्थले
त्वविरागे दोष एवेति भावः । मलयपर्वतीयकस्मिंश्चिल्लल-
तरोर्वायोर्वर्णनमिदम् । दक्षिणाद्रेरुपसर्पन्नित्यस्य दक्षि-
द्रेः मलयाचलात् उपसर्पन् आगच्छन्नित्यर्थबलेन कश्चित्
नुयोग इति बोध्यम् । १५० । १५१ ।

यतिं तद्भ्रष्टञ्च निरूपयति श्लोकेष्विति । श्लोकेषु पद्येषु न
पादेषु नियत छन्दःशास्त्रैः निरूपितं स्थानं यस्य तादृशं
द छेद विरतिं यतिं विदुः जानन्ति बुधा इति शेषः । तदाले
द्देविरामस्थानं यतिरिति निष्कर्षः । उक्तञ्च, यतिर्जिह्वेष्ट-
रामस्थानं कविभिरुच्यते । तद्दूषितं तस्याः विच्युतं यतिभ्रष्ट
यनोः श्रोत्रयो उद्वेजनम् अस्वस्थताजनकम् इत्यर्थः । १५२ ।

[illegible] त्रिमलगान्याद्रीणीत्यधिकाक्षरम्॥१५७

[illegible]मेन नागा निशिता विमुक्ता

[illegible]णगास्त्वियथागुरुत्वम् ।

[illegible] नागा निशिताः पतन्ति

[illegible]गास्त्वियथालघुत्वम् ॥ १५८ ॥

[illegible] [illegible]कामीत्यसम्धानं पदेषु यत् ।

[illegible] वक्तव्ये सप्ताक्षराणीति एको वर्णः न्यून

[illegible] आरम्भ त्रिमलगानि आर्द्राणि, इति

[illegible] अष्टातो वक्तव्ये नवाक्षराणीति एको

[illegible] ॥ १५७ ॥

[illegible]तिमुदाहरति कामिनेति । कामेन मृगीच्च-

[illegible] निशिता नागा विमुक्ता', इत्यत्र अययागुरुत्वम् । तथाच,

[illegible] उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गाविति

[illegible] जगणे प्रथम निवेश्ये का इति गुरुवर्णो निवे-

[illegible] जो गुरुमध्यगत इत्युक्तत्वात् आद्यन्तौ लघू

[illegible] गुरुरित्थं वर्णत्रयात्मक इति बोध्यम् । तथा, स्मरस्य

[illegible] नागा वामिनगाम् पतन्ति, इत्यत्र अययालघुत्वम् ।

[illegible] इन्द्रवज्रावृत्तं स्यादिन्द्रवज्रा ततजास्ततोगा-

[illegible] ततश्च तगणे प्रथम निवेश्ये श्मेति लघुवर्णो

[illegible], तगणस्य अन्त्यलघुस्त इत्युक्तत्वात् प्रथमद्वितीयौ

[illegible] लघुरित्थं वर्णत्रयात्मक इति बोध्यम् । अत्र

[illegible] पश्चादुपेन्द्रवज्रा इत्येवमुपजातिच्छन्दसि

[illegible] इति ध्येयम् ॥ १५८ ॥

[illegible] निर्दिशति नेति । संहिता वर्णयोर्मिलनरूपां

तद्विसन्धीति निर्दिष्टं न प्रगृह्यादिहेतुकम् ॥१५९॥
मन्दानिलेन चलता अङ्गनागण्डमण्डले ।
लुप्तमुद्भेदि घर्माम्भो नभस्यस्मद्वपुष्यपि ॥ १६० ॥
मानेर्ष्ये इह शीर्येते स्त्रीणां हिमऋतौ प्रिये ।
आसु रात्रिष्विति प्राज्ञैराम्नातं व्यस्तमीदृशम् ॥१६१

सन्धिं न विदधामि वहु मिश्यामि इति अभिप्रेत्य न प्रगृह्यादिहेतुकः प्रगृह्यादिहेतुं विनेत्यर्थः पदेषु यत् असन्धानम् असंयोजनं सन्ध्यभाव इत्यर्थः. तत् विसन्धि विसन्ध्याख्यदोष इत्यर्थः। प्रगृह्य नाम सन्धिसूत्रेण यत्र सन्धिर्निषिद्धः। तद् यथा, अमी ईशा इत्यादि ॥ १५९ ॥

विसन्धिदोषमुदाहरति मन्दानिलेनेति। नभसि आकाशे चलता मन्दानिलेन अङ्गनाया गण्डमण्डले कपोलदेशे अस्मद्वपुषि अस्माकं शरीरेऽपि उद्भेदि घर्माम्भः स्वेदजलं लुप्तम् अपनीतम्। अत्र चलता इत्याकारस्य अङ्गनेत्यकारेण सह दीर्घत्वविधायकसूत्रे सत्यपि सन्धिर्न कृत इति ॥ १६० ॥

प्रगृह्यादिहेतुकं दर्शयति मानेर्ष्ये इति। इह हिमऋतौ हेमन्ते आसु रात्रिषु हेमन्तनिशासु इत्यर्थः प्रिये म[illegible]दिनि स्त्रीणां मानेर्ष्ये मानः प्रणयकोपः ईर्ष्या नायिकान्तरासङ्गजनितः कोपविशेषश्च शीर्येते शीर्णे भवतः नश्यत इत्यर्थः। इत्यत ईदृशं व्यस्तं सन्ध्यभावः प्राज्ञैः [illegible] पण्डितैः आम्नातं कथितम्। तथाहि, [illegible] इति सूत्रे द्विवचननिष्पन्नस्य एकारस्य सन्धिर्निषिद्धः. तथा हिमऋतौ इत्यत्र ऋत्यकि इति सूत्रेण ऋकारे परे अकारस्य विकल्पेन सन्धिर्निषिद्ध इति बोध्यम् ॥ १६१ ॥

[illegible] नगरग्रामादि: कालोरातिन्दिवर्त्तव: ।
[illegible]गीतप्रभृतय: कला कामार्थसंश्रया: ॥ १६२ ॥
[illegible]चराणां भूतानां प्रवृत्तिर्लोकसंज्ञिता ।
[illegible]विद्यात्मको न्याय: सम्मृति: श्रुतिरागम: ॥१६३
[illegible] यदि किञ्चित् प्रवर्त्तते ।
[illegible] शास्त्रविरोधीत्येतदुच्यते ॥ १६४ ॥
[illegible]सुरभिर्मलयानिल: ।

[illegible] निरूप्य तद्विरोधं निर्दिशति देश इति । [illegible] इत्येवमादिर्देश, रात्रिर्दिवा [illegible] मासवत्सरादीनां ग्रहणम् । का-[illegible] तौ सश्रयौ येषां तथोक्ता: काम-[illegible] नृत्यगीतप्रभृतय: प्रभृतिशब्देन वादि-[illegible] चतु:षष्टिप्रकारा तन्त्रोक्ता कला: ॥ १६२ ॥

[illegible] भूताना प्रवृत्ति: वार्त्ता [illegible] जाता अस्या इति अस्य जातार्थे [illegible] । लोकशब्दप्रतिपाद्या, न्याय: हेतुविद्यात्मक: [illegible] या विद्या युक्तिमूलकशास्त्रमित्यर्थ: [illegible] तया सम्मृति: स्मृति: वेदार्थस्मरण-[illegible] मन्वादिमहिताम्हिता इत्यर्थ: [illegible] आगम आगमशब्दवाच्य इत्यर्थ: ॥ १६३ ॥

[illegible] देशादिषु यथयारब्धम् अप्रसिद्ध किञ्चित् [illegible] प्रमादात् अनवधानात् प्रवर्त्तते उपन्यस्यते तदा [illegible] तदाश्रयदोषवदित्यर्थ. इति उच्यते ॥१६४

कलिङ्गवनसम्भूता मृगप्राया मतङ्गजाः॥ १६५॥
चोलाः कालागुरुश्यामकावेरीतीरभूमयः।
इति देशविरोधिन्या वाचः प्रस्थानमीदृशम्॥ १६६॥
पद्मिनी नक्तमुन्निद्रा स्फुटत्यह्नि कुमुद्वती।
मधुरुत्फुल्लनिचुलो निदाघो मेघदुर्दिनः॥ १६७॥

देशविरोधमुदाहरति कर्पूरेति। मलयानिलः कर्पूरपादपानाम् आमर्शेन सम्पर्केण सुरभिः सुगन्धिः, तथा कलिङ्गवनसम्भूता मतङ्गजा हस्तिनः मृगप्रायाः मृगवत् अतिक्षुद्रा इत्यर्थः अत्र मलयाद्रौ कर्पूरपादपानां नोत्पत्तिः, चीनादिदेश एव तदुत्पत्तिरिति तथा कलिङ्गवने मतङ्गजानां सम्भवो न प्रसिद्ध इत्युभयत्र मलयपर्वतः तथा कलिङ्गवनरूपो देशविरोधः॥ १६५॥

चोला इति। चोलाः कर्णाटान्तर्गतदेशभेदाः कालागुरुभिः श्यामाः कावेरीनद्याः तीरभूमयः येषु तथोक्ताः। अत्र कावेरीतीरे कालागुरवो न जायन्ते इति राष्ट्ररूपो देशविरोधः। देशविरोधिन्याः वाचः इति ईदृशम् उक्तरूपं प्रस्थानं नियम इत्यर्थः॥ १६६॥

कालविरोधं दर्शयति। पद्मिनी नक्तं रात्रौ उन्निद्रा विकसिता इति दिवस एव पद्मिन्या विकासस्य प्रसिद्धेः रात्राविति कालविरोधः। कुमुद्वती अह्नि स्फुटति इति रात्रावेव कुमुदिन्या विकासस्य प्रसिद्धेः अह्नि इति कालविरोधः। मधुः वसन्तः उत्फुल्लाः निचुला यत्र तथोक्तः अत्र निचुलानां प्रावृष्येव विकासस्य प्रसिद्धेः मधुरिति कालविरोधः, निदाघः ग्रीष्मः मेघैः दुर्दिनं यत्र तथोक्तः अत्र वर्षास्वेव दुर्दिनत्व-

[illegible]मगिरो वर्षाः शरदो मत्तबर्हिणः ।
[illegible]मन्तो निर्मलादित्यः शिशिरः श्लाघ्यचन्दनः ॥ १६८

इति कालविरोधस्य दर्शिता गतिरीदृशी ।
मार्गं कलाविरोधस्य मनागुद्दिश्यते यथा ॥ १६९ ॥

वीरशृङ्गारयोर्भावौ स्थायिनौ क्रोधविस्मयौ ।
पूर्णसप्तस्वरः सोऽयं भिन्नमार्गः प्रवर्त्तते ॥ १७० ॥

[illegible] निदाघ इति कालविरोधः। निदाघेऽपि कदाचित् [illegible] वर्णितञ्च अकालदुर्दिनं मृच्छकटिकादौ इति [illegible] नियम् ॥ १६७ ॥

[illegible] समाना गिरः यासु ताः, अत्र शरत्स्वेव [illegible] प्रसिद्धेः वर्षा इति कालविरोधः। शरदः [illegible] यासु ताः अत्र वर्षास्वेव मयूराणां मत्ततायाः प्रसिद्धेः शरद इति कालविरोधः। हेमन्तः निर्मलः आदित्यो [illegible], अत्र हेमन्ते आदित्यस्य हिमावृतत्वात् निर्मल-[illegible] अप्रसिद्धम् इति कालविरोधः, तथा शिशिरः शीतर्त्तुः [illegible] आदरणीयं चन्दनं यस्मिन् सः अत्र चन्दनस्य शैत्यात् शिशिरे तस्य श्लाघ्यत्वम् अप्रसिद्धम् इति च कालविरोधः ॥ [illegible] १६८ ॥

कालविरोधमुपसंहृत्य कलाविरोधं दर्शयितुमाह इतीति। [illegible] ईदृशी [illegible]प्रकारा कालविरोधस्य गतिः नियमः दर्शिता, [illegible] कलाविरोधस्य मार्गः नियमः मनाक् अल्पं यथा तथा [illegible] उद्दिश्यते प्रदर्श्यते यथेति उदाहरणार्थम् ॥ १६९ ॥

[illegible] वीरशृङ्गारयोः रसयोः क्रोधविस्मयौ स्थायिनौ [illegible] इत्यर्थः इति शेषः तथाहि वीरे उत्साहः, शृङ्गारे रतिः

इत्थं कलाचतुःषष्टिविरोधः साधु नीयताम् ।
तस्याः कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भविष्यति ॥ १७१ ॥

स्थायिभावत्वेन कथ्यते. क्रोध रौद्ररसस्य विस्मय अद्भुतरसस्य स्थायित्वेन निर्दिष्टौ तदेव स्थिते तद्विरोधो दोष एवेति भावः। स्थायिभावश्च दर्पणकारेणोक्त. यथा. अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः। आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भाव स्थायीति कीर्त्त्यते इति रसावस्थ पर भाव स्थायितां प्रतिपद्यते इति च। क्रोधविस्मयौ च तेनैवोक्तौ यथा प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोध. क्रोध इष्यते। तथा विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु। विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृत इति. रसविवेकस्य भरतादिभि नाट्यशास्त्र एव कृतत्वात् नाट्यरूपकलाविरोधोऽयम् इति बोध्यम्। गीतरूपकलाविरोधमाह पूर्णेति पूर्णा सम्यक् प्रयुक्ता सप्तस्वरा निषादादय यत्र तथोक्त सङ्गीतविधिरिति शेष निषादर्षभगान्धार षड्जमध्यमधैवता। पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिता स्वरा इत्यमर। भिन्नमार्ग भिन्न. तत्तत्कालनिषिद्धस्वरासम्वलित मार्ग प्रयोगनियम यस्य तादृश सन् प्रवर्त्तते प्रचलति अतस्तद्वैपरीत्य दोष एवेति फलितार्थ उक्तञ्च भरतेन प्रभाते सुरतो निन्द्य ऋषभ पञ्चमोऽपि च। पञ्चमस्य विशेषोऽय कथित पूर्वसूरिभि। प्रगीतो नयेद्दर्शनस्य विपर्य्ययम् इति। १८० ।'

इत्थमिति। इत्थम् अनेन प्रकारेण कलानां चतुःषष्टि तस्या विरोध साधु यथा तथा नीयता यथा नाट्यगीतरूपयो कलयोर्विरोध प्रदर्शित तथा तदुदाहरणेषु अन्यासामपि कलाना विरोध दृश्यतामित्यर्थ कलापरिच्छेदे तदाख्यग्रन्थे तस्या. कलाया. रूपम् आविर्भविष्यति प्रकटिष्यति. अनन्तरं

आधूतकेशरो हस्ती तीक्ष्णशृङ्गस्तुरङ्गमः ।
गुरुसारोऽयमेरण्डो निःसारः खदिरद्रुमः ॥ १७२ ॥
इति लौकिक एवायं विरोधः सर्वगर्हितः ।
विरोधो हेतुविद्यासु न्यायाख्यासु निदर्श्यते ॥ १७३
सत्यमेवाह सुगतः संस्कारानविनश्वरान् ।
तथाहि सा चकोराक्षी स्थितैवाद्यापि मे हृदि १७४

न्यायनिर्णयं नाम ग्रन्थं करिष्यामि तत्रैव तासां विशेषो द्रष्टव्य इति भावः ॥ १७१ ॥

लौकिकविरोधं दर्शयति आधूतेति। अयं हस्ती आधूताः केशरा जटा यस्य तथोक्तः, तुरङ्गमः अश्वः तीक्ष्णे शृङ्गे यस्य तादृशः, एरण्डः तदाख्यवृक्षः गुरुः सारो यस्य तथाभूतः, खदिरद्रुमः नास्ति सारो यस्य तादृक् हस्तिनः सकेशरत्वं तुरङ्गमस्य तीक्ष्णशृङ्गत्वम् एरण्डस्य सारवत्त्वं तथा खदिरतरोः निःसारत्वं लोकविरुद्धम्। अत्र पूर्वार्द्धे चरयोरुत्तरार्द्धे अचरयोरित्यवगन्तव्यम् ॥ १७२ ॥

इतीति। इति उक्तरूपः लौकिकः लोकप्रसिद्ध एव अयं विरोधः सर्वैः विद्वद्भिः गर्हितः निन्दितः, तथा च देशादिविरोधापेक्षया लोकविरुद्धोपन्यासः प्रयोक्तुर्नितरां हास्यायेति भावः। सम्प्रति न्यायाख्यासु न्यायनामीषु हेतुविद्यासु विरोधः निदर्श्यते उदाह्रियते ॥ १७३ ॥

सौगतदर्शनरूपन्यायविरोधं दर्शयति। सत्यमिति सुगतः बुद्धः संस्कारान् ज्ञानविशेषान् अविनश्वरान् चिरस्थायिनः सत्यमेव आह, तथाहि तमेवार्थं जानीहि सा पूर्वानुभूता

कापिलैरसदुद्भूतिः स्थान एवोपवर्ण्यते ।
असतामेव दृश्यन्ते यस्मादस्माभिरुद्भवाः ॥ १७५ ॥
गतिर्न्यायविरोधस्य सैषा सर्वत्र दृश्यते ।
अथागमविरोधस्य प्रस्थानमुपदिश्यते ॥ १७६ ॥
अनाहिताग्नयोऽप्येते जातपुत्रा वितन्वते ।
विप्रा वैश्वानरीमिष्टिमक्लिष्टाचारभूषणाः ॥ १७७ ॥

एवोराद्री अद्यापि मे हृदि स्थितैव, स्मरणविषयी भवतीत्यर्थः स्मृतिं प्रति संस्कारस्य हेतुत्वात् तस्य चाविनश्वरत्वात् चेति भावः। पदार्थमात्रस्य क्षणभङ्गुरत्वमिति वादिनान्तु तेषां सौगतानां मतविरुद्धमेतदिति हेतुविद्याविरोधः ॥१७४॥

साङ्ख्यदर्शनरूपन्यायविरोधं दर्शयति कापिलैरिति। कापिलैः कपिलमतानुसारिभिः साङ्ख्यविद्भिः असदुद्भूतिः असताम् अनित्यानां दुष्टानाञ्च, उद्भूतिः उद्भवः स्थाने एव युक्तमेव उपवर्ण्यते, यस्मात् अस्माभिः असतामेव दुष्टानामेव उद्भवा दृश्यन्ते प्रायेण दुर्जना एव जायन्ते न तु साधव इति भावः। अयं भावः कापिलानुसारिणः सतः सदेव जायते नत्वसदिति मन्यन्ते तथाचोक्तम् असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात्। शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्य्यमिति तस्मादत्र असदुद्भूतिदर्शनं साङ्ख्यविरुद्धमिति निष्कर्षः ॥१७५॥

न्यायविरोधमुपसंहरति गतीति। सा एषा एवंप्रकारा न्यायविरोधस्य गतिः सर्वत्र वैशेषिकादिष्वपि दृश्यते अथ इदानीम् आगमविरोधस्य प्रस्थानं गतिः उपदिश्यते। १७६ ॥

श्रुतिविरोधं दर्शयति। अनेति। एते अक्लिष्टाचारभूषणाः

असावनुपनीतोऽपि वेदानधिजगे गुरोः ।
स्वभावशुद्धः स्फटिको न संस्कारमपेक्षते ॥ १७८ ॥
विरोधः सकलोऽप्येष कदाचित् कविकौशलात् ।
उत्क्रम्य दोषगणनां गुणवीथीं विगाहते ॥ १७९ ॥
तस्य राज्ञः प्रभावेण तदुद्यानानि जज्ञिरे ।
आर्द्रांशुकप्रवालानामास्पदं सुरशाखिनाम् ॥ १८० ॥

[illegible] जातपुत्राः विप्राः अनाहिताग्नयः [illegible] अपि वैश्वानरीम् इष्टिं यागं वितन्वते कुर्वन्ति। अत्र च श्रुतौ कृताग्न्याधानादेव वैश्वानरेष्ट्यधिकारप्रतिपादनात् अनाहिताग्नीनां तद्वर्णनं श्रुतिविरुद्धम्॥ १७७॥

स्मृतिविरोधं दर्शयति असाविति। असौ जनः अनुपनीतः अकृतोपनयनसंस्कारः अपि गुरोः सकाशात् वेदान् अधिजगे अधीतवान्। तथाहि स्वभावेन प्रकृत्या एव शुद्धः निर्मलः स्फटिकः संस्कारं शुद्धिं न अपेक्षते। अत्र अनुपनीतस्य वेदाध्ययनं स्मृतिविरुद्धम् उक्तञ्च मनुना नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते शूद्रेण हि समस्तावद् यावद् वेदे न जायते इति । १७८ ॥

उक्तदोषस्य कदाचिद् गुणत्वमप्याह विरोध इति। एषः उक्तरूपः सकलः समग्रः अपि विरोधः कवेः कौशलात् वर्णनाचातुर्येण कदाचित् दोषगणनाम् उत्क्रम्य विहाय गुणवीथीं गुणश्रेणीं विगाहते गुणत्वेन गणनीयो भवतीत्यर्थः ॥ १७९ ॥

अत्र देशविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति तस्येति। तस्य राज्ञः

राज्ञां विनाशपिशुनश्चचार खरसायकः ।
धुन्वन् कटुस्वररजसा सह सप्तच्छदोद्गमान् ॥ १८१ ॥
दोलाभिप्रेरणत्रस्तवधूजनमुखोद्गतम् ।
कामिनां लयवैषम्यं गेयं रागमवर्द्धयत् ॥ १८२ ॥

प्रभावेण महिम्ना तदुद्यानानि तस्य राज्ञ उद्यानानि [illegible] नवानि इत्यर्थः छत्रकाणि वस्त्राणि प्रवालानि येषां [illegible] शालिना देवतरूणाम् [illegible] स्थानं जज्ञिरे । अत्र [illegible] [illegible] चमत्कारजननात् [illegible] इति फलितार्थः । १८० ।

[illegible]

[illegible]